

T.C.

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

VEDA HUTBESİNDE YER ALAN İNSAN HAKLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Muhammed Sabır FIRAT

Danışman

Prof. Dr. Ahmet BİLGİN

Temmuz-2019

KIRIKKALE

KABUL-ONAY

Prof. Dr. Ahmet BİLGİN danışmanlığında Muhammed Sabır FIRAT tarafından hazırlanan "Veda Hutbesinde Yer Alan İnsan Hakları" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

13/07/2019

(İmza)

Prof. Dr. Ahmet BİLGİN (Başkan)

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi İslam Safa KAYA

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Yasin POYRAZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.../.../2019

Prof. Dr. İsmail AYDOĞAN

Enstitü Müdürü

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum Veda Hutbesinde Yer Alan İnsan Hakları adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

13/07/2019

Muhammed Sabır FIRAT

ÖNSÖZ

İnsan hakları, her zaman güncelliğini koruyarak konuşulan, tartışılan ve yeri geldiğinde de büyük mücadelelere sebep olan ve yeryüzünde insan hayatı olduğu müddetçe de devam edecek olan bir temel hak ve özgürlük alanı olmuştur.

Bu çalışmada, insan hakları ve İslam'da insan hakları üzerinde çalışma yapılmış ve Hz. Muhammed'in insanlığa seslendiği Veda Hutbesi'nin içerisindeki insan haklarına ilişkin buyrukları hukuk perspektifiyle araştırılmıştır.

Hz. Muhammed'in, Allah tarafından gönderilen bir peygamber olması haricinde idare etmiş olduğu bir devlet, getirmiş olduğu bir hukuk sistemi olduğundan adil bir devlet başkanı olarak ideal bir hukukçu gibi hareket etmiştir. Resûlullah, Allah'ın vaz ettiği insan haklarını mükemmel biçimde uygulaması ve bu uygulamaların da herkesten çok kendini sorumlu kılması, tüm insanlar için örnek vesilesidir.

Hz. Peygamber'in on dört asır öncesinden insanlığa seslendiği Veda Hutbesi ile insanın ve haklarının ebediyete kadar dokunulmaz olduğunu ve muhafazası için gerekli tüm tedbirlerin alınması gerektiğini belirterek evrensel nitelikte bir hüküm getirmiştir. İnsan hakları açısından bütün dünyaya hitap eden Veda Hutbesi, ilk insan hakları beyannamesi olarak belirtilebilir.

Uzun bir okuma ve hazırlık döneminden sonra 2019 yılının temmuz ayında tamamlanmış bu araştırmanın her aşamasında değerli bilgilerini ve zamanını benden esirgemeyerek her fırsatta çalışmamla yakından ilgilenen, tezin şekillenmesi konusunda desteğini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Bilgin'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Faydalı olabilmek temennisi ile birlikte, tez çalışmasının esnasında karşılaştığım sorunlara çözüm bulmamda ve kaynak okumalarımnda fikir ve önerileri

ile yardımcı olan, şahıs kütüphanesi oluşturarak birçok kıymetli eseri bir araya getiren babam Erzurum Milletvekili Abdulilah Fırat'a, Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz'a, zaman zaman kendilerine danıştığım hoca ve arkadaşlarıma teşekkür ve minnetimi özellikle belirtmek istiyorum.

Hazırlanan bu çalışmada birbirinden değerli birçok kaynağa ulaşmamda kolaylık sağlayan Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve Arşivi ile Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'ne teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bu çalışmanın hakkını vermiş olmayı ve araştırmamın hukuk dünyasına katkı sunmasını Cenab-ı Hakk'tan dilerken, dünyada insan hakları probleminin giderek derinleştiği bu dönem insanların, bütün insanlığa gönderilmiş bir peygamber olan Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nin insanlığa ilişkin beyanlarını referans olarak insanlığa yararlı olmasını dilemekteyim.

Muhammed Sabır FIRAT

ÖZET

Fırat, Muhammed Sabır, “Veda Hutbesinde Yer Alan İnsan Hakları”, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2019.

İnsanoğlu, temel insani haklara sahip olabilmek ve koruyabilmek adına kadim çağlardan itibaren tartışma ve mücadele içerisinde olmuştur. Değişik kültürler, ekonomik ve siyasi düzenler ile din kuralları gibi farklı referanslar neticesinde insan haklarına yönelik birçok düşünce ve ilke ortaya çıkmıştır. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde uluslararası toplum, insan haklarına önem vermeye ve bu hakları korumayı amaç edinmiştir.

İnsan hakları açısından ilk beyanname olarak belirtebileceğimiz Hz. Muhammed’in bütün dünyaya hitap eden Veda Hutbesi çalışmamızın konusudur. İlk bölümde, insan hakları kavramı, tarihsel gelişimi, uluslararası ve milli kaynakları ve sınıflandırmaları ile İslam hukukunun temel kaynakları, İslam’da hak kavramı, İslam’da temel insan hakları ve hürriyetleri incelenmiştir. Ayrıca, Medine Vesikası ve diğer önemli insan hakları beyannamelerine ana hatlarıyla değinilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Hz. Muhammed’in irat ettiği Veda Hutbesi’ndeki insan hakları genel olarak irdelenmiştir. Hz. Peygamber on dört asır öncesinden Veda Hutbesi ile insanlığa seslenerek insanın ve haklarının ebediyete kadar dokunulmaz olduğunu bildirmiştir. Muhafazası için gerekli tüm tedbirlerin alınması gerektiğini belirterek evrensel nitelikte bir hüküm getirmiştir.

Çalışmada Veda Hutbesi öncesi durum ile Veda Haccı anlatılmış ve hutbenin metin içeriği açıklanmıştır. Araştırmamızda Veda Hutbesi’ndeki insan hakları; yaşama hakkı, eşitlik hakkı, malın korunması ve mülkiyet hakkı, kişisel hak ve hürriyetler, özel hayatın gizliliği, kadın hakları, suçun bireyselliği başlıkları altında detaylı olarak değerlendirilmiştir.

Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde irat ettiği konuların, günümüzdeki uluslararası sözleşmelere yansımaları, tüm insanlığa bir çığır aması ve hala geçerliliğini devam ettiren değerler zincirini oluşturması, medeni dünya ve tüm toplumlar için önem arz etmektedir. Çalışma konusu, hem hukuki ve hem de İslami boyutları ile işlenmeye çaba gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, İslam'da İnsan Hakları, Temel Hak ve Hürriyetler, Veda Hutbesi, Veda Hutbesinde İnsan Hakları.

ABSTRACT

Firat, Muhammed Sabır, “Human Rights in the Farewell Sermon”, LLM Dissertation, Kırıkkale, 2019.

Mankind has been in discussion and struggle since ancient times in order to have and protect basic human rights. As a result of different references such as different cultures, economic and political orders and religious rules, many ideas and principles have emerged for human rights. At the beginning of the 20th century, the international community aimed to give importance to and protect human rights.

Subject of our study is Prophet Muhammad's Farewell Sermon which is the first declaration of human rights. In the first part, the concept of human rights, its historical development, its international and national sources and classifications, the basic sources of Islamic law, the concept of rights in Islam, the basic human rights and freedoms in Islam are examined. In addition, the Medina Document and other important human rights declarations are outlined.

In the second part of the study, human rights in the Farewell Sermon declared by Prophet Muhammad were examined in general. Fourteen centuries ago, the Prophet addressed humanity with the Farewell Sermon and declared that human beings and their rights were inviolable until eternity. It stipulated that all necessary precautions should be taken for its preservation and brought a universal provision.

In the study, the situation before the Farewell Sermon and the Farewell Pilgrimage were explained and the text content of the sermon was explained. In our research, human rights in Farewell Sermon; the right to life, the right to equality, protection of property and property rights, personal rights and freedoms, privacy, women's rights, individuality of the crime are evaluated in detail.

It is significant for the civilized world and all societies that the issues which Prophet Muhammad declared in the Farewell Sermon are reflected in today's international conventions, and they are breakthrough for all humanity, and the formation of a chain of values that still maintains its validity. The subject of the study has been tried to be covered with both legal and Islamic dimensions.

Keywords: Human Rights, Human Rights in Islam, Fundamental Rights and Freedoms, Farewell Sermon (Khutbah al-Wida), Human Rights in Farewell Sermon.

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

AİHS : Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

b. : Bin

Bk. : Bakınız

BM : Birleşmiş Milletler

Bs. : Baskı

C. : Cilt

Hz. : Hazreti

m. : Madde

s. : Sayfa

S : Sayı

v.d. : Ve Diğerleri

Vol. : Volume

Y. : Yıl

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	V
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK İSLAM'DA İNSAN HAKLARI

I. İnsan Hakları.....	5
A. İnsan Hakları Kavramı.....	5
B. İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi.....	7
C. İnsan Haklarının Kaynakları.....	17
1. Uluslararası Kaynaklar.....	17
a) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi.....	17
b) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri.....	19
c) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi.....	22
2. Milli Kaynaklar.....	24
a) Osmanlı Dönemi.....	24
b) Cumhuriyet Dönemi.....	26
D. İnsan Haklarının Sınıflandırılması.....	28
1. Birinci Kuşak Haklar.....	29
2. İkinci Kuşak Haklar.....	30
3. Üçüncü Kuşak Haklar.....	31
II. İslam'da İnsan Hakları.....	32
A. İslam Hukuku'nun Kaynakları.....	32
1. Kitap.....	33
2. Sünnet.....	35
3. İcmâ.....	38
4. Kıyas.....	39

B. İslam'da İnsan Hakları	41
1. İslam'da Hak Kavramı.....	44
2. İslam'da Temel Haklar.....	47
a. Dinin Dokunulmazlığı Hakkı.....	49
b. Hayatın Dokunulmazlığı Hakkı.....	50
c. Aklın Korunması Hakkı.....	51
ç. Neslin ve Onurun Dokunulmazlığı Hakkı.....	51
d. Malın Dokunulmazlığı Hakkı.....	52
3. İslam'da Temel Hürriyetler.....	53
a. Kişisel Hürriyetler.....	53
b. İktisadi ve Sosyal Hürriyetler.....	55
c. Manevi Hürriyetler.....	58
ç. Siyasi Hürriyetler.....	61
4. Medine Vesikası.....	62
5. İslam Dünyasındaki İnsan Hakları Beyannameleri.....	69
a. İslam Konseyi'nin Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi.....	70
b. İslam Konferans Teşkilatı'nın İslam'da İnsan Hakları Kahire Beyannamesi.....	71
c. Arap Birliği'nin Arap İnsan Hakları Beyannamesi.....	73

İKİNCİ BÖLÜM

VEDA HUTBESİNDE YER ALAN İNSAN HAKLARI

I. Veda Hutbesi Öncesi Durum.....	75
II. Veda Haccı.....	80
A. Genel Hatlarıyla Veda Haccı.....	80
B. Tahir'ul Mevlevi'nin Anlatımıyla Veda Haccı Değerlendirmesi.....	83
III. Veda Hutbesinin İçeriği.....	84
A. Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Derlediği Veda Hutbesi Metni.....	89
B. Muhammed Hamidullah'ın Derlediği Veda Hutbesi Metni.....	91
C. Veda Hutbesi İle İlgili Rivayet Edilen Diğer Metin İçerikleri.....	96
IV. Veda Hutbesinde İnsan Hakları.....	99
A. Yaşama Hakkı.....	99
B. Eşitlik Hakkı.....	106

C. Malın Korunması ve Mülkiyet Hakkı.....	112
Ç. Kişisel Hak ve Hürriyetler.....	122
D. Özel Hayatın Gizliliği.....	128
E. Kadın Hakları.....	132
F. Suçun Kişiselliği.....	135
SONUÇ.....	138
KAYNAKLAR.....	143

GİRİŞ

Bu çalışmada, esas olarak Veda Hutbesinde Yer Alan İnsan Hakları ele alınmaktadır. Veda Hutbesi'nin içeriğine dair yüzyıllardan beri birçok risale, kitap, makale ve yazı yazılmıştır. Batı dünyasında, insan hakları üzerinde yapılan çalışmalar öncesinde on dört asır evvelden beyan edilen ve güncelliğini muhafaza eden Veda Hutbesi, insan hakları açısından dikkat çekmiştir.

Veda Hutbesi, İslam toplulukları içerisinde kıymetli görülmüş ve Hz. Muhammed'in beyanları içerisinde en meşhuru haline gelmiştir. Evrensel bir nitelikte olan Veda Hutbesi, insan hakları alanında kaynak bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmadaki amacımız daha önce yapılan çalışmalar ve insanlarca değerli görülen ve evrensel bir nitelik taşıyan Veda Hutbesi'ni hukuk ve insan hakları açısından farkındalık oluşturulmasını sağlayarak bir adım daha ileriye götürmektir.

Tez, esas itibarıyla akademik alanda pek işlenmemiş yeni bir konuyu ele alarak bu alanda bir boşluğun doldurulmasına yardımcı olmayı ve yine bu anlamda hukuk tarihi ve insan hakları alanında yeni bir perspektif sunmayı amaçlamıştır. Çünkü Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde irat ettiği konuların, günümüzdeki uluslararası sözleşmelere yansımaları, tüm insanlığa bir çağırması ve hala geçerliliğini devam ettiren değerler zincirini oluşturması, medeni dünya ve tüm toplumlar için önem arz etmektedir. Tez konusu, hem hukuki ve hem de İslami boyutları ile işlenmeye çaba gösterilmiştir. Böylece, bu çalışmanın özgün nitelikte olması ve konuya ilgi duyanların istifade etmesi umulmaktadır.

Temel insan haklarının tarihi süreçlerden geçerek günümüze kadar kaydetmiş olduğu aşamalara da yer verilmiştir. İnsan hakları, insan onurunu korumayı, insanın maddi ve manevi gelişimini ve fertlerin insan olarak var olmalarından dolayı sahip

olmaları gereken temel haklar olduğuna göre İslam'ın bu konudaki bakış açısı ile getirdiği yenilikler üzerinde durulmuştur.

İnsan hakları bağlamında İslam'da insan haklarının mahiyeti, İslam'da temel hak ve hürriyetlerin tahlili ve tarihi boyutunun belirtilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle İslam peygamberi Hz. Muhammed'in, vefatından önce yapmış olduğu son hac ziyaretinde tüm insanlığa hitap ettiği Veda Hutbesi, insan hakları çerçevesinde araştırma konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmada iki bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde insan hakları kavram olarak irdelenmeye gayret edilmiş ve insan haklarının tanımı ile niteliklerinden bahsedilmiştir. Ayrıca insan haklarının tarihsel gelişimi hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılmıştır. İnsan haklarının kaynakları olan milli kaynaklar ile uluslararası kaynaklar üzerinde detaylı şekilde durulmuştur. En önemli uluslararası kaynaklar olan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve kayda değer kaynaklar hakkında da bilgi verilmiştir. Sınıflandırmalar içinde en yaygın olan birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar ve üçüncü kuşak haklara ilişkin açıklamalar yer almıştır.

İslam'ın ilkeleri Allah ve peygamberi tarafından belirlenmiştir. İslam hukuku, Edille-i Erbaa olarak bilinen kitap, sünnet, icmâ ve kıyas olmak üzere dört asli kaynak üzerinde teşekkül etmiştir. Peygamber'in Veda Hutbesi, Kur'an referanslı sünnet kaynağı olduğundan çalışmada bu hususlar hakkında özet bilgiler sunulmuştur.

İslam, Allah'ın insanlara gönderdiği son hak dindir. Bu dinin hukuk sisteminde insan ve insan haklarına değer verilmiş ve kutsal kabul edilmiştir. Çalışmada Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde yer alan insan haklarından önce, İslam dini ve getirmiş olduğu hukuk sistemindeki insan hakları açıklanmaya çalışılmıştır.

İslam'da hak kavramı izah edilerek, temel haklar olan; dinin dokunulmazlığı hakkı, hayatın dokunulmazlığı hakkı, aklın korunması hakkı, neslin ve onurun

dokunulmazlığı hakkı, malın dokunulmazlığı hakkı ile temel hürriyetlerden; kişisel hürriyetler, iktisadi ve sosyal hürriyetler, manevi hürriyetler, siyasi hürriyetler açıklanmış ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Dünya’da oluşturulan ilk anayasa olarak kabul gören Medine Vesikası, Hz. Muhammed’in önderliğinde hazırlandığından ve içerisinde insan haklarına ilişkin hususlar barındırdığından Medine Vesikası’nın içeriği ve temel hak ve özgürlükleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Batı hukuk sistemleri içerisinde beyanname tarzında, insan hakları üzerinde metinler inşa edilmeye başlanmış ve maddeler halinde sıralanan bu tarzdaki bildiri içerikleri ve şekli unsurları diğer hukuk sistemlerini de etkilemiştir. Son yüzyıl içerisindeki İslam dini hinterlandında bulunan devletler veyahut örgütler de batıdan gelen bu sisteme göre insan hakları üzerine beyannameler neşretmişlerdir. Çalışma da İslam dünyasındaki insan hakları beyannamelerinden; İslam Konseyi’nin Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi, İslam Konferans Teşkilatı’nın İslam’da İnsan Hakları Kahire Beyannamesi, Arap Birliği’nin Arap İnsan Hakları Beyannamesi insan hakları perspektifiyle değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü tezin adını almış olduğu Veda Hutbesi’nde Yer Alan İnsan Hakları’dır. Çalışmanın sistematüğini oluşturma sadedinde Hz. Peygamber’in Veda Hutbesi’ni irat etmesinden önceki gelinen durum, Veda Hutbesi’nin anlaşılması açısından konumuz çerçevesinde anlatılmaya gayret edilmiştir. Hz. Muhammed’in vefatından kısa bir süre önce on binlerce kişiyle birlikte yerine getirdiği bu haccında Veda Hutbesi’ni irat ettiğinden genel hatlarıyla veda haccı hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin son müderrislerinden Tahir’ul Mevlevi’nin 1924 yılında veda haccı üzerine derleyip yayınladığı yazısı tarafımızca Latin harflerine çevrilerek çalışmaya eklenerek, malumat açısından zenginlik kazandırılmak amaçlanmıştır.

Veda Hutbesi’nin içeriği kısmında; Veda Hutbesinin ismi, zamanı ve önemi hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Veda Hutbesi’nin içeriği, günümüze hadis kitapları ve İslam tarih kitapları ile rivayetler zinciriyle ulaşılmış ve tek bir metin

halinde bulunmamaktadır. Rivayetlerin çok olmasından ötürü birçok Veda Hutbesi metni bulunduğundan kanaatimize göre sıhhatli gördüğümüz, derlenen Veda Hutbesi metinleri çalışmamıza eklendi. Bu sebeple ki, çalışmamızda Osmanlı ulemasından Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin ve İslam hukukçusu Muhammed Hamidullah'ın inşa ettiği Veda Hutbesi metinleri çalışma içerisine dâhil edilmiştir. Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin sahih biçimde inşa ettiği metin, günümüz eserlerinde bulunmamakta olup çalışmamızın özgünlük kazanması adına Arapça ve Osmanlıca kaynağından tarafımızca günümüz Türkçesine çevrilerek eklenmiştir. Hamidullah'ın inşa ettiği Veda Hutbesi metni kaynağından alınmış, buna ek olarak metnin içerisindeki beyanların tespit edebildiğimiz kaynaklarını bularak tarafımızca dipnot kısmına eklenmiştir. Çalışmada, tarafımızca diğer kaynaklarla teyit edilen Hamidullah'ın inşa ettiği metin üzerinden konu incelemeye ve açıklamaya çalışılmıştır. Ayrıca insan hakları açısından Veda Hutbesi ile ilgili rivayet edilen diğer metin içerikleri kaynaklardan tespit edilerek eklenmiştir.

Veda Hutbesi'nde yer alan insan hakları; yaşama hakkı, eşitlik hakkı, malın korunması ve mülkiyet hakkı, kişisel hak ve hürriyetler, özel hayatın gizliliği, kadın hakları, suçun kişiselliği gibi somut hak ve özgürlükler bir bir izah edilmeye çaba gösterilmiştir. Veda Hutbesi'nde Hz. Muhammed'in beyan buyurdıkları konular, verdiği mesajlar evrensel nitelikte olup çalışmamızda da insan hakları açısından incelenmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda, kaynak tarama yöntemiyle ulaşılabilen, ne kadar yazılmış eser varsa ulaşıp bilgileri toplanıp değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde genel değerlendirme yapmaya ve şahsi düşünceleri belirtmeye gayret gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK İSLAM'DA İNSAN HAKLARI

I. İNSAN HAKLARI

A. İnsan Hakları Kavramı

Tarih boyunca yeryüzünün her köşesinde insan toplulukları çeşitli biçimlerde var olmuşlar ve farklı değer yargıları ile hayatlarını idame edebilmek için kendi toplumsal düzenlerini oluşturmuşlardır.

Süreç içerisinde oluşan toplumsal düzenlerde insan haklarının herkesçe kabul görmüş ortak bir tarifi oluşturulamamış ancak temel bazı ilkeler üzerinde anlaşılmıştır. Günümüzde kabul görmüş en yaygın görüşe göre, “İnsanların yalnızca insan olmaları dolayısıyla doğuştan kazandıkları bir takım dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez haklar” bütününe insan hakları denilmektedir.¹ Bir başka açıdan bakıldığında insan hakları, “pozitif hukuk tarafından tanınmış olsun olmasın, belli bir tarihsel aşamada insanların sahip olmaları gerekli sayılan bütün haklar” olarak belirtilmektedir.²

Geniş anlamda insan hakları; insanın fert olmaktan kaynaklanan haklarının tamamı, dar anlamda insan hakları ise; olmazsa olmaz nitelikteki temel haklardır.³

¹ Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, 3. Bs., Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1996, s. 164.

² Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Genişletilmiş 3. Basım, BDS Yayınları, İstanbul 1994, s. 14.

³ Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar, Rifat Murat Önok, *İnsan Hakları El Kitabı*, Seçkin Yayıncılık, 6. Bs., Ankara, 2016, s. 27.

Böylece insan haklarının kapsamına, insanların yararlanabileceği hakların tümü değil sadece temel nitelikteki bazı haklar girer.⁴

İnsan haklarının temel bazı özellikleri şunlardır;

- Temelde devlet gücünü sınırlar.
- Ahlaki ve hukuki düzenlemelerin kapsamına girer.
- Olanı ve olması gerekeni ifade eder.
- Genel ve evrensel niteliklidir.
- Bütün insanların her yerde sahip olması gereken haklarıdır.
- Belirli bir durumda bireyin ya da grupların benzer haklarının ya da çıkarlarının korunabilmesi anlamına gelmektedir.⁵

Öte yandan, bir hakkın insan hakkı sayılabilmesi için dört şart aranmaktadır;

- Bireye sırf insan olduğu için verilmiş olması,
- Evrensel olarak tüm insanlara eşit bir şekilde tanınması,
- Birey ile devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemesi ve vatandaş üzerindeki kamu otoritesinin sınırını çizmesi,
- Hukuki müeyyideye bağlanmış olması.⁶

İnsan hakları, herkesin insan olmaktan kaynaklı olarak sahip olduğu haklardan ibaret olmakla kaynağını doğal hukuktan alan, kökleri eski Yunan'da Stoacı felsefeye kadar dayanan ve oradan da Cicero zamanında Roma hukuk felsefesine aktarılan insan hakları, bir devletin yurttaşı olmayı, bir ırkın veya bir

⁴ Rona Aybay, *İnsan Hakları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Bs., İstanbul, 2015, s. 7.

⁵ "İnsan Hakları", *Ana Britannica*, C. 16, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 368.

⁶ Recep Şentürk, "Doğu ve Batı Medeniyetlerinde İnsan Hakları", *Kur'ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 22.; Tezcan, Mustafa Erdem, Sancakdar, Önok, s. 29.

dinin mensubu olmayı aramaksızın, tüm insanların sahip oldukları evrensel nitelikteki haklardandır.⁷

Genel kabul gören, vazgeçilmez bir değerler sistemi olan insan haklarının kapsamı zaman içerisinde değişkenlik gösterebilmektedir. Uluslararası sözleşmelerle insan hakları listesine yeni haklar ilave edilebildiği gibi bir hakkın kapsamı yargı içtihatları ile de genişleyebilmektedir.⁸

B. İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi

İnsanoğlu tarih boyunca devamlı değişim ve gelişim sağlamış bir varlık olarak yaşamını sürdürmüştür. İnsanın toplum içinde yaşama zorunda olması neticesinde geçmiş ile gelecek arasında uzun zaman sürecinde çeşitli deneyimler geçirmesi doğaldır. İşte, insan haklarının günümüz kazanımlarına ulaşabilmesi kazanılmış bu deneyimlerin sonucunda gerçekleşmiştir.

İnsanların bazı haklara sahip olduğu düşüncesi, antik çağ uygarlıklarına kadar giden bir geçmişe sahiptir. Hatta kadim Çin, Hint ve Mezopotamya medeniyetlerine kadar bunun uzadığı söylenebilir.⁹ Büyük dinler ve kültürlerle baktığımızda da kavram ve kuralların peyderpey geliştiği ve zaman zaman o günkü şartlarda uygulandığı gözlemlenmiştir.

Çağdaş insan hakları düşüncesinin kuramsal arka planı, esas itibariyle kadim Yunan medeniyetini oluşturan filozofların birtakım doğal ahlak değerlerinden söz eden görüşlerinde bulunmaktadır.¹⁰ İnsan aklı ve toplum sorunlarını merkezine alan bir düşünce hareketi olan Sofistler bu dönemde insan hakları üzerinde düşünmüşler ve insanların daha rahat ve özgür yaşamaları için yeteneklerinin geliştirilmesi

⁷ Muhammed Sabır Fırat, "Hukuk Devleti Açısından İnternette İnsan Hakları ve Kişilik Haklarına Saldırı Sorunu", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, 2015, s. 104.

⁸ Aybay, a.g.e., s. 7-8.

⁹ Şeref Ünal, "İnsan Haklarının Tarihi, Felsefi ve Hukuki Temelleri", *Ankara Barosu Dergisi*, S. 1, 1994, s. 44-46.

¹⁰ Aybay, a.g.e., s. 25-26.

gerektiğini ileri sürmüşlerdir.¹¹ Eski Yunan sitelerinin çöküş döneminde ortaya çıkan Stoacılar, devletin kanunlarının üstünde akılla bulunabilecek evrensel bir doğal hukukun bulunduğu ve herkesin esas olarak bu hukuka uymak mecburiyetinde olduğu düşüncesini savunmuşlardır.¹²

Antik Yunan medeniyetinin devamı olan Roma medeniyetinde de insan hakları konusunda sınıflara göre bir ayırım ve sınırlama göze çarpmaktadır.¹³ Roma hukukuna göre herkesin eşit olmadığı, statüler oluşturduğu, herkesin hukuk karşısında aynı korumadan yararlanmadığı ve özgür erkek vatandaşların diğerlerine oranla öncelikli ve ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu kabul edilmiştir.¹⁴ Roma siyasal düşüncesinin en önemli temsilcisi sayılan Çicero'ya göre, "akılın farklı kullanımından kaynaklanan eşitsizlikler kaçınılmazdır ve bu yüzden, mutlak eşitlikten söz edilemez." Böylelikle Çicero, Roma'da geçerli olan özgür - köle ayırımını olağan göstermekte ve diğer bütün eşitsizlikleri de doğal hukuka uygun bularak meşrulaştırmaktadır.¹⁵

Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra orta çağ batı dünyasının düşünsel hayatını feodalite, Papalık ve ona bağlı olarak kurumsallaşmış kiliseler hegemonyasının belirlediği söylenebilir.¹⁶ Doğal hukuk yerine Papa dâhil tüm insanları sınırlandıran, yönlendiren ve tanrının iradesi biçiminde sunulan kilise kuralları yürürlükte olmuştur.¹⁷ Orta çağ Avrupa'sında siyasal iktidarın tanrısal temellerini kabul eden Aquinolu Thomas, halka ait olan yasaları yapma ve uygulama

¹¹ Belkıs Konan, "İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XV, S. 4, s. 255.

¹² Münici Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993, s. 18.

¹³ Etem Çalık, "İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasî ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi", *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6 S. 16, 2017, s. 45.

¹⁴ Andreas B. Schwarz, *Roma Hukuku Dersleri*, Çeviren: Türkan Rado, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, 1965, s. 210-211. s. 210-211.

¹⁵ Uğur Kara, İlker Gökhan Şen, Atilla Nalbant, Ayşe Işıl Karakaş, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2014, s. 26-27.

¹⁶ Kara vd., a.g.e., s. 27.

¹⁷ Mehmet Semih Gemalmaz, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 49.

hakkının devredilmesiyle siyasal iktidarın oluştuğunu ve yönetimin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediğinde halkın direnme hakkının ortaya çıkacağını belirterek söz konusu çizginin dışına çıkan ilk kayda değer düşünür olmuştur.¹⁸

Feodal düzen içerisinde yönetenler ile yönetilenlerin temel hak ve özgürlüklerinin karşılıklı olarak tanınıp kabul edilmesinden söz etmek mümkün değildir. Ancak Ortaçağ Avrupa'sında halk, derebeyi ve krallar arasındaki çekişme ve çatışmalar sonucunda yapılan antlaşmalarla kazanılan haklar sonraki insan haklarının temelini meydana getirmiştir.¹⁹

Orta çağ Avrupa'sındaki insan hakları tartışmalarında ilk olarak kabul edilen antlaşmaların en önemlisi İngiltere'de ortaya çıkan Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı)'dur.²⁰ 1215 yılında İngiltere Kralı Yurtsuz John ile asiller arasında imzalanan ve altmış üç maddeden oluşan Magna Carta Libertatum bugün anladığımız anlamda bir insan hakları belgesinden ziyade feodal dönem belgesidir.²¹

İnsan haklarının doğuşu çok eskilere dayanmakla birlikte insan hakları düşüncesinin, İngiliz hukukunun etkili olduğu bölgelerde Magna Carta Libertatum ile başladığı kabul edilmektedir.²² Magna Carta'ya göre, kral keyfi olarak vergi yükü getirememekte ve koruma getirdiği kişilere güvenlik sağlanmıştır. Kanuna uygun olmayan veya kanunsuz bir cezanın verilemeyecek olması, müsaderecinin kaldırılması ve hâkimin bakması gereken anlaşmazlıklara başka kimsenin bakmaması Magna Carta ile verilen diğer haklardır.²³ Daha açık bir deyimle, aslında Magna Carta, halka belirli özgürlükler tanıyan bir belge olmaktan çok kralın yetki ve otoritesini bir

¹⁸ Vahap Coşkun, *İnsan Hakları: Liberal Açıdan Bir Tahlil*, Liberte Yayınları, Ankara, 2006, s. 65-66.

¹⁹ Ünal, a.g.e., s. 47.

²⁰ Magna Carta, Çeviren: Ersan İlal, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 34, S. 1-4, 1968.

²¹ Konan, a.g.e., s. 255. Aybay, a.g.e., s. 29.

²² Aybay, a.g.e., s. 29.

²³ Tekin Akıllıoğlu, *İnsan Hakları - I - Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*, Ankara Üniversitesi SBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 122.

ölçüde sınırlayan ve buna karşılık baronlara bazı haklar tanıyan feodal bir berat olarak da tanımlanabilir.²⁴

14 ve 16. yüzyıllar arasında Rönesans ile birlikte Avrupa, bin yıllık derin bir uykudan uyanma, karanlık bir dönemden çıkma ve Ortaçağ'da bir kenara itilen aklı yeniden ön plana çıkarma sürecine girmiştir.²⁵ Diğer taraftan, coğrafi keşifler, kıtalararası ticaret, nüfusun çoğalması, bilimsel gelişmeler ve ilkçağ metinlerinin Müslümanlar tarafından tercüme edilmesi ve Arapça eserlerin başta Latince olmak üzere batı dillerine çevrilmesi bu sürecin dönüşümünde rol oynayan diğer önemli faktörlerdir.²⁶

15 ve 16. yüzyılda Avrupa insanı, Orta Çağ'ın tanrı/din merkezli evren, toplum ve insan açıklaması yerine insan merkezli bir evren, toplum ve birey açıklamasını dile getiren hümanizm anlayışı oluşturma çabasına girmiştir.²⁷

Liberal çağın başlangıcında insan haklarını “doğal haklar” adı altında ilk defa söyleyen, 17. yüzyıl İngiliz Filozofu John Locke'dur.²⁸ Locke'a göre; insanlar doğuştan bir takım haklara sahiptir. Bunlar; yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi haklardır.²⁹ Locke tarafından savunulan “Doğal Haklar Teorisi” daha sonraki süreçte Batı dünyasında çıkarılan antlaşmalar ve anayasalara da sirayet etmiştir.

²⁴ Kapani, a.g.e., s. 41.

²⁵ Fatih Türe, “İnsan Haklarının Normatif Kökeni”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 32, 2014, s. 153.

²⁶ Zeynep Özlem Üskül Engin, “Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 72, S. 1, 2014, s. 204.

²⁷ A. Kadir Çüçen, “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006, s. 25-26.

²⁸ Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Kitabevi, Ankara, 2007, s. 93.

²⁹ Coşkun Can Aktan, *Değişim Çağında Devlet*, Çizgi Kitabevi, Konya, s. 9.

17. yüzyıl İngiltere’inde Petition of Rights³⁰, Habeas Corpus Act³¹ ve Bill of Rights³², olarak bilinen hukuki belgeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki 1628 tarihli Petition of Rights (Haklar Dilekçesi)’dir. Petition of Rights, Parlamento tarafından krala sunulan ve kral tarafından onaylanan bir bildiri niteliğinde olan belgedir. Bildiride ağırlıklı olarak Magna Carta’da belirtilen haklar hatırlatılmıştır.³³ 17. yüzyıl İngiltere’sinin ikinci önemli insan hakları belgesi 1679 tarihinde parlamentodan geçen Habeas Corpus Act’dır. “Beden (vücut), senin denetiminde olmalıdır.” anlamına gelmekte olan “Habeas Corpus” kişi özgürlüğünün güvencesi olarak görülmektedir. Bu ilkeye göre; hâkim önüne çıkarılmaksızın uzun süre kişi hürriyetinden yoksun bırakılamaz.³⁴ İngiltere’de 17. yüzyılda ortaya çıkmış olan bir diğer hukuki belge 1689 tarihli Bill of Rights (Haklar Bildirisi)’tir. “Bu belge; suçluluğun ancak mahkeme kararıyla saptanması halinde ceza verilebilmesi; tutuklamanın önlenmesi için aşırı yüksek güvence paralarının yatırılması zorunluluğuna son verilmesi; Parlamantonun sıkça toplanması; Parlamantonun onayı dışında, yasaların Kralca askıya alınmasının yasaklanması, parlamento dışı makamlar önünde sorumlu tutulamamaları ile zalimce alışılmış-dışı cezalar verilememesi, uyruklarca Krala yapılacak başvuruların ve verilecek dilekçelerin engellenmemesi ile Kralın barış zamanında Parlamantonun onayı olmadan ordu kuramaması gibi ilkeler içermektedir.”³⁵ Söz konusu belgede ayrıca parlamentodaki dokunulmazlık ve sorumsuzluk hakları kabul edilmiştir.

İngiltere’de ortaya çıkan bu yasalar bazı temel hakları içermektedir. Fakat bu bildirilerin modern anlamda insan hakları metinleri olarak değerlendirilmesi elbette abartılı olacaktır. Nitekim Kapani bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: “Bu

³⁰ *The Petition of Right*, (Erişim) <http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha1/3/1/contents> 10.05.2018.

³¹ *Habeas Corpus Act*, (Erişim) <http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2/contents> 10.05.2018.

³² *Bill of Rights*, Bill of Rights Institute, (Erişim) <http://billofrightsinstitute.org/wp-content/uploads/2011/12/BillofRights.pdf> 10.05.2018.

³³ Kara vd., a.g.e., s. 11.

³⁴ Aybay, a.g.e., s. 30.

³⁵ Aybay, a.g.e., s. 30-31.

ferman ve kanunlar, bir takım felsefi prensiplerden hareket ederek, bu prensiplerden çıkarılan ve soyut bir evrensellelikle bütün insanları kavrayan hak ve hürriyetlerin listelerini ihtiva etmiyorlardı. Bunların, insan denen varlığın doğuştan devredilmez ve vazgeçilmez tabii haklarla donatılmış olduğu inancından kaynak alan belgeler arasına girmeyeceği muhakkaktır.”³⁶ Gerçek olan şu ki, her ne kadar doğrudan insan hakları metinleri olarak saymak mümkün olmasa da bu bildirimler insan haklarının uygulamaya geçişinin önemli aşamaları niteliğinde olmuştur.

Diğer taraftan, 17. yüzyıl İngiliz belgeleri, Amerika yasaları ile Fransız yasaları üzerinde etkili olmuştur. Bu etki Avrupa İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sine kadar uzatılabilir.³⁷

Anayasal düzeyde temel hakların yer aldığı ilk düzenleme 1776 Virginia Hakları Bildirgesi’dir.³⁸ İngiltere ile savaş halinde olan 13 Amerikan kolonisi bir araya gelerek kongre düzenlemiş ve sonucunda bir beyanname ilan etmeyi kararlaştırmışlardır. Bu bildirgenin başına önsöz olarak bir “Haklar Bildirgesi” eklenmesi kararı alınmıştır. Virginia Haklar Bildirgesi olarak da adlandırılan bu bildirme ile insanların doğuştan eşit ve özgür oldukları ve doğuştan doğal haklara sahip oldukları açıkça ifade edilmiştir.³⁹

On altı maddeden meydana gelen Virginia İnsan Hakları Bildirgesi’nin⁴⁰ o zaman itibariyle en kapsamlı belge olması ve sonraki tüm belgelere ve hatta

³⁶ Kapani, a.g.e., s. 42.

³⁷ Aybay, a.g.e., s. 31.

³⁸ Tezcan vd. a.g.e., s. 35.

³⁹ Mesut Gülmez, “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Ulaştığı Nokta” , *Farklı Bakış Tarzlarıyla İnsan Hakları Uygulamaları*, Emniyet Genel Müdürlüğü APK Dairesi Başkanlığı, 2000, Ankara, s. 25.

⁴⁰ Virginia İnsan Hakları Bildirgesi’nin önemli bazı maddeleri şunlardır; “Tüm insanlar doğuştan eşit derecede özgür ve bağımsızdırlar. Doğar doğmaz edindikleri belli bazı hakları vardır; siyasi bir topluluk kurdukları zaman, hiçbir antlaşmayla gelecek nesilleri bu haklardan yoksun bırakamaz, onları bu haklardan vazgeçmeleri için zorlayamazlar; yaşama ve özgürlük haklarıyla, mülk edinme ve sahip olma, mutluluk ve güvenlik arama ve kazanma olanağı da bunların arasındadır (m. 1).

Tüm güç halkta toplanır ve halktan gelir; yetkili kişiler halkın vekilleridirler; halk için çalışırlar; halka karşı her zaman sorumludurlar (m. 2).

Anayasalara yansması nedeniyle önem arz etmektedir. Virginia İnsan Hakları Bildirgesi'nden 28 gün sonra 13 Amerikan kolonisi tarafından Temmuz 1776'da Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi hazırlanmış ve Virginia Haklar Bildirisi'nde yer alan maddelerin çoğu buraya aktarılmıştır.⁴¹

Hem Virginia İnsan Hakları Bildirisi⁴² ve hem de Amerika İnsan Hakları Bildirisi⁴³; "İnsanların yaşam hak ve özgürlüğüne malik bulunduğu, mülkiyet

Yönetim; halkın, ulusun ya da kamuoyunun ortak yararı, savunması ve güvenliği için kurulmuştur, bu amaçla kurulmalıdır; çeşitli yönetimler ve yönetim biçimleri içinde en iyisi, en fazla mutluluğu ve güvenliği sağlayabilen ve iktidarın kötüye kullanılması tehlikesine karşı en etkin önlemleri alabilen yönetimdir; herhangi bir yönetim bu göreve layık olmadığını gösterir ya da bu görevi hiçe sayarsa, toplumun çoğunluğunun, kamu yararına en uygun gördükleri bir biçimde, bu yönetimde ıslahata gitmek, yapısını değiştirmek ya da yönetimi ilga etmek hakkı doğar; bu hak vazgeçilmez, devredilemez ve iptal edilemez bir haktır (m. 3).

Devletin yasama ve yürütme güçleri, yargılama gücünden ayrı ve bağımsız olmalıdır (m. 5).

Meclislerde halkın temsilcisi olarak çalışılacak kişilerin seçimi serbesttir; topluma bağlılık ve sürekli genel ilgi beslediğine dair yeterli delili alan herkesin oy hakkı vardır; kamu yararı için, kendinin ya da seçtiği temsilcilerin rızası olmadan, kimse ne vergi ödemeye zorlanabilir, ne de mülkü elinden alınabilir; aynı biçimde kimse, kamu yararını göz önünde bulundurarak kabul etmediği yasalara uymakla yükümlü değildir (m. 6).

Tüm ciddi yolsuzluk ve cürüm hallerinde, herkes kendisi hakkında yapılan suçlamaların gerekçesini ve niteliğini sormak, suçlamayı yapanlarla, tanıklarla yüzleşmek, kendi lehine olan delilleri göstermek, kendi çevresinden seçilmiş oybirliğiyle karar vermedikçe suçlu sayılmayacağı, tarafsız bir jüri önünde, hızla yargılanmak hakkına sahiptir (m. 8).

Bir memura ya da özel görevliye, işlenen suç hakkında açık bir delil olmadan kuşkulu yerleri araması ya da tarif edilmemiş, suçu açıkça anlatılıp, delilleri gösterilmemiş kişi ya da kişileri yakalaması için verilen arama ve tutuklama müzakereleri haksız ve despotiktir; bu tür müzakerelerin verilmemesi gerekir (m. 10).

Özgürlüğün en güçlü kalelerinden birisi de basın özgürlüğüdür; despotik yönetimler dışında, asla sınırlandırılmaz (m. 12).

Bariş zamanında sürekli ordular bulundurmak, ülkenin iç özgürlüğü için tehlikeli sayılmalı ve bundan kaçınılmalıdır; ordu her durumda, sivil gücün emri altında bulunmalı ve sivil güç tarafından yönetilmelidir (m. 13)." Janko Musulin, *Hürriyet Bildirgeleri - Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne*, Belge Yayınları, İstanbul, 1983, s. 75-78.

⁴¹ Erdoğan, a.g.e., s. 129.

⁴² *The Virginia Declaration of Rights*, (Erişim) <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights> 11.05.2018.

⁴³ *The unanimous Declaration of the thirteen united States of America*, (Erişim) <https://bcourses.berkeley.edu/courses/1461572/files/71224674/download?verifier=kXCQPPTeid75b5kzL5tA21ikVQECUgyBCBSfi4kT&wrap=1> 11.05.2018.

haklarına sahip olduğu ve kendi kişilik ve mutluluklarını kendi iradeleriyle özgürce gerçekleştirebilecekleri açıklıkla belirtilmiştir.”⁴⁴

Amerika’daki gelişmelerle birlikte Kıta Avrupa’sında da 1789 Fransız İhtilali, insan hakları bağlamında yeni fikirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fransa parlamentosunca ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi⁴⁵ adını taşıyan bu belgede tüm hak ve özgürlükler önceki düzenlemelere göre daha ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi ulusal bir metin olmasına rağmen içeriğinde tüm insanlar için geçerli olabilecek ilkeleri de barındırdığından evrensel nitelikli bir metin haline bürünmüştür.⁴⁶

1789 Beyannamesi, insanın birey olarak istifade edeceği hakları ile yurttaş olarak toplumda sahip olacağı haklarını belirterek bunları birbirini tamamlayan iki unsur olarak değerlendirmiştir. Başka bir deyimle; birey olarak fiziki özgürlük, yurttaş olarak da siyasi katılma özgürlüğü öne çıkmaktadır.⁴⁷

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi, bir giriş ile on yedi maddeden oluşur.⁴⁸ Bildirinin maddelerinde günümüz insan hakları düşüncesine yön

⁴⁴ Ünal, a.g.e., s. 51-52.

⁴⁵ Jale Civelek, “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”, *İstanbul Üniversitesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, C. 9, S. 1, 1989, s. 1-9.

⁴⁶ Civelek, a.g.e., s. 2. s. 2.

⁴⁷ Civelek, a.g.e., s. 2.

⁴⁸ Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’nin modern Anayasaları en fazla etkilemesi dolayısıyla aşağıya almayı uygun buluyoruz. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi maddeleri; “Fransız halkının Ulusal Meclis halinde toplanan temsilcileri, insan haklarının bilinmezlikten gelinmesi, ihmal edilmesi ya da hor görülmesini, kamunun başına gelen felaketlerin ve yönetimlerdeki bozulmaların yegâne nedenleri olarak değerlendirerek, insanın doğal, devredilmez ve kutsal haklarını resmi bir bildiriyle açıklamaya karar vermişlerdir. Böylece bu bildiri, toplumsal bedenin tüm üyelerinin belleğinde her zaman canlı kalarak, onlara hakları ile ödevlerini sürekli anımsatacak; böylece yasama ile yürütme güçlerinin işlemleri, her siyasal kurumun amacıyla her an karşılaştırılabilir olmaları nedeniyle daha fazla saygı uyandıracak; böylece yurttaşların bundan böyle yalın ve tartışmasız ilkelere dayanacak olan dilek ile istekleri, daima Anayasa’nın korunmasına ve herkesin mutluluğunun sağlanmasına yönelecektir.

Dolayısıyla, Ulusal Meclis, Yüce Varlık’ın huzurunda ve himayesinde, aşağıdaki İnsan ve Yurttaş haklarını kabul ve ilan eder.

1. İnsanlar, hakları açısından özgür ve eşit olarak doğarlar ve öyle yaşarlar. Toplumsal farklılıklar ancak ortak yarara dayandırılabilir.
2. Her siyasal topluluğun amacı, insanın doğal ve zaman aşımına uğramaz haklarını korumaktır. Bu haklar özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir.
3. Her egemenliğin ilkesi, öz olarak Ulus'un içindedir. Hiçbir kurum, hiçbir kişi açıkça ulustan kaynaklanmayan bir otoriteyi kullanamaz.
4. Özgürlük, başkalarına zarar vermeyen her şeyi yapabilmektir: Böylece, her insanın doğal haklarının kullanımının, toplumun diğer üyelerinin de aynı hakları kullanmasını sağlayan sınırlardan başka sınırı yoktur. Bu sınırlar ancak yasayla saptanabilir.
5. Yasa, yalnızca topluma zararlı olan eylemleri yasaklama hakkına sahiptir. Yasanın yasaklamadığı hiçbir şey engellenemez; hiç kimse yasanın buyurmadığı bir şeyi yapmaya zorlanamaz.
6. Yasa genel iradenin ifadesidir. Tüm yurttaşlar, kişisel olarak ya da temsilcileri aracılığıyla yasanın oluşumuna katkıda bulunma hakkına sahiptirler. Yasa korurken de, cezalandırırken de herkes için aynı olmalıdır. Tüm yurttaşlar, onun gözünde eşit olduklarından, kamusal saygınlıklara, mevkilere ve görevlere, aralarında erdem ile yeteneklerinden başka hiçbir ayırım gözetilmeksizin, yeterliliklerine göre eşit olarak kabul edilirler.
7. Hiç kimse, yasanın belirlediği haller ve öngördüğü biçimler dışında suçlanamaz, gözetim altında tutulamaz ya da tutuklanamaz. Keyfi buyruklar düzenleyen, veren, uygulayan ya da uygulatan kişiler cezalandırılmalıdır. Ancak yasa uyarınca çağrılan ya da yakalanan her yurttaş, buna hemen uymak zorundadır; direnirse suçlu durumuna düşer.
8. Yasa ancak kesinlikle ve açıkça zorunlu olan cezalar koymalıdır; bir kimse, yalnızca suçun işlenmesinden önce kabul ve ilan edilmiş olan ve usulüne göre uygulanan bir yasa uyarınca cezalandırılabilir.
9. Her kişi suçlu olduğu açıklanıncaya kadar masum sayıldığından, tutuklanmasının zorunlu olduğu durumlarda, yakalanması için gerekli olmayan her türlü sert davranış yasa tarafından ağır bir biçimde cezalandırılmalıdır.
10. Hiç kimse, düşüncelerinin açıklanmasının yasayla kurulmuş kamusal düzene zarar vermediği sürece, dinsel olanlar da dahil olmak üzere düşüncelerinden dolayı rahatsız edilmemelidir.
11. Düşüncelerin ve görüşlerin özgür iletişimi insanın en değerli haklarından biri olduğundan, her yurttaş özgürce konuşabilir, yazabilir ve bunları yayımlayabilir; ancak, bu özgürlüğü yasada belirtildiği biçimde kötüye kullanırsa, bundan sorumlu tutulur.
12. İnsan ve yurttaş haklarının korunması, bir kamu gücünü zorunlu kılar; dolayısıyla bu güç, ellerine bırakılmış kişilerin özel çıkarları için değil, herkesin yararı için kurulmuştur.
13. Kamu gücünün donanımını ve yönetiminin harcamalarını karşılamak için ortak bir katkının olması zorunludur; bu ortak katkı, tüm yurttaşlar arasında, güçleri oranında eşit olarak paylaştırılmalıdır.
14. Yurttaşlar, kişisel olarak ya da temsilcileri aracılığıyla, kamusal katkının gerekliliğini saptama, bu katkıyı özgürce kabullenme ve bunun tahsis yöntemini, miktarını, matrahını ve süresini belirleme haklarına sahiptirler.
15. Toplum, her kamu görevlisinden yaptığı işlerin hesabını sorma hakkına sahiptir.
16. Erkekler ayrımı ile hakların güvence altına alınmadığı her toplum, bir anayasaya sahip değildir.

verebilecek, anayasalara temel olabilecek, insan hakları bağlamında dönüm noktası olabilecek düzenlemeler yer almıştır.

1789 Beyannamesi'nin getirdiği hakların Amerikan bildirilerinin devamı niteliğinde olması, yeni ve özgünlüğünün bulunmamasına karşın beynelmilel üne sahip olmuştur. Bunun nedeni ise; beyannamenin ifade gücü, üslubun daha berrak, daha çekici oluşunda ve kullanılan formüllerin daha evrensel bir nitelik taşıyışında ve Fransızcanın İngilizceye göre daha yaygın olmasından kaynaklanmıştır.⁴⁹

1791'de Fransa'da kabul edilen yeni anayasa ile İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi hukuki geçerliliğe kavuşmuş ve müeyyide gücüne sahip olmuştur.⁵⁰ Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nde yer alan bu ilkeler küçük değişiklikler ile Avrupa'daki tüm anayasalarda yer edinmiştir.⁵¹

Fransız İhtilali sonrasında Avrupa'da çıkan sorunlara ilişkin görüşmeler yapılması amacıyla 1815 yılında düzenlenen Viyana Kongresi'nde tarihte ilk kez insan hakları konusuna uluslararası düzeyde bir ilgi oluşmuştur. Kongre de kişisel ve siyasi haklar ile din hürriyeti meselesi ele alınmış ve bu hakların uluslararası seviyede korunması için gelen talepler değerlendirilmiştir. Kongreye katılanlar köleliği kaldırmak üzere anlaşmaya varmış ve bilahare İngiltere 1833 yılında kendi imparatorluğunda köleliği kaldırmıştır.⁵²

Tarihsel süreç içerisinde tüm bu aşamaların ardından batılı ülkelerde başlayan anayasacılık hareketlerinde insan hakları da kendisine yer bulmuştur. 20. yüzyıla girildiğinde I. ve II. Dünya Savaşları'nın getirdiği büyük yıkıntı sonrasında insan

17. Mülkiyet dokunulmaz ve kutsal bir hak olduğundan, hiç kimse, yasayla belirlenmiş bariz kamu gereksiniminin olması ve bu durumda da adil bir tazminatın önceden ödenmesi koşulu dışında, mülkiyetten mahrum bırakılamaz." Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 217-218.

⁴⁹ Kapani, a.g.e., s. 46.

⁵⁰ Civelek, a.g.e., s. 1-3.

⁵¹ Ünal, a.g.e., s. 52-53.

⁵² Mustafa Yayla,, *İslâm Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s. 52.

hakları hem ulusal alanda hem de uluslararası alanda yeni bir genişleme sahası bulmuş ve önemli adımlar atılmıştır.

C. İnsan Haklarının Kaynakları

İnsan haklarının kaynaklarından anlaşılması gereken, insan haklarının nereden ve nasıl ortaya çıktığıdır.⁵³ Temel olarak bunlar ulusal kaynaklar ve uluslararası kaynaklar ve bölgesel kaynaklar olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Ulusal kaynaklar devletlerin ferdi olarak kendi siyasi tarihlerinin bir sonucu olarak meydana gelmektedir. Uluslararası kaynaklar; uluslararası antlaşmalar, sözleşmeler ve protokoller ile çeşitli uluslararası örgütlerin beyannameleridir. Doğaldır ki, uluslararası kaynakları uluslararası örgütler ve ülke toplulukları ortaya çıkarmaktadır. Bölgesel kaynaklar ise, insan hakları ile ilgili yasal zemin ve yaptırımlarını belirli bir coğrafi bölge ile sınırlandıran kaynakları içermektedir. Bölgesel kaynaklar, bölgesel düzeyde yargısal veya yargısal nitelikte olmayan korunmanın temelini oluşturmaktadır.⁵⁴

1. Uluslararası Kaynaklar

a) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

İnsan hak ve özgürlüklerinin tanınması genel olarak bir iç meseledir. İnsan haklarının uluslararası alanda ve evrensel nitelikte bir metin halinde konu edinilmesi ilk defa İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi⁵⁵ ile gerçekleşmiştir.⁵⁶

⁵³ Mahir Terzi, “İnsan Haklarının Bölgesel Düzeyde Korunması Üzerine Bir İnceleme: İnsan Hakları ve Amerika”, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, C. 27, S. 2, 2017, s. 64.

⁵⁴ Terzi, a.g.m., s. 64-65.

⁵⁵ *Universal Declaration of Human Rights*, United Nations, (Erişim) <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>, http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf, 06.04.2017.

⁵⁶ Civelek, a.g.e., s. 5.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na kabul edilmiştir.⁵⁷ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin tüm dünya devletlerinin imzasına açılması ile insan haklarının evrensel düzeyde tanınması yönünde ilk resmi çağrı yapılmıştır.⁵⁸

Bir başlangıç ve otuz maddeden oluşan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, bir bildirge niteliğinde olup hukuken bağlayıcı özelliği yoktur. Ancak insan hakları, evrensel düzeyde bir değer olarak benimsendiğinden ahlaki açıdan devletlerin üzerinde baskı unsuru oluşturmaktadır.

Beyannamenin 1. maddesinde bütün insanların özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğduğu belirtilmiştir. 2. maddesinde ise, herkesin ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya başka bir görüş, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğuş veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin bu bildirgede ilan edilen tüm haklardan ve bütün özgürlüklerden istifade edebileceği belirtilmiştir.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 3-21. maddelerinde klasik temel hak ve özgürlükler ile siyasi hak ve özgürlükler düzenlenmiştir. Bunlar; yaşam ve özgürlük hakkı, kölelik yasağı, işkence yasağı, kişi olarak tanınma hakkı, hukuk önünde eşitlik, etkili bir hukuk yoluna başvurma hakkı, keyfi tutma yasağı, adil yargılanma hakkı; masumiyet karinesi ve kanunsuz ceza olmaz ilkesi, mahremiyet hakkı, seyahat özgürlüğü, sığınma hakkı, vatandaşlık hakkı, evlenme hakkı ve ailenin korunması, mülkiyet hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme hakkı, yönetime katılma, kamu hizmetlerine girmede eşitlik, genel ve eşit oy hakkıdır.

22 ile 27. maddeleri arasında ise sosyal, ekonomik ve kültürel haklar sayılmıştır. Bunlar; sosyal güvenlik hakkı, çalışma, adil gelir ve sendika kurma hakkı, dinlenme hakkı, yaşam standardı ve sosyal güvenlik hakkı; eğitim hakkı,

⁵⁷ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 217 A(III) sayılı Kararıyla ilan edilmiştir.

⁵⁸ Abdurrahman Eren, *Türkiye'de İnsan Haklarının Korunması, Uluslararası Koruma Mekanizmaları ve Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Rolü*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 85.

kültürel yaşama katılma hakkıdır. Beyannamenin son iki maddesinde ise bu hakların kullanılması ve kişilere ve devlete ait sorumluluklar düzenlenmiştir.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin evrensel niteliği olmasından ötürü bazı çevrelerde, kendisini evrensel olarak gören Hristiyanlık ve İslam gibi bir yapıya dönüşmüş olan küresel bir seküler anlayışın kutsal metni olarak görülmeye başlanmıştır.⁵⁹ Yazar Michael Ignatieff, Nobel Barış ödülü sahibi Yahudi yazar Elie Wiesel'in İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni "dünya çapındaki seküler bir dinin kutsal metni" olarak gördüğünü aktarmaktadır.⁶⁰ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, bu özelliği sayesinde insan haklarının devlet çerçevesinden çıkartılarak uluslararası boyuta taşınmasını sağlamıştır.⁶¹ Ayrıca bu belge insan haklarının korunması alanında öncü ve dinamik gelişmelere temel oluşturmuştur.⁶²

b) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri

İnsan hakları, II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası alanda ilgi çeken bir konu olmuştur. Günümüzde insan haklarının korunmasını evrensel nitelikte gerçekleştiren en önemli kuruluş, Birleşmiş Milletler olmuştur. 1945 tarihinde Milletler Cemiyeti'nin devamı olarak kurulan Birleşmiş Milletler, yönetimlerin eşit görülmemiş ağır zulümler, toplu kıyımlar gibi vahşice uygulamalarının bir daha yinelenmemesi için kuruluş sözleşmesinde insan haklarına sıklıkla vurguda bulunmuştur.⁶³

⁵⁹ Muhsin Akbaş, "Lingua Franca'dan Lingua Sacra'ya: İnsan Hakları Sistemi Küresel Sekülerizmin Amentüsü mü?", *İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 2010, s. 273.

⁶⁰ Michael Ignatieff, *Human Rights as Politics and Idolatry*, Princeton University Press, New Jersey, 2001, s. 83.

⁶¹ Civelek, a.g.e., s. 8.

⁶² Aybay, a.g.e., s. 48.

⁶³ Aybay, a.g.e., s. 43.

Birleşmiş Milletler Şartı'nın⁶⁴ giriş kısmında insan haklarına, insanın kişi onur ve değerine ve tüm insanların eşit haklara sahip olmasına duyulan inancın yeniden oluşturulması ve bu amaçları gerçekleştirmek için uluslararası bir örgüt olarak kurulduğu belirtilmiştir.

Birleşmiş Milletler Şartı'nın muhtelif yerlerinde insan hakları deyimi kullanılarak bu kavrama ayrı bir önem atfedilmiştir. Örnek olarak; Birleşmiş Milletler'in amaçlarını belirten maddesi 1/3'te "ırk, cinsiyet, dil veya din ayrımı yapılmaksızın herkes için insan hakları ve temel özgürlüklere saygının teşvik edilmesi ve cesaretlendirilmesi" hususunda uluslararası işbirliğinin gerçekleştirilmesi şeklinde bir amaca yer verilmiştir. Şartın 13/1-b maddesi, Genel Kurul'u insan hakları üzerine çalışmalar yapmak ve öneriler geliştirmekle görevlendirmiş, madde 55-c ise Birleşmiş Milletler'in "ırk, cinsiyet, dil veya din ayrımı yapılmaksızın herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine evrensel saygı ve riayeti teşvik" edeceğini hükme bağlamıştır. Şart'ın 62/2 maddesinde ise Konsey'in, herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine etkin biçimde saygı gösterilmesini sağlamak üzere tavsiyelerde bulunabileceğini, 68. madde de Ekonomik ve Sosyal Konsey'i, ekonomik, sosyal alanlarda ve insan haklarının teşviki amacıyla komisyonlar kurmakla görevlendirmiştir. Neticeten, Birleşmiş Milletler Şartı'nda insan haklarına saygı ve bağlılığı belirten hükümlere yer verilerek insan haklarına verilen ehemmiyet ortaya çıkmaktadır.

Birleşmiş Milletler tarafından insan haklarının korunması adına çok sayıda genel ve bölgesel insan hakları sözleşmeleri imza altına alınmıştır.⁶⁵ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin kabulünden sonra, devletlere hukuki sorumluluklar yükleyecek ve temel hak ve özgürlükler ihlal edildiğinde, bu durumu belirleyecek bir

⁶⁴ *Charter of the United Nations*, (Erişim) <https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>, http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktarafli-soz/bm/bm_01.pdf 07.04.2017.

⁶⁵ *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri*, (Erişim) <http://www.un.org.tr/humanrights/tr/birlesmis-milletler-insan-haklari-belgeleri> 05.04.2018.

denetim sistemi ve yaptırım uygulayacak bir yapıya ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.⁶⁶

Öte yandan, Birleşmiş Milletler tarafından insan hakları konu başlığı altında birçok insan hakları belgesi düzenlenmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından temel uluslararası insan hakları belgesi olarak kabul edilen sözleşmelere göre birtakım denetim organlarının kurulması öngörülmüştür. Yaptırım uygulama yetkisi olmamakla beraber psikolojik etkisi yadsınamayan bu organların en önemlileri şunlardır:

- Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi / İnsan Hakları Komitesi,
- Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi / Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi,
- Irk Ayrımcılığının Tüm Biçimlerinin Kaldırılması Sözleşmesi / Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Komitesi,
- Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi / Kadına Karşı Ayrımcılığın Kaldırılması Komitesi,
- İşkenceye ve Başka Zalimce, İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Ceza ya da Davranışlara Karşı Sözleşme / İşkenceye Karşı Komite,
- Çocuk Hakları Sözleşmesi / Çocuk Hakları Komitesi,
- Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Korunması Sözleşmesi / Göçmen İşçiler Komitesi.⁶⁷

1966'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda onaylanıp 1976'da yürürlüğe giren ve "İkiz Sözleşmeler"⁶⁸ olarak adlandırılan "Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi"⁶⁹ ile "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası

⁶⁶ Halil Kalabalık, *İnsan Hakları Hukuku*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 70.

⁶⁷ Eren, a.g.e., s. 303-304.

⁶⁸ Kalabalık, a.g.e., s. 70.

⁶⁹ *International Covenant on Civil and Political Rights*, United Nations, (Erişim) http://www.un.org.tr/humanrights/vm/1_International_Covenant_on_Civil_and_Political_Rights.pdf, http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_05.pdf, 06.04.2017.

Sözleşmesi”⁷⁰ insan hakları bağlamında hukuksal bağlayıcılık niteliğini uluslararası çerçevede güçlendirmiştir.

İkiz Sözleşmeler, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’ne atıfta bulunarak, bildiride kabul edilen ilkelerle bağlantı kurmuş ve temel hak ve özgürlüklere yer vermiştir.⁷¹ İkiz Sözleşmeler’de İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde yer alan sığınma hakkı, serbest dolaşım hakkı gibi bazı haklar düzenlenmemiş olmakla birlikte; self-determinasyon hakkı (halkların kendi kaderlerini belirleme hakkı), halkların kendi doğal kaynak ve zenginliklerine sahip olma ve bunları serbestçe kullanma hakkı gibi İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde yer almayan haklar da yer almaktadır.⁷²

3. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi sözleşme metninde “İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme”⁷³ olarak geçmektedir. Fakat sözleşme yaygın olarak kısaca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi şeklinde ifade edilmektedir. Avrupa Konseyi üyesi ülkeler tarafından 4 Kasım 1950’de Roma’da kabul edilip imzalanmıştır, 1953’te yürürlüğe girmiştir. O nedenle sözleşmeye Roma Sözleşmesi de denmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi demokratik rejim ve insan haklarına saygı anlayışına dayalı Avrupa devletlerinin ortak hukuk belgesi ve hatta bir tür anayasası olarak kabul görmüştür.⁷⁴ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, İnsan Hakları Evrensel

⁷⁰ *International Covenant on Social, Economic, and Cultural Rights, United Nations*, (Erişim) <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cescr.pdf>, http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin134.pdf, 06.04.2017.

⁷¹ Tacettin Çalık, “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1, 2016, s. 84.

⁷² Kalabalık, a.g.e., s. 70.

⁷³ *İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme*, (Erişim) https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf 20.04.2019.

⁷⁴ Şeref Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi: İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, TBMM

Beyanname'sinde belirtilen hakların yürürlüğe girmesini sağlayan ve ilzam eden ilk anlaşmadır.⁷⁵ İnsan haklarının uluslararası hukuk düzeninde gerçek anlamda hak olma özelliğini ilk defa Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile kazanmıştır.⁷⁶

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi tarafından güvence altına alınan başlıca haklar ve özgürlükler, yaşama hakkı, özel hayat ve aile hayatının gizliliği, ifade özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü ve mal güvenliği ile hak arama özgürlüğü ve adil yargılanma hakkıdır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Evrensel Beyanname'de yer alan bazı hak ve özgürlükleri detaylayarak işkence yapmayı, insanlık dışı ve haysiyet kırıcı davranışta bulunmayı ve ceza vermeyi, köleliği, zorla çalıştırmayı ve angaryayı, keyfi ve haksız tutuklamayı, hak ve özgürlükler konusunda ayrımcılık yapmayı ve kısıtlamayı net bir biçimde yasaklamıştır.

Önemli bir hususu ifade etmek gerekirse, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni imzalayan devletler, sözleşmeyle teminat altına alınan temel hak ve özgürlükleri, kendi iç hukuklarına dâhil etme yükümlülüğü altına girmişlerdir.⁷⁷ Bu noktadan hareketle, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf üye devletlerin eylem ve işlemlerine karşı sözleşmeyle güvence altına alınan temel hak ve özgürlükleri ihlal edilen kişiler, ister o ülke vatandaşı olsun ister olmasın o devlete karşı, sözleşmede korunan hakları ihlal ettiği gerekçesi ile sözleşme organlarına başvurma yoluna gidebilirler. Başvuru mercii ise yargısal denetim mekanizması olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'dir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, sözleşmede bahsedilen temel hakları ihlal edilen kişilere, denetim organı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne hak ihlali yapan devleti şikâyet etme hakkını tanımıştır. Bunun en güzel yanı, Avrupa İnsan

Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2001, s. 69.

⁷⁵ Yücel Acer - İbrahim Kaya, *Uluslararası Hukuk Temel Ders Kitabı*, Legal Yayıncılık, 2011, s. 263.

⁷⁶ Mehmet Emin Çağırın, *Uluslararası Alanda İnsan Hakları*, Barış Kitap, Ankara, 2011, s. 185.

⁷⁷ Ünal, a.g.e., s. 70.

Hakları Mahkemesi'nin insan hakları ihlalini tespit etmesi halinde, ilgili devlete karşı yaptırım uygulanabilmesidir.⁷⁸ Kişinin temel hak ve özgürlüklerini sağlama konusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, vermiş olduğu kararlarla, her Avrupalının günlük hayatının düzene girmesine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bütün dünya devletleri için minimal düzeyde de bir adalet standardının yerleşmesine katkıda bulunmuştur.⁷⁹

2. Milli Kaynaklar

Devletlerin sorumluluğu altında olan insan hakları, bireyler arasındaki ilişkiler ile birey ile devlet arasındaki ilişkiyi kapsamaktadır. Ulusal boyutta insan haklarının korunmasında gerekli mevzuatın hazırlanması, bağımsız yargı, bireysel koruma, hak talebinde bulunmak için gerekli yasaların geçirilmesi ve bunları izleyecek demokratik kurumların varlığı büyük önem kazanmaktadır.⁸⁰ Hemen belirtmek gerekir ki, Milli kaynaklar ülkelerin kendi tarihi geçmişleri ile siyasi deneyimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

a) Osmanlı Dönemi

Ülkemizde insan haklarının tarihsel gelişimine bakıldığında zaman; “Osmanlı”da şart niteliğinde olan ve padişah ile ayanlar arasında imzalanan 1808 tarihli Sened-i İttifak vergi toplamada zulüm ve eziyet yapılmamasını hükmettiği için temel haklarla kısmen ilişkili bir gelişme olarak kabul edilmektedir.

Bununla birlikte 1839 Gülhane Hattı Hümayun-u yani Tanzimat Fermanı, can güvenliği, mal güvenliği, kişi güvenliği, şeref ve haysiyetin korunması ve din ayrımı gözetilmeksizin bütün tebaaya bu hakları eşit olarak tanıdığı için azınlık hakları

⁷⁸ Ünal, a.g.e., s. 70.

⁷⁹ Vahit Bıçak, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi”, Editörler: Şaban H. Çalış - Birol Akgün - Önder Kutlu, *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006, s. 305.

⁸⁰ *Birleşmiş Milletler İnsan Haklarının Korunması ve Yaygınlaştırılması için Ulusal Kurumların Kurulması ve Güçlendirilmesi El Kitabı*, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Merkezi Yayını, 1995, s. 3.

çerçevesinde insan haklarının tanınması yolunda ilk önemli adım olarak kabul edilmektedir.

Yine 1856 tarihli Islahat Fermanı ile din ve mezhep farkı kaldırılmakta, bütün Osmanlılar eşit duruma getirilmekte, gayrimüslim azınlıklara yeni haklar tanınmakta, işkence ve her türlü cismani ceza yasaklanmakta, mahkûmların mallarının müsadere edilmeyeceği belirtilmekte ve duruşmalara açıklık ilkesi getirilmektedir.”⁸¹

Meşrutiyet döneminde çıkarılan 1876 Anayasası⁸² batıda ilan edilen Amerikan ve Fransız İnsan Hakları Beyannameleri'nin yol açtığı modern anayasa hukuku gelişimine, Osmanlı Devleti'nin de katılımının ilk belgesidir.⁸³ Kişi hak ve hürriyetlerine ilişkin ilkeler ilk defa yer almıştır.⁸⁴ Padişahın kendi tek yanlı iradesiyle yayınladığı bu belge ile fertlere ilk kez devlete karşı ileri sürülebilecek haklar verilmiştir.⁸⁵ Bunlar; eşitlik, basın özgürlüğü, eğitim hürriyeti, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, dilekçe hakkı, vergide yasallık, müsadere, angarya ve işkence yasakları gibi başlıca haklardır.⁸⁶

II. Meşrutiyet sonrası 1909 değişiklikleri ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin şu yenilikler getirilmiştir: Kanun dışı tutuklama yasağı, sansür yasağı, haberleşmenin gizliliği esası, toplanma özgürlüğü, dernek kurma hakkı, padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması ve siyasal parti hakkı.⁸⁷

⁸¹ Terzi, a.g.e., s. 64.

⁸² *Kanun-u Esasi*, Memaliki Devleti Osmaniye, İstanbul, 1876, (Erişim) <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/kanunuesasi.html> 01.04.2018

⁸³ Mehmet Altuntaş, *Türk Anayasalarında İnsan Hakları*, Uzmanlık Tezi, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 81.

⁸⁴ Kapani, a.g.e., s. 103.

⁸⁵ Gülmez, a.g.e., s. 31.

⁸⁶ Tekin Akıllıoğlu, *İnsan Hakları - I - Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*, Ankara Üniversitesi SBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 1995, s. 130.

⁸⁷ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2010, s. 170.

b) Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyetin ilanı sonrası hazırlanan ilk anayasa olan 1924 Anayasası'nda⁸⁸ 18. yüzyıl felsefesi görülmekte olup temel hak ve özgürlükler bakımından klasik kişisel ve siyasi haklara yer verilmiştir. Sosyal ve ekonomik haklara ise dönemin gereği değinilmemiştir. Bu anayasa da yaşam hakkı, kişi hürriyeti, işkence yasağı, mülkiyet hakkı, işkence ve eziyet yasağı, din ve inanç özgürlüğü, basın hürriyeti, haberleşme özgürlüğü, dilekçe hakkı, vicdan hürriyeti, vatandaşlık hakkı, seçme ve seçilme hakkı gibi haklar detaylı olarak düzenlenmiştir.⁸⁹

1961 Anayasası ise insan haklarına kendisinden önceki Anayasal belgelerin tamamından daha geniş ve derinlikli bir şekilde yer vermiştir.⁹⁰ 1961 Anayasası hazırlanırken 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nden ve 1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nden geniş ölçüde yararlanmıştır.⁹¹ Mevzuat anayasa ise 1949 tarihli Alman Bonn Anayasası'dır.

1961 Anayasasının "Cumhuriyetin Nitelikleri" başlıklı 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin "insan haklarına dayalı olma" niteliği belirtilmiş ve ayrıca devletin temel amacının insan haklarını gerçekleştirmek olduğu vurgulanmıştır. İnsan haklarına dayanan devlet ilkesine açıklık getiren Soysal, "İnsan haklarına dayanan devlet, bu amaca bağlı olan, böyle bir ideale yönelen insan haklarını kendi varlığının temel nedeni sayan devlet demektir. O devlette, devletle insan karşı karşıya gelmiş değildir. Tam tersine, devlet, kişinin özgürlüğü ile kamunun çıkarlarını bağdaştıran, her şeyden önce insanın onurunu korumak için var olan bir kuruluştur."⁹² demek suretiyle yurttaş-devlet ilişkisine ve bir yerde devletin varlık nedenine işaret etmiştir.

⁸⁸ Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, (Erişim) <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> 05.05.2018.

⁸⁹ Gözler, a.g.e., s. 182-183.

⁹⁰ Erdoğan Teziç, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınevi, Ankara, 2002, s. 44.

⁹¹ İbrahim Gökburun, **Türkiye'de İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve İlköğretim Ders Kitaplarına Yansımaları**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 64.

⁹² Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 83.

1982 Anayasası'nın insan hakları ile ilgili olarak 1961 Anayasası'nda göze çarpan ilk farklı düzenlemesi, anayasanın 2. maddesinde "Cumhuriyetin Nitelikleri" başlıklı madde de olmuştur. 1961 Anayasası'ndaki devletin "insan haklarına dayalı olma" niteliği 1982 Anayasası'nda "İnsan haklarına saygılı" şekline dönüşmüştür.

1982 Anayasası, insan haklarını ikinci kısımda ele almaktadır. Temel Haklar ve Ödevler başlığı altında olan ikinci kısım; genel hükümler, kişinin hak ve ödevleri, sosyal ve ekonomik hak ve ödevler ile siyasi haklar ve ödevler başlıkları altında işlenmiştir. 12. maddeden 74. maddeye kadar olan bu kısım Anayasa'nın bir bakıma omurgasını oluşturmaktadır.⁹³

Türkiye, 2001 yılında, insan haklarını merkez alarak Anayasa ve yasalarda düşünce ve ifade hürriyeti, dernek kurma, adil yargılanma hakkı, konut dokunulmazlığı, haberleşme hürriyeti, gözetim süresi ve ölüm cezası gibi önemli konularda insan haklarını doğrudan ilgilendiren düzenlemeler yapmıştır. 2002'de yürürlüğe giren Medeni Kanun'da kadın-erkek eşitliği, dernek kurma özgürlüğü ve çocuk hakları gibi insan haklarının temel öznelerini ilgilendiren alanlarda düzenlemeler hayata geçirilmiştir.⁹⁴

1982 Anayasası'nın 90. maddesinde 07.05.2004 tarihinde yapılan eklemeye; "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır." hükmü belirtilmiştir. Böylece, Türkiye'deki hak ve özgürlüklerin uygulanması, uluslararası denetim yörüngesine girmiştir.

Diğer taraftan Türkiye, II. Dünya Savaşı sonrası insan haklarına saygılı bir barış ortamı sağlama yönünde kurulan Avrupa Konseyi'nin kurucu üyesi olarak iştirak etmiş ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni 1954 yılında onaylamıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi bir denetim mekanizmasına sahip olduğundan ve

⁹³ Kara vd. a.g.e., s. 52.

⁹⁴ Gökburun, a.g.e., s. 66.

hukuken bağlayıcı yükümlülükler öngördüğünden Türkiye önce devlet başvurusunu sonradan da bireysel başvuruyu kabul etmek suretiyle Avrupa camiasının bir parçası haline gelmiştir. Nitekim 1990'dan itibaren Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin zorunlu yargı yetkisinin tanınmasıyla bu maratonun finaline yaklaşılmıştır.⁹⁵

Türkiye'de 1982 Anayasası'nın aşırı kısıtlayıcı hükümlerinin ulusal ve uluslararası yargısal denetimle yumuşatılması ve insan haklarına sahip çıkılarak uygulama ve denetim bağlamında önemli adımlar atılması kayda değer görülmektedir.⁹⁶

D. İnsan Haklarının Sınıflandırılması

İnsan hakları, tarihsel gelişim süreci açısından incelendiğinde gerek ulusal, gerekse uluslararası literatürde pek çok ayrıma tabi tutulmuştur. İnsan haklarının devamlı olarak bir gelişim çizgisinde olması, insan haklarının sınıflandırılmasını gündeme getirmiştir.⁹⁷

Bir tasnife göre Klasik Haklar, Ekonomik Sosyal Haklar ve Dayanışma Hakları biçimindedir. Jellinek de Negatif Statü Hakları, Pozitif Statü Hakları ve Aktif Statü Hakları tasnifini yeğlemiştir. Fransız Hukukçu Karel Vasak ise insan haklarını Birinci, İkinci ve Üçüncü Kuşak Haklar şeklinde sınıflandırarak⁹⁸ insan haklarının geçmiş ve gelişim çizgisini ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁹

⁹⁵ Tezcan vd., a.g.e., s. 48-49

⁹⁶ Tezcan vd., a.g.e., s. 48.

⁹⁷ İzzet Eroğlu, *Devletin İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 7.

⁹⁸ Adil Şahin, "Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010, s. 717.

⁹⁹ Harun Tepe, "İnsan Hakları: Kavram, Kapsam ve Ölçüt", Derleyen: Selda Çağlar, *Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul 2010, s. 9.

1. Birinci Kuşak Haklar

Birinci kuşak haklar ya da medeni ve siyasal haklar, 17. ve 18. yüzyıl liberal bireyciliği ile ilgili olan ve temelini burjuvazide bulmuş olan (negatif) özgürlüklerdir.¹⁰⁰ 1789 tarihli Fransız İhtilali bu hakların oluşumunda belirleyici olmuştur.¹⁰¹ Klasik haklar olarak da adlandırılan birinci kuşak hakların özelliği, bireyi korumaya yönelik (negatif statü hakları) haklar olmasıdır. Devletin müdahalesini sınırlandıran bu haklar, kişiye devletin, toplumun ve üçüncü kişilerin dokunamayacağı özel, bağımsız bir eylem alanı sağlar.¹⁰²

17. yüzyılın en önemli düşünürlerinden John Locke, birinci kuşak hakları hayat, özgürlük ve mülkiyet olarak sıralamış, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin yazarlarından Thomas Jefferson ise bu haklara mutluluğu arama hakkını ilave etmiştir. Ancak, Fransız İhtilali ile ilan edilen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya direnme hakları olarak sayılmıştır.¹⁰³

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 3-21. maddeleri arasında başlıca şöyle sıralanmıştır: Yaşama ve özgürlük hakkı, Kölelik yasağı, İşkence yasağı, Kişi olarak tanınma hakkı, Hukuk önünde eşitlik, Etkili bir hukuk yoluna başvurma hakkı, Keyfi tutuklama yasağı, Adil yargılanma hakkı, Mahremiyet hakkı, Seyahat özgürlüğü, Sığınma hakkı, Vatandaşlık hakkı, Evlenme ve ailenin korunması hakkı, Mülkiyet hakkı, Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, İfade özgürlüğü, Toplanma ve örgütlenme hakkı ve Devlet Memurluğuna Katılma hakkı.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Şahin, a.g.m., s. 717.

¹⁰¹ Tezcan vd., a.g.e., s. 62.

¹⁰² Fırat, a.g.m., s. 105.

¹⁰³ Oktay Uygun, "İnsan Hakları Kuramı", Editör: Korkut Tankuter, *İnsan Hakları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 22.

¹⁰⁴ Fırat, a.g.m., s. 105.

2. İkinci Kuşak Haklar

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar olarak da nitelendirilen ikinci kuşak hakların doğuşunun temelinde, sanayi devrimi; bu ekonomik ve sosyal dönüşümün yarattığı ve derinleştirdiği sosyal sınıflar arasındaki sosyal eşitsizlikler ve işçi sınıfının bu eşitsizliklere gösterdiği tepki ve eylemler vardır.¹⁰⁵ 19. yüzyılın yarısında ve 20. yüzyılın başında hukuksal özgürlüklerin sadece belli bir kesim tarafından yararlanılan hak olarak kaldığı anlaşılmış, herkes için gerçek özgürlüklerin yürürlüğe konması gereği, borçlusu devlet olan bir ikinci kuşak insan haklarının tanınması sonucunu doğurmuştur.¹⁰⁶ Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sosyal ve ekonomik haklar yaygın biçimde anayasalarda yer almaya başlamıştır.

Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, başlangıçta sosyalist devletler ile ilgili olmalarına rağmen, günümüzde, gelişmekte olan devletler tarafından da benimsenmektedirler. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, eşitlik fikrine dayandıkları için, ekonomik ve sosyal mal ve hizmet olanaklarını pozitif olarak garanti ederler.¹⁰⁷ Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar, temel haklar gibi bütün insanların eşit derecede sahip olduğu haklar gibi değildir. Bu haklar devletin vatandaşına tanıdığı ve mali gücüne göre destekleyip koruduğu haklardır. Başka bir anlatımla, bu hakların kullanılabilmesi için devletin çoğu zaman olumlu bir müdahalede bulunması ve mali kaynak ayırması gerekir.

İkinci kuşak hakların başlıcaları şunlardır; Sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, dinlenme hakkı, eğitim hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı, sağlık hakkı, beslenme ve konut hakkı, grev ve toplu sözleşme hakkı.”¹⁰⁸

¹⁰⁵ Fırat, a.g.m., s. 105.

¹⁰⁶ İbrahim Kaboğlu, “İnsan Haklarının Gelişimci Özelliği ve Anayasa Yargısı”, *Anayasa Yargısı*, 1992, C. 9, s. 122.

¹⁰⁷ Şahin, a.g.m., s. 718.

¹⁰⁸ Fırat, a.g.m., s. 105.

3. Üçüncü Kuşak Haklar

Dayanışma hakları da denilen üçüncü kuşak haklar, belli bir topluluk halinde yaşam anlayışını yansıtarak hem bireylere ve hem de toplumun geneline aittir. Bu hakların gerçekleşmesi için sadece devletin müdahalesi yeterli olmayıp, birey ve grupların da yani toplumda yaşayan herkesin de etkin biçimde katılımı ve çabası gereklidir.¹⁰⁹

Üçüncü kuşak haklar başlıca şöyle sıralanabilir: barış hakkı, çevre hakkı, uzaydan yararlanma hakkı, halkların kendi kaderini tayin (self-determinasyon) hakkı, gelişme hakkı ve herkesin insanlığın ortak mal varlığından yararlanma hakkı.¹¹⁰

Kaldı ki, insan hakları 20 ve 21. yüzyılda evrensel bir hale bürünerek milli sınırların dışına taşmıştır. Konuya ilişkin uluslararası belgeler de bu evrensellik niteliğini vurgulamaktadır. Bunun anlamı, insan haklarının coğrafi, siyasi, ideolojik, sosyal, ekonomik, kültürel veya diğer farklılıklar nazara alınmaksızın, bu hakların bütün insanlara uygulanmasıdır. İnsan haklarının uluslararası düzeyde korunması ve uygulanmasına gelince, devletlerin tek yanlı olarak ihlal edemeyecekleri milletlerarası kaidelerin saptanmasına bağlıdır.¹¹¹

İnsan hakları standardının sağlanmasında en önemli belge, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirisi esas alınarak düzenlenen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme) ve ek protokollerdir. “İnsan Hakları Evrensel Bildirisi” ise insanların en tabii haklarını korumaya yöneliktir. Zaten anılan bildiri, bütün bireylere eşit ve başkasına devredilemez hakların tanınmasını gerçekleştirmek için kabul ve ilân edilmiştir.¹¹²

¹⁰⁹ Fırat, a.g.m., s. 105-106.

¹¹⁰ Fırat, a.g.m., s. 105-106.

¹¹¹ Fırat, a.g.m., s. 105-106.

¹¹² Fırat, a.g.m., s. 105-106.

II. İSLAM'DA İNSAN HAKLARI

A. İslam Hukuku'nun Kaynakları

Bilindiği gibi beşeri hukuk, insan kaynaklı iken, İslam hukuku vahiy kaynaklı olup, Allah ve Peygamberi tarafından belirlenmiş ilkelerden ibarettir. Kur'an-ı Kerim'in "*Allah katında din, İslâm'dır.*"¹¹³ ayetinde buyrulduğu gibi İslam dini yaratan tarafından adı konulan ve kesin deliller ve hüccetlerle ayakta duran bir dindir.¹¹⁴ Allah, insanlara mükellefiyetler yükleyerek onları şer'i normlara tabi olmayı istemiş ve uygulamaya esas olmak üzere kendilerinin bu ana normlardan hüküm çıkarmayı talep etmiştir.¹¹⁵

İslam hukukçularının büyük çoğunluğu İslam'ın asli kaynaklarının (delillerin) Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas olduğu üzerinde ittifak etmişlerdir.¹¹⁶ Şer'i hükümlerin aslî kaynakları olan kitap, sünnet, icmâ ve kıyasa "Edille-i Erbaa" veya "Edilletü'l-Ahkâm" da denilmektedir.¹¹⁷ Asli kaynaklar haricinde fer'i kaynaklar da diğer adıyla tali şer'i deliller de yukarıdaki dört asli delilin birisinden veya hepsinden zımnen çıkarılan ve ikinci derecede kabul edilen delillerdir. Fer'i kaynaklar; İstihsan, Maslahat-ı Mürsele veya İstislah, İstishab, Beraeti Zimmet, Örf - Adet ve Teamül, Sahabelerin Sözleri, Seddi Zerayi ve Geçmiş Şeriat'lardır.¹¹⁸

¹¹³ Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran 3/19.

¹¹⁴ Abdulilah Fırat, *Seyyidü'l Enbiya Ve'l Mürselin Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) Ve Ehl-i Beyt'i*, Ankara, 2013, s. 87.

¹¹⁵ Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkıh)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, s. 55.

¹¹⁶ Abdülkadir Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşerî Hukuk*, Rehber Yayınları, Ankara, 1990, C. I, s. 157.

¹¹⁷ Ali Bardakoğlu, "Delil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994, C. 9, s. 139.

¹¹⁸ Cavit Sunar, "İslam Dininin Gayesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 1979, s. 66.

Hız. Muhammed, Muâz bin Cebel'i Yemen'e kadı olarak tayin edip oranın halkına Kur'an'ı ve dini hükümleri öğretmek üzere gönderirken, kendisine şu soruyu yöneltmiştir; "Sana bir uyuşmazlık getirildiğinde neye göre hüküm vereceksin?" buyurduğunda, Muaz, "Allah'ın Kitabı'ndakine göre." cevabını vermiştir. Hız. Peygamber devamla "Allah'ın Kitabı'nda yoksa?" diye sorunca, Muaz cevaben "Allah Resûlü'nün Sünnetine göre." ifadesini kullanmıştır. Allah'ın Resulü bu kez "Allah Resûlü'nün sünnetinde de bulamazsan?" şeklinde sormuş ve Muaz'dan "Re'yimle içtihat ederim ve vazgeçmem." cevabını almıştır. Hız. Peygamber bu diyalogun bitiminde eliyle Muaz'ın göğsüne vurarak şu tarihi cümleyi irat buyurmuştur: "Allah Resûlü'nün elçisini, Allah'ın ve Resûlü'nün hoşnut olduğu (cevaba) muvaffak kılan Allah'a hamd olsun."¹¹⁹

İmam Şafii'ye "Eğer Resûlullah'ın ashabı bir mesele hususunda ihtilaf etmişlerse sen ne yaparsın?" diye sorulduğunda "Kitaba muvafık olana veya sünnete, icmaya veya kıyas için en doğru olana tabi olurum." cevabını vermiştir.¹²⁰

Sünni ekollere göre hukuki deliller yani asli kaynaklar belli bir önem sıralaması ile ele alınmaktadır. Bu nedenle bir fiilin hükmü araştırılırken önce kitaba yani Kuran'a, kitapta yoksa sünnete, sünnette yoksa icmaya ve icmâda yoksa kıyasa başvurulacaktır.

1. Kitap

Kitap, Hız. Muhammed'e 22 yıl, 2 ay, 22 günde peyderpey nazil olmuş olan Kur'an-ı Kerim'dir.¹²¹ Kitap ya da Kur'an, "Yüce Allah'ın Hız. Muhammed'e Arapça olarak indirilmiş, hafızalarda ve yazılı şekilde tevatür yoluyla nakledilmiş, Mushaflarda yazılı, Fatiha suresi ile başlayıp Nâs suresi ile sona ermiş kelâmıdır."¹²² biçiminde tanımlanmıştır. Kur'an, İslam hukukunda hükümlerin birinci aslî kaynağı

¹¹⁹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, C. 5. s. 230.

¹²⁰ İmam Şafii, *el-Umm*, Buruc Yayınları, İstanbul, 2011, C. 1, s. 30.

¹²¹ Muhammed El-Hudari, *İslâm Hukuku Tarihi*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1987, s. 9.

¹²² Şâban, a.g.e., s. 63.

olup İslam'ın genel esaslarını ve külli prensiplerini içermektedir. Hiçbir hükmün Kur'an'a aykırı olamayacağı gerçeği aslı kaynak olma özelliğinin bir sonucudur.¹²³

Az sonra örneğini vereceğimiz ayeti kerimelerden de anlaşılacağı üzere Kur'an, Allah katından benzersiz bir şekilde indirilmiş ve İslam için en güçlü hüccet ya da delil unvanına sahiptir.

*“Sana her şeyi açıklayan ve Müslümanlara doğruyu gösteren bir rehber, rahmet ve müjde olarak Kuran'ı indirdik.”*¹²⁴,

*“Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınımsız sarılın.”*¹²⁵,

*“Bu Kuran, insanlara bir açıklama, sakınanlara yol gösterme ve bir öğüttür.”*¹²⁶,

*“Kendilerine Kitap geldiğinde onu inkâr edenler (şüphesiz bunun sonucuna katlanacaklardır). Hâlbuki o, eşsiz bir kitaptır. Ona önünden de ardından da bâtil gelemes. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir.”*¹²⁷

Hemen belirtmek gerekir ki, her şeyden önce Kur'an-ı Kerim, Allah'ın kelimidir. O, gerek lafzıyla, gerekse manasıyla, Allah katından Hz. Muhammed'e insanlığa tebliğ edilmek üzere gönderilmiş son ilahi kitaptır ve uyulması İslam'a inanmış kimseler üzerine bir vecibedir. Kaldı ki, kitaptaki mevcut net hükümlerle amel

¹²³ Muhammed Faruk En-Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, Sönmez Yayınları, İstanbul, 1980, s. 246.

¹²⁴ Kur'an-ı Kerim, en-Nahl 16/89.

¹²⁵ Kur'an-ı Kerim, Âli İmran 3/103.

¹²⁶ Kur'an-ı Kerim, Âli İmran 3/138.

¹²⁷ Kur'an-ı Kerim, Fussilet 41/41-42.

etmek bir Müslüman için farz kabul edilmektedir. Başka bir deyimle, kitapta açık bir norm var iken başka delillerin arayışına girmek söz konusu olamaz.¹²⁸

Kur'an hükümleri değişik açılardan kategorize edilmekle birlikte, en önemli tasniflerden biri dünyaya ilişkin ve ahirete ait hükümler tasnifidir. Bir diğer anlatımla, bazı hükümler ibadet ve akait konularını içerirken diğer bazı hükümler dünyada birey ve toplumun dirlik ve düzenini sağlamayı amaçlarlar. Muameleler, hukuki kurallar, ailevi ilişkiler, savaşa ve yönetime dair kurallar, yargı ile ilgili ilkeler ve miras konuları bu ikinci kategorinin kapsamına girmektedir.

2. Sünnet

Lügatte “yol, tavır, davranış, hal ve gidişat” anlamına gelmekte olan sünnet, beyan etmek manasındadır.¹²⁹ Usul âlimlerine göre sünnet, Hz. Muhammed'den Kur'an dışında sadır olan söz, fiil ve takrir (bir söz veya fiile karşı susması) dir.¹³⁰ Muhaddisler ise ek olarak Hz. Peygamber'in, yaratılış veya ahlâkla ilgili vasıflarını da sünnet kapsamına almaktadırlar. Fukahaya göre ise sünnet, dinde yapılması kesin olarak istenmemiş olmakla beraber tercih ve teşvik edilmiş olan davranış ve iş demektir.¹³¹ Sünnet Kur'an-ı Kerim'in hükümlerini uygulama ve bunları yer yer açıklama için gelmiştir.¹³²

İslam hukukçularının genel kabulüne göre sünnet, Kur'an-ı Kerim'den sonra gelen ikinci kaynaktır. Kur'an'ın ayetlerini açıklama görevi doğaldır ki ilk önce Hz. Muhammed'e düşmüştür. “*İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve*

¹²⁸ Şâban, a.g.e., s. 79.

¹²⁹ Hüseyin Mutavi et-Tertûrî, “Fıkıh Usülcüerinin Sünnet'le İlgili Bazı Meselelere Yaklaşımları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006, S. 8, s. 303-304.

¹³⁰ el-Hudari a.g.e., s. 41, En-Nebhan a.g.e., s. 255.

¹³¹ Hayreddin Karaman, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, İstanbul, 1984, s. 115.

¹³² Yusuf el-Kardavi, *el-Medhal li Dirâseti's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 39.

düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'an'ı indirdik."¹³³ mealindeki ayet, sünnetin, Kur'an'ın bir tamamlayıcısı ve hükümlerin bir kaynağı olduğunu teyit etmektedir.

Sünnetin kaynak olduğu noktasında hiçbir kuşkunun olmaması gerekir. Çünkü bu husus Kur'an, hadis ve icmâ ile de sabittir. Nitekim Kur'an'da Hz. Muhammed'e itaati emreden ve bu itaati Allah'a itaat olarak kabul eden birçok ayet vardır.¹³⁴ Bu cümleden olmak üzere "*Allah'a itaat edin, Resul'e de itaat edin ve (kötülüklerden) sakının.*"¹³⁵, "*Kim Resul'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur.*"¹³⁶, "*Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının.*"¹³⁷, "*O, nefis arzusu ile konuşmaz. Onun konuşması ancak, bildirilen bir vahy iledir.*"¹³⁸ gibi ayetleri sayabiliriz. Az önceki ayetlerden çıkan sonuca göre kaynağı vahiy olan Kur'an'a uymak nasıl farz ise, Peygamber'in sünnetine uymak da o derecede farzdır.

Hz. Peygamber'in hadisi şeriflerinden sünnetin delil kabul edilmesini gösteren örneklere gelince bunların birkaçına değinmekte yarar vardır. Enes bin Malik ve Zeyd bin Sabit'ten rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber Mina'daki Hiyf mescidinde onlara hitap etmiş ve şöyle demiştir; "Sözlerimi dinleyin ve onları duymamış olanlara tebliğ edin."¹³⁹ Yine, Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste Allah Resulü şöyle buyurmuştur; "Kim bana itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur, kim bana isyan ederse Allah'a isyan etmiş olur."¹⁴⁰

Diğer taraftan, İslam'ın çıkışından günümüze kadar yaşayan İslam ümmeti, sünnetin Kur'an'dan sonra İslam Hukuku'nun en önemli ana kaynağı olduğuna da

¹³³ Kur'an-ı Kerim, Nahl 16/44.

¹³⁴ En-Nebhan, a.g.e., s. 258.

¹³⁵ Kur'an-ı Kerim, Maide 5/92.

¹³⁶ Kur'an-ı Kerim, Nisa, 4/80.

¹³⁷ Kur'an-ı Kerim, Haşr 59/7.

¹³⁸ Kur'an-ı Kerim, Necm 53/3-4.

¹³⁹ En-Nebhan, s. 259.

¹⁴⁰ Malik, *Muvatta*, Nehiy, Hadis No: 899, C. 2, s. 899.

icmâ etmişlerdir.¹⁴¹ İmam Şafii'nin de tespitine göre sünnette gelen hükümlerin, Kur'an'da gelen hükümlerle beraber kendine tabi olunması vacip bir kanun olduğuna icmâ edilmiştir.¹⁴²

Kur'an hükümlerine göre sünnet, kendisine uyulması gereken teşriî (yasa koyucu nitelikte) bir kaynaktır.¹⁴³ Başka bir anlatımla, Sünnet, hükümleri açıklama bakımından Kur'an'ın tamamlayıcısı ve yardımcısıdır. Aynı zamanda Sünnet, Kur'an'da bulunmayan bazı hükümleri de koyma özelliğine sahiptir. Hatta birçok alanda sünnet dışlanırsa birçok konu cevapsız kalır. Sünnetin teşriî (hüküm koyma) deki fonksiyonunu üç madde halinde özetleyebiliriz:

- Kur'an'ın müphem (üstü kapalı ifadeler) ve mücmellerini (açıklamasız) açıklar, genel ana normlarını belirler. Fakihlerin çoğunluğuna göre nasih ve mensuh'u da bildirir.
- Kur'an'da bulunan hükümleri tamamlayıcı mahiyette açıklamalarda bulunur ve yorum getirir.
- Kur'an'da yer almayan yeni bazı hükümleri açıklar.¹⁴⁴

Ahmed Hamdi Akseki ise sünnetin hüküm koyucu özelliğine vurgu yaparak, Kur'an'ın açıkça değinmediği ve vacip ya da haram hükmünden bahsetmediği birçok

¹⁴¹ En-Nebhan, s. 260.

¹⁴² Fedamohammad Saifuddin, *Fıkıh Usûlüe Göre Sünnette Emir ve Nehyin Delâleti*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2017, s. 13.

¹⁴³ Udeh, a.g.e., s. 169.

¹⁴⁴ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul, 1988, s. 38.

konunun sünnet sayesinde teşriî olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁵ Çünkü Peygamber tarafından gelen her açıklama, öğretim ve irşat amaçlı söz ve fiiller bağlayıcıdır.¹⁴⁶

Sonuç olarak, Sünnet, hüküm koyma ve delil sayılma yönünden Kur'an'dan sonra ikinci sırada yer alan bir ana kaynaktır. Bu nedenle, bir hükmü öğrenmek için önce kitaba başvurmak gerekir. Kitapta cevap yoksa ikinci referans mercii elbette sünnet olacaktır.

3. İcmâ

İcmâ, İslam'ın aslî kaynakları ve şer'i delilleri içerisinde üçüncü sırayı oluşturmaktadır. İcmâyı İslam ümmetinin ya da müçtehitlerinin Hz. Muhammed'in vefatından sonraki bir devirde herhangi bir konuda şer'i hüküm üzerinde ittifak etmeleri şeklinde kısaca tanımlayabiliriz.¹⁴⁷ Zaten, icmâ etimolojik olarak bir konu üzerinde birleşmek anlamına gelmektedir.¹⁴⁸

İcmânın meydana gelebilmesi için belli şartlar aranmaktadır. İcmâyı konu hususun, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde meydana gelmiş olması gerekir. Sonra icmâdan söz edebilmek için fikir birliği edenlerin müçtehit (içtihat yapabilecek fıkıh bilgini) olmaları şarttır. Tabiatıyla, bu müçtehitlerin Hz. Muhammed'in ümmetinden olmaları gerektiği izahtan varestedir. Diğer bir şart da bütün müçtehitlerin şer'i hüküm üzerinde fikir birliği etmiş olmalarıdır. Son şart ise görüş birliğinin bir meselenin şer'i hükmüne dair olmasıdır.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Mustafa Canlı, ““Riyazü's-Salihin ve Tercemesi” Adlı Esere Yazmış Olduğu Mukaddime Bağlamında Ahmed Hamdi Akseki'nin Hadis ve Sünnete Bakışı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, C. 1, S. 34, s. 139.

¹⁴⁶ Udeh, a.g.e., s. 170.

¹⁴⁷ Udeh a.g.e., s. 170, En-Nebhan a.g.e., s. 313, Şâban, a.g.e., s. 136.

¹⁴⁸ İbn 'Useymin, *Fıkıh Usûlüne Giriş*, Guraba Yayınları, İstanbul, s. 33.

¹⁴⁹ Şâban, a.g.e., s. 136-137.

İcmanın temeli Kur'an ve sünnettir. İcmanın bağlayıcılığı ve kendisinin teşriî kaynağı sayılması Kur'an ve sünnet hükümlerine dayanır.¹⁵⁰ Bu itibarla ortaya çıkan hukuki ve sosyal meselelerin çözümleri, Kur'an ve Sünnette net bir biçimde yer almamış ise icmâ aracılığıyla sağlanır.

*“Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.”*¹⁵¹ ve *“Ey İnananlar! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden buyruk sahibi olanlara itaat edin.”*¹⁵² ayet-i kerimeleri icmâ faktörünün önemine işaret etmektedir. “Ümmetim hatada ittifak etmez.”, “Ümmetim delalet üzerinde birleşmez.” ve “Müslümanların iyi ve güzel gördüğü şey, Allah katında da iyi ve güzeldir.” hadis-i şerifleri¹⁵³ ise icmânın asli kaynak oluşunun su götürmez kanıtıdır. Burada icmânın sarîh (açık) ve sükûti (kapalı) şeklindeki ayrımına da değinmekte yarar vardır.

4. Kıyas

Kıyas, lügatte, bir şeyi diğer bir şeyle ölçmek ve tesviye etmek anlamındadır.¹⁵⁴ Terim anlamı ise, iki olayın hükümlerindeki müşterek illet sebebiyle hakkında hüküm bulunana, hakkında hükmü bulunmayanı katmaktır.¹⁵⁵

Daha pratik bir tarzda belirtecek olursak şu izahı yaparız; “Farz edelim Kitap'ta, Sünnette veya icmâda bir meselenin hükmü gösterilmiştir. Müçtehit de illeti belirleme metotlarından biri ile bu hükmün niçin konduğunu tespit etmiştir. Daha sonra müçtehit, bu üç kaynaktan birinde hükmü yer almamış bir mesele ile

¹⁵⁰ Udeh, a.g.e., s. 171.

¹⁵¹ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/115.

¹⁵² Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/59.

¹⁵³ Udeh, a.g.e., s. 171. En-Nebhan, a.g.e., s. 316.

¹⁵⁴ Sunar, a.g.m., s. 67.

¹⁵⁵ Udeh, a.g.e., s. 173.

karşılaştığında, bu meselede aynı illetin (hükümün konmasını gerektiren sebebin) bulunduğu, yani her iki meselenin illet bakımından bir olduğuna kanaat getirirse, nasta mevcut olan hükmü bu yeni meseleye uygular. Böylece her iki meseleyi hüküm bakımından eşit hale getirir. İşte bu işleme usûlü'l-fikh terminolojisinde Kıyas denir.”¹⁵⁶

İmam Şafii ise Kıyas'ı şöyle izah etmiştir; “Müslümanın karşılaştığı her olaya ilişkin kesin bir hüküm vardır ya da onda gerçeğe ulaştırın yol gösterici nitelikte bir işaret bulunmaktadır. Eğer belli bir hüküm varsa, Müslüman'ın ona mutlaka uyması gerekir. Ama belli bir hüküm yoksa içtihat yoluyla hükme ulaştırılacak yöntem izlenir. Bu da kıyastır.”¹⁵⁷

İslam hukukçularının büyük çoğunluğu, kıyasın İslam'ın temel kaynağı olarak içtihadi bir kaynak olduğu şeklinde değerlendirmiştir.¹⁵⁸ Hemen belirtmek gerekir ki, Nazzâm, Zahirîler ve bir kısım Şiiiler, kıyasın bir hüccet olmadığı görüşünü paylaşmışlardır.¹⁵⁹ Ancak dört Sünni ekol başta olmak üzere cumhur-i ulema, kıyasın aslî kaynakların dördüncüsü olduğunu ve problemlerin çözümünde başvurulması gereken bir yöntem olduğunu şiddetle savunmuşlardır.

Kıyasın İslâm Hukuku'nun kaynaklarından birini oluşturması Kitap ve Sünnet ile sabit olduğu gibi hükümlerin ta'lîli, illetlerin hakkında nas bulunmayan meselelere de geçmesi ile bu illetlere göre hükmün bulunup bulunamayacağına yapılan işaretler, Fakih Sahabeler tarafından istinbât metodu olarak yolun kullanılması ile de kanıtlanabilmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Şâban, .a.g.e., s. 165-166.

¹⁵⁷ İmam Şafii, a.g.e., s. 324.

¹⁵⁸ En-Nebhan, a.g.e., s. 322.

¹⁵⁹ Şâban, a.g.e., s. 169.

¹⁶⁰ Mehmet Paçacı, Mehmet Görmez, İbrahim Çalışkan, *İslam Dininin Temel Kaynakları - Kitap (Kur'an) - Sünnet (Hadis), İctihad (Uygulama Örnekleri)*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 1999, s. 334.

B. İslam'da İnsan Hakları

İslam anlayışına göre insanın varoluşu ile birlikte yani ilk insan ile beraber insan hakları da var olmuştur. Allah, Kur'an-ı Kerim'de “*Ant olsun ki, biz insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık, yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık*”¹⁶¹ buyurmak suretiyle insanın en yüce yaratık olduğunu ve bu yönü ile bir değer ifade ederek saygınlığı hak ettiğine işaret etmektedir.

İslam, insanı bütün yaratılmışlardan üstün tutarak sırf beşer olması itibariyle vazgeçilmez haklarının olduğunu ve bunların güvence altında olduğunu belirtir. Bununla birlikte, insan hakları İslam hukuku anlayışında Allah'ın iradesine bağlı olarak Allah'ın kula verdiği bir lütuf ya da nimettir.

Klasik İslam hukukunda insan hakları, “Hukûku'l-Âdemiyyîn”, “Hukûku'N-nâs” olarak adlandırılmakta iken modern İslam hukukçuları çağın literatürüne uyarak “Hukûku'l İnsan” deyimini kullanmaktadırlar.¹⁶² Öte yandan İslam hukukunda insan hakları kavramına zaman zaman eş tutulan ismet, hurmet, men', el-usûl el-hamse, külliyyât, zarûriyyât, kerâmet gibi kavramlar da kullanılmıştır.¹⁶³

İnsanın sırf insan olmağıyla sahip olması gereken haklar, Kur'an ve sünnetten kaynaklı olarak ilk kez ortaya koyan İslam hukukçularıdır.¹⁶⁴ İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in sünnetinde, insanın, herhangi bir sebebe ya da kayda bağlı olmaksızın sadece insan olmasından dolayı saygın ve dokunulmaz birtakım haklara sahip olduğu açıkça belirtilmektedir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Kur'an-ı Kerim, İsra 17/70.

¹⁶² Recep Şentürk, *İnsan Hakları ve İslâm*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 42.

¹⁶³ Şentürk, a.g.e., s. 24.

¹⁶⁴ Şentürk, a.g.e., s. 122.

¹⁶⁵ Ahmet Yaman, “İslam'ın Temel Kaynakları ve Tarihî Tecrübe Işığında Gayri Müslimlerle Birlikte Yaşamın Hukukî Çerçevesi”, *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 354.

Hanefi ekolünün ünlü hukukçusu Serahsî, temel hakların sebebinin bizzat insan olmaktan kaynaklandığını ve bunların doğuştan her insana verildiğini savunurken; Allah, insanı emanetini (ilahi buyrukları yerine getirmesini) taşımak maksadıyla yaratmış olduğundan kendisine yükleyeceği sorumluluklara ehil hale gelsin diye ona akıl ve zimmet (kişilik hakkı) özelliğini bahşetmiştir. Sonra, ona dokunulmazlık, özgürlük ve mülkiyet hakkı vermiştir ki, hayatını devam ettirebilsin ve üstlendiği görevleri yerine getirebilsin. Bu sebeple, özgürlük, dokunulmazlık ve mülkiyet hakkı herkes için doğuştan vardır. Aynı şekilde hak ve sorumluluk taşımayı ifade eden zimmete (kişilik hakkı) sahip olmak da herkes için doğuştan başlar.¹⁶⁶

İslam hukukunda insan haklarının meşruiyetini temellendirme noktasında Hanefî yaklaşımı ile Şafîî yaklaşımı arasında farklılık göze çarpmaktadır. Hanefî hukukçulara göre “İnsanlar sırf insan oldukları için evrensel bazı dokunulmaz insan haklarına sahiptirler. Hanefîler bu görüşlerini “İsmet âdemiyetledir” şeklinde ki küllî bir kaideye (genel kurala) dayandırmışlardır.”¹⁶⁷ Anılan hukukçuların burada kullandıkları ismet terimi dokunulmazlık kavramına karşılık gelmektedir. Bunu çağdaş anlayışla ifade edecek olursak olarak “İnsan sadece insan olması hasebiyle dokunulmazlık hakkına sahiptir”. diyebiliriz.

Şafîî ekolünün hâkim görüşü ise, “Tüm insanların eşit bir şekilde sahip oldukları evrensel insan haklarının bulunmadığı ve onun yerine sivil haklarının yani vatandaşlık hakları var olduğudur. Bunlara göre dokunulmaz hakların temeli “iman” veya “emân”dır. İman veya emân ile insanlar İslâm devletinin vatandaşı olurlar ve dokunulmaz haklara sahip olurlar; iman veya emân sahibi olmayanların ise dokunulmaz hakları veya klasik ifadesiyle ismetleri yoktur. Şafîîlerin bu yaklaşımı küllî bir kaide olarak şöyle ifade edilmiştir: “İsmet iman ve eman iledir.”¹⁶⁸

¹⁶⁶ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984, C. 2, s. 333.

¹⁶⁷ Recep Şentürk, “Farklı Dünya Medeniyetlerinde İnsan Hakları: İnsan Hakları Bildirgelerine Dayalı Karşılaştırmalı Bir İnceleme” *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 25.

¹⁶⁸ Şentürk, a.g.m., s. 25.

Şafii hukukçulardan Gazâlî, Hanbelilerden İbn Teymiyye ve İbnü'l Kayyim el-Cevziyye, Maliki mezhebinden Şatibi ve İbn'ül Aşur, Caferi mezhebinden Mağniyye gibi âlimlerde insan hakları konusunda Hanefi mezhebinin evrenselci yaklaşımını benimsemişlerdir.¹⁶⁹ “*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkmanızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.*”¹⁷⁰ mealindeki ayet de İslam'ın, temel hak ve hürriyetlerde ırk, renk, cinsiyet ayrımı yapılmadan herkesi evrensel nitelikte birtakım haklara sahip olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Çağdaş teorisyenlerden Fazlur Rahman bu konuda değerlendirme yaparken “Tüm insan haklarının esası, bütün insan ırklarının eşitliğine dayanır. Kur'an ise, zaten bunun var olduğunu açıkça vurgulamıştır. Ayrıca iyilik ve fazilet (takva) hariç, insanlar arasındaki diğer bütün ayrılıkları kökten silmiştir.”¹⁷¹ şeklinde bir yorum getirmiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki, İslam'a göre insan haklarının gayesi adaleti sağlamaktır. Allah, peygamberini gönderirken ilk önce kullarına kendi haklarını tebliğ ettirmiştir. Hazreti Peygamber'in Mekke döneminde inen ayetler iman, akait, insanlar arasındaki davranış biçimleri ve ahlaki kurallara ilişkin genel hükümlerden ibaret iken, Medine döneminde nazil olanlar ise, ahkama dair kuralları, hukuki normları ve kişisel haklar ile ödevleri içermiştir.¹⁷²

İslam Hukuku'nda iktidar, insan haklarını temin etmek ve bunları gereği gibi uygulamak zorundadır.¹⁷³ Kuran-ı Kerim'in “*Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O,*

¹⁶⁹ Recep Şentürk, *İnsan Hakları ve İslâm*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 68.

¹⁷⁰ Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/13.

¹⁷¹ Fazlur Rahman Malik, *Ana Konularıyla Kur'an*, Fon Matbaası, Ankara, 1987, s. 118.

¹⁷² Mustafa Yayla, *İslâm Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s. 144.

¹⁷³ Abdur Rahman I. Doi, *Non-Muslims Under Shari'ah (Islamic Law)*, Kazi Publications, Lahore, 1981, s. 17-18.

*düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*¹⁷⁴ ve “*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğumuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.*”¹⁷⁵ ayeti kerimelerinde İslam’ın adalet anlayışı üzerinde yükselen bir din olduğu, birey ile toplumun adalete karşı kayıtsız kalamayacağı ve buna bağlı insan haklarının ancak adalet ile sağlanabileceği kolayca anlaşılmaktadır.

İslam hukukunun ana kaynakları olan Kur’an-ı Kerim ve sünnet irdelendiğinde insan haklarının açık bir şekilde emredildiği ve bunların mutlak üstünlüğe sahip olduğu görülecektir.¹⁷⁶ O kadar ki, insan haklarına yönelik yapılan menfi bir hareket Allah’a karşı yapılmış ciddi bir itaatsizlik olarak görülür. Ancak bunun sınırsız olmadığı ve Allah’ın kesin buyruklarına öncelik verilmesi gerektiği izahtan varestedir. Nitekim Hz. Peygamber’in “Allah’a itaatsizlik hususunda insanlara itaat söz konusu olamaz.” şeklinde buyurmak suretiyle önemli bir ölçüt koymuştur.¹⁷⁷

1. İslam’da Hak Kavramı

İslam hukukçuları “Hak” kelimesinin birçok manaya geldiğini ifade etmektedir. Hak sözcüğü Arapça dilinde “gerçek, doğru ve sabit olmak, gerekli ve lâıyk olmak, olabilirlik niteliği taşımak, sürekli var olmak, gerçeğe uygun bulunmak; bir şeyi sabit ve gerekli kılmak” anlamlarına gelir.¹⁷⁸ Terim olarak Hak ise; “Bir kimseye mahsus olan manevi bir kudrettir ki, bununla tasarruf salahiyetini veya

¹⁷⁴ Kur’an-ı Kerim, Nahl 16/90.

¹⁷⁵ Kur’an-ı Kerim, Maide 5/8.

¹⁷⁶ Yayla, a.g.e., s. 147.

¹⁷⁷ Yayla, a.g.e., s. 148.

¹⁷⁸ Bekir Topaloğlu, “Hak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997, C. 15, s. 152.

malikiyet vasfını haiz olur. Başka bir ifade ile hak, şer'i bir iktidardır ki, insanlar bununla bazı şeyleri icra ve mütalebeye salahiyyetli olurlar.”¹⁷⁹

İslam'da haklar şer'i hükümlerin çıkarıldığı kaynaklara dayanan ilahi bir bağış niteliğinde olduğundan delilsiz şer'i bir haktan söz edilemez.¹⁸⁰ Kur'an-ı Kerim'de 247 yerde değişik manalarda hak kelimesi geçmektedir.¹⁸¹ Allah'ın isimlerinden biri olan el-Hak kelimesinin çoğulu olan hukukun amacı hakların kime ait olduğunun belirlenmesi, hakların korunması ve haklara yapılan tecavüzün ortadan kaldırılmasıdır.¹⁸²

İslam'a göre hakkın varlığı, münhasıran beşeri akıl veya fitri bir melekedен ziyade bütünüyle Allah'ın iradesinden kaynaklanmaktadır. Hakkın ilahi kaynaklı olması şahsa sınırsız bir hak sağlamamakta ve hakların kullanılması sırasında başkasının hakkına riayet edilmesini ve toplum maslahatına zarar verilmemesini de gerektirmektedir.¹⁸³

Ahmet Hamdi Akseki, hakları; doğuştan olan tabii haklar ve sonradan kazanılan haklar olmak üzere ikili bir ayrımına tabi tutmuştur.¹⁸⁴ Vehbe Zuhayli ise hakları şu dört kategoriye ayırmıştır; Sahibi açısından olan haklar, konusu bakımından olan haklar, devredilebilmeleri açısından olan haklar ve yargı müeyyidesi bakımından olan haklar.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye*, C. 1, s. 13.

¹⁸⁰ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul, 2012, C. 5, s. 13.

¹⁸¹ Mustafa Çağrı, “Hak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997, C. 15, s. 137.

¹⁸² Muhammed Tahir Bin Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi / Mekasdu's-Şeri'ati'l-İslamiyye*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 211.

¹⁸³ Zuhayli, a.g.e., s. 13.

¹⁸⁴ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1969, s. 555.

¹⁸⁵ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1994, C. 5, s. 15.

İslam hukukunda insan hakkı kapsamına sadece pozitif ve evrensel hukuk tarafından korunan haklar değil, ahlaki ve dini değerler açısından korunan haklar da girmektedir.¹⁸⁶ İslam insan hakları doktrini hem Allah ve hem de insanla doğrudan doğruya ilgilidir; hatta insan merkezli olmaktan çok ilahi merkezli bir anlayışı benimser.¹⁸⁷ Sonra, insan en başta Allah'a karşı daha sonra kendine ve diğer insanlara karşı ve nihayet canlılara ve tabiata karşı birtakım ödevleri yüklenmiştir. Öte yandan, kişinin diğer insanlara karşı adil olması ve davranışlarında ahlakî düsturlara riayet etmesi belli başlı doğal görevleri arasındadır. Bunun yanı sıra, Allah'ın kendisine lütfettiği yetenekleri kullanma ve geliştirme hakkı ve vazifesini de belirtmek gerekir.¹⁸⁸

İnsanların yerine getirmekle yükümlü oldukları görevler “Hukukullah” (Allah Hakları) ve “Hukuku'l-İbad” (Kul Hakları) olmak üzere ikiye sınıflandırılmıştır.¹⁸⁹ Bu ayrımın kaynağını oluşturan bir hadis Muaz bin Cebel tarafından şu şekilde rivayet edilmiştir; Resûlullah, “Ey Muâz! Allah'ın kulları üzerindeki haklarını bilir misin?” diye sorar. Muâz, “Allah ve Resulü daha iyi bilir.” diye cevap verir. Resûlullah, “Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, kendisine hiçbir şeyi ortak koşmamaları ve O'na ibadet etmeleridir.” şeklinde buyurmuştur. Bir süre yol aldıktan sonra Hz. Peygamber: “Peki ey Muâz! Bunu yaptıkları takdirde kulların Allah üzerindeki hakkı nedir, bilir misin?” sorusunu yöneltir. Muâz yine, “Allah ve Resulü daha iyi bilir.” karşılığını verince Resûlullah, “Allah'ın onlara azap etmemesi, onları cennetine koymasındır.”¹⁹⁰ buyurmak suretiyle son noktayı koyar.

Hukukullah, İslam hukukçularınca “et'tazimü li'emrillah” şeklinde kısaca tanımlanmıştır. Bunun anlamı, “Allah'ın emirlerini her şeyin üstünde kabul ederek yüce ve ulu görmektir. Bir başka ifadeyle, Kur'an-ı Kerim ve Sünnette öngörülen

¹⁸⁶ Ali Toksarı, “Farklı Bir Açıdan İnsan Hakları”, *Diyanet İlmî Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011, C. 47, S. 2, s. 75.

¹⁸⁷ Yayla, a.g.e., s. 117.

¹⁸⁸ Yayla, a.g.e., s. 117.

¹⁸⁹ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul, 2012, C. 5, s. 16.

¹⁹⁰ *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2013, C. 4, s. 423.

ilahi emirleri yerine getirmek ve yasaklardan uzak durmak; Allah'ın koyduğu kurallara itaat ederek, O'nun iradesine teslim olmaktır.”¹⁹¹

“Kul haklarının özü ise eş’şefkatü ala halkıllah yani başta insanlar olmak üzere Allah'ın yarattıklarına şefkat göstermek; özellikle insanlara maddi ve/veya manevi yönden zarar verecek, onları incitecek, üzecek, tahkir ve tezyif edecek davranışlardan uzak durmaktır.”¹⁹² İslami ilimler literatüründe, insan hakları yerine kul hakları (hakku'l-ibad) deyimini kullanılmaktadır. İnsan hakları sadece insanlar arasındaki karşılıklı hak ve vecibeleri ifade ederken; kul hakları hem Allah ile kul arasındaki ve hem de kul ile kullar arasındaki hakları ihtiva eder.¹⁹³

İslâm'da insan hakları kul hakkı kapsamında değerlendirilir. Kul hakkı; dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri ayrımlar yapılmaksızın herkesin insan olmasından ötürü maddi varlıkları (beden ve mal gibi) ve manevi değerleri (kişilik ve ruhu gibi) ile ilgili bütün haklara sahip ifade eder.¹⁹⁴

2. İslam'da Temel Haklar

İnsan haklarının İslam'da önemli olduğunun en büyük göstergesi İslam dininin insan haklarıyla ilgili birçok ilkeye imza atmış olmasıdır. Öyle ki, insanın bazı temel hakları ana rahmine düştüğü andan itibaren başlar. Temel hak ve özgürlüklerin insanın kişiliğine bağlı olarak, dokunulmaz, vazgeçilmez ve başkalarına devredilmez olduğuna ilişkin düstur çok sonra diğer hukuk sistemlerine, siyasi rejimlere, felsefi ve dini ekollere sirayet etmiştir.¹⁹⁵

¹⁹¹ Toksarı, a.g.m., s. 75.

¹⁹² Toksarı, a.g.m., s. 75.

¹⁹³ *Hadislerle İslam*, s. 422.

¹⁹⁴ Toksarı, a.g.m., s. 75.

¹⁹⁵ Şükrü Karatepe, “İnsan Haklarının İlahi Temelleri”, *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994)*, TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 109.

Tabii haklar hususunda çağına göre en güzel değerlendirmeyi yapan Şafii hukukçu Gazâlî; “Şeriatın insanlardan istediği beş şeydir. Bunlar; dini muhafaza, nefsi muhafaza, akli muhafaza, nesli muhafaza ve malı muhafazadır. Bu beş şeyin muhafazasını temin eden şey maslahat (yarar), bunlara zarar veren şeyler ise fesattır (bozgunculuk). Fesatı ortadan kaldırmak ise maslahattır.”¹⁹⁶

Kaldı ki, İslam dini, insanın sadece insan olma bakımından doğuştan sahip olduğu tabii hakları korumayı da hedeflemiştir. Bunlar;¹⁹⁷

- İsmetü’l-Din (Dinin Korunması),
- İsmetü’n-Nefs (Canın Korunması),
- İsmetü’l-Akl (Aklın Korunması),
- İsmetü’n-Nesl ve İsmetü’l-Irz (Nesil ve Namusun Korunması),
- İsmetü’l-Mal (Malın Korunması) dır.

Hız. Muhammed Veda hutbesinde adeta beyanname niteliğindeki; “Kanlarınız, mallarınız birbirine haramdır.”, “Dininizi şeytandan koruyunuz.” ve “Kadınlar yataklarınızı yabancılara çiğnetmesin.” buyruklarıyla adı geçen bu beş temel hakka işaret etmiştir.¹⁹⁸ İslam hukukçuları, bir insanın yaşam ve onurunun, toplumun devamı, dirliği ve düzenliği için vazgeçilmez temel hak ve değerler olduğunu vurgulamak için bu haklara “Zarûriyyât” adını vermiştir.¹⁹⁹ Diğer taraftan,

¹⁹⁶ Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed El-Gazâlî, *el-Mustasfâ*, Beyrut, 1994, C. 1, s. 633-637.

¹⁹⁷ İbrahim b. Mûsâ Eş-Şatibi, *el-Muvafakat*, Mısır, C. 4, s. 27-29. Ahmet Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 289. Şentürk, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁹⁸ Abdurrahman b. Abdullah Es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*, Mısır, C. 4, s. 231.

¹⁹⁹ Ertuğrul Boynukalın, “Makâsîdü’ş-Şerîa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, C. 27, s. 425. Adem Apak, “İslam’da İnsanın Değeri ve Hakları Üzerine”, (Erişim) <http://www.islamtarihi.info/2017/04/islamda-insann-degeri-ve-haklar-uzerine.html> 08.04.2019.

bütün peygamberlerin şeriatları-hukuk sistemleri tetkik edilir ve ilan ettikleri iman, amel ve ahlâk esasları araştırılırsa görülür ki, bunların hepsi, bu beş esasa dayanmaktadır. Külliyyat-ı Hamse adı verilen bu beş norm, vazgeçilmez ilke, yasamanın temel ruhu ve bütün peygamberlerin getirdikleri şeriatları korumayı amaçladığı ana ilkelerdir.²⁰⁰

Beş temel hak ve hürriyetten (el-Usul'ül-Hamse) ilk sırayı dinin korunması hakkı yer almaktadır. İkinci sıra da ise nefsin muhafazası gelir. Bunlardan sonra önem sırasına göre aklın muhafazası, neslin ve onurun muhafazası ile malın korunması yerlerini alırlar.

İslam'a göre toplum ve onu temsil eden devletin temel inanca ve belirlenmiş nizamla bağlı olması ve çizilmiş sınırlara tecavüz etmemesi bir hak olduğu kadar aynı zamanda bir yükümlülüktür.²⁰¹ Ancak insan, vicdani özgürlük çerçevesinde belli ölçüde inanma veya inanmama hak ve hürriyetine sahiptir. Bunun yanı sıra İslam dini, dini hak ve hürriyetleri sadece kendisi için değil, başka dinler için de öngörmektedir.²⁰²

a. Dinin Dokunulmazlığı Hakkı

Her şeyden önce din, İslam'ın insana vermiş olduğu en önemli hak ve hürriyetidir. Kitap ve sünnete inanma sayesinde insan iradesinin serbestçe gerçekleşebileceğini ve bunun zorla olmayacağını açıkça belirtmektedir;²⁰³ “*Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır.*”²⁰⁴ ve “*Allah'a itaat edin, Resule de itaat edin ve (kötülüklerden) sakının. Eğer (itaatten) yüz çevirirseniz*

²⁰⁰ Akseki, a.g.e., s. 289.

²⁰¹ Muhammed el-Mübarek, *İslam Nizamı Devlet ve Hükümet*, Nida Yayıncılık, 2013, İstanbul, s. 147.

²⁰² Osman Eskicioğlu, *İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1996, s. 288.

²⁰³ Orhan Atalay, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul, 1999, s. 123.

²⁰⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/256.

bilin ki Resulümüzün vazifesi apaçık duyurmak ve bildirmektir."²⁰⁵ ayet-i kerimeleri din hak ve özgürlüğünü veciz bir şekilde açıklamaktadır.

Hele, doğru inanç özgürlüğünü ihlal etmek İslam'da büyük suç sayılmış ve karşı çıkanlarla mücadele edilmesi gereği Kur'an tarafından bildirilmiştir. Nitekim *"Fitne kalmayıp, yalnız Allah'ın dini kalana kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse bilsinler ki Allah onların işlediklerini şüphesiz görür."*²⁰⁶ mealindeki ayet bunu tasrih etmektedir.

b. Hayatın Dokunulmazlığı Hakkı

Bilinen odur ki yaşam hakkı insanın en büyük varlığı ve doğal hakkı sayılmaktadır. İslam'a göre, insanlara hayat veren ve onlara yaşama nimetini bahşeden elbette Allah'tır.²⁰⁷ Bu nedenle, Allah'ın verdiği cana kimsenin kıyma hakkının olmadığı ve bunun ağır bir cezayı sonuçlandığı tartışılmaz. Konuya ilişkin olarak Kur'an'da şöyle buyrulur; *"Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa, sanki bütün insanları yaşatmıştır."*²⁰⁸

Az önce de belirtildiği üzere İslam, cana kıymayı en sert biçimde yasaklayarak bu suçu işleyenlere ağır cezalar öngörmüştür. Muhammed Ziyâü'l-Hak, *"İslam, sadece hayatı ve malı değil, insan asalet ve onurunu da korur. Bu kanunun amacı, insanları, kanıtlanmayan suçlama ve zanlardan muhafaza etmektir"*²⁰⁹ demek suretiyle güzel bir perspektifle olaya yaklaşmıştır. İslam, hem maddi ve hem de manevi yönden insanı korumayı hedeflediğinden, insanların birbirleriyle alay etmeleri, birbirlerini haksızca ayıplama ve küçük düşürücü kötü lakap takmaları

²⁰⁵ Kur'an-ı Kerim, Maide 5/92.

²⁰⁶ Kur'an-ı Kerim, Enfal 8/39.

²⁰⁷ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/28; Hacc 22/66.

²⁰⁸ Kur'an-ı Kerim, Maide 5/32.

²⁰⁹ Muhammed Ziyâü'l-Hak, "İslami Bir Düzenin Kurulması", *Değişim Sürecinde İslam*, Derleyen: J. Donohue-J. Esposito, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 291.

Kur'an dili ile şiddetle yasaklanarak bunları yapmanın yoldan çıkma anlamına gelen fâsıklık olduğu belirtilmiştir.²¹⁰

c. Aklın Korunması Hakkı

İnsanı hayvanlardan ayıran en önemli unsurun akıl olduğunda elbette kuşku yoktur. İnsan onunla kaim olduğu gibi onu diğer varlıklardan ayıran en bariz özelliğidir.²¹¹ Hz. Muhammed, "Kişiyi ayakta tutan aklıdır. Aklı olmayanın dini de yoktur."²¹² ve "Kıyamet günü insanlar akıllarının nispetine göre mevki alırlar."²¹³ buyurmak suretiyle aklın önemine vurgu yapmıştır. Yine Hz. Peygamber'in Muaz bin Cebel'i Yemen'e gönderirken kıyas yolu ile aklıyla hüküm vermesine izin vermesi aklın ne denli mühim olduğunun başka bir kanıtıdır.²¹⁴ Bu itibarla insanoğluna verilen en büyük nimet akıl olduğundan onun muhafazası için İslamiyet birçok tedbir almayı akli gideren, sarhoşluk veren veya uyuşturan maddeleri, falcılık ve büyücülüğü men etmiş ve cezai müeyyide getirmiştir.²¹⁵

ç. Neslin ve Onurun Dokunulmazlığı Hakkı

Korunması gerekli olan tabii haklardan birisi de aile ve neslin korunması hakkıdır. Neslin devamı ve muhafazası için aile birliği önemli bir müessesedir. Aileyi korumak adına İslamiyet, zinayı sert bir biçimde yasaklamış ve nikâhı da teşvik etmiştir. İslam hukukuna göre evlenerek aile kurumunu teşkil etmek bir hak olmakla beraber, yerine göre bir vazife olarak da karşımıza çıkar.²¹⁶ Ancak İslam,

²¹⁰ Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/11-12.

²¹¹ İbrahim Bayraktar, "İslâm'ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Veda Hutbesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, S. 9, s. 259.

²¹² Celaleddin Es-Suyuti, *El'Camii's-Sağır*, Hadis No: 6159.

²¹³ Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed El-Gazâlî, *İhyau Ulum ud-Din*, İstikamet Matbaası, Mısır C. 1, s. 84.

²¹⁴ İbrahim Agâh Çubukçu, "Din ve İnsan Hakları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, s. 124.

²¹⁵ Bayraktar, a.g.m., s. 259.

²¹⁶ Eskicioğlu, a.g.e., s. 310.

burada inanç faktörünü benimseyerek inanan ile inanmayanın evlenmelerine büyük ölçüde sınırlama getirerek evlilik birliğine ve mutluluğuna olumsuz yansımaların önünü kapatmıştır.²¹⁷

Diğer bir gerçek de onurlu yaşamının insan hayatı için çok mühim sayıldığıdır. Çünkü Allah; “*Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık.*”²¹⁸ ayetinde belirttiği üzere insanı şerefli ve onurlu kılmıştır. Fakat onurlu yaşayabilmek için bazı hallerde gerekirse hayati bir bedelin ödenmesi söz konusu olabilir. İşte, yaşamın bu gibi arızı durumlarında ırz ve namusun korunması bir hak olarak varlık yüzüne çıkar.²¹⁹

d. Malın Dokunulmazlığı Hakkı

İslam’da hayat hakkı gibi mal edinme hakkı da tabii bir hak sayılmıştır. Ancak harama girmeden helal yoldan mal kazanmak korunmuş ve özendirilmiştir. Hiçbir kimsenin başkasının malına haksızca dokunmaması İslam’ın mülkiyet hakkına dair önemli ilkesidir. Mülkiyet hakkına dayalı olarak kadınlar kocalarından ayrı mal edinebilirler. Malın dokunulmazlığının sonucu olarak gasp, hırsızlık, alışverişte aldaticılık, çapulculuk, yağmacılık vb. gibi eylemler kesin olarak yasaklanmıştır.

İlahiyatçı Erdoğan, konuya ilişkin “İnsanın bizzat kendisinin dokunulmaz oluşu, onun hayatı için gerekli olan gereksinimlerini edinmesini de ona bir hak olarak sağlamış ve bunun sonucunda sahip olduğu mal ve mülke de dokunulmazlık şartı gerekli olmuştur.” demek suretiyle farklı bir yorum getirmiştir.²²⁰

²¹⁷ Eskicioğlu, a.g.e., s. 314.

²¹⁸ Kur’an-ı Kerim, İsra 17/70.

²¹⁹ Mehmet Erdoğan, “Müzakere”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 122.

²²⁰ Erdoğan, a.g.m., s. 121.

3. İslam'da Temel Hürriyetler

Büyük İslam hukukçusu Muhammed Ebu Zehre, Usul-i Hamse diye deyimlenen yukarıdaki beş tabii hakkı, hak ve hürriyetlerin merkezini oluşturduğunu söylemektedir.²²¹ Hürriyet ise, fert veya cemiyetin kendi fikirlerine göre düşünmesi, konuşması ve hareket etmesi hakkı olup diğer insanların haklarına zarar vermemesidir.²²² İslam hukukunda temel hürriyetler çeşitli açılardan tasnif edilebilmektedir. Çağdaş İslam hukukçularının hürriyetleri tasnifleri; Kişisel Hürriyetler, İktisadi ve Sosyal Hürriyetler, Manevi Hürriyetler ve Siyasi Hürriyetler şeklindedir.²²³

a. Kişisel Hürriyetler

Kişisel hürriyetler; kendi arasında kişi dokunulmazlığı, seyahat ve yerleşme hürriyeti, kişi hürriyeti güvenliği, özel hayatın gizliliği, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, dernek kurma hakkı gibi türlere ayrılır.²²⁴

İnsan için hürriyetin vazgeçilmez olması hasebiyle İslam'da kişi hürriyeti kutsal kabul edilmiştir. Hüküm sadece Allah'a ait²²⁵ olduğundan Allah'tan başka hiçbir kimse kişinin hürriyetini sınırlandıramaz. Diğer yandan İslam, başkalarının hak ve hürriyetlerine tecavüz etmemek şartıyla insanlara din ve dünya işlerinde hür iradeleriyle serbest hareket imkânı sağlamıştır.²²⁶

²²¹ Muhammed Ebu Zehre, *Kur'an Nizamı*, Kazdal Yayınları, Ankara, 1969, s. 71.

²²² A.K. Brohi, Perviz Hasan, Niyaz-ül Hak Han, M.S.H. Masumi, M.A. Said, Nefise Ahmed, M. Yusuf Sarraf, *İnsan Hakları (Müslümanca Bir Yaklaşım)*, Akabe Yayınları, İstanbul, 1978, s. 85.

²²³ Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s. 93.

²²⁴ Bayraktar, a.g.m., s.265. Yayla, a.g.e., 172-183. Armağan, a.g.e., s. 95-104.

²²⁵ Kur'an-ı Kerim, Yusuf 12/40.

²²⁶ Nuri Topaloğlu, "İnsan Hakları ve İslam", *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1990, C. 26, S. 1, s. 6.

Yine İslam'a göre insan hayatı mukaddes olduğundan kişi dokunulmazlığı esastır. Bu nedenle, insanın hayatı ile şahsının korunmaya hakkı olması sebebiyle bu hakkını koruyabilmesi ve bu haklarından faydalanabilmesi için her türlü gayret ve çaba gösterilmelidir.²²⁷ Böylece, can alma, intihar, işkence ve eziyet gibi eylemler Kur'an ve sünnetin ifadesiyle kesin olarak yasaklanmıştır.

Seyahat ve yerleşme hürriyeti, İslam hukukunda üzerinde durulan önemli hürriyetlerden biridir. *“Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın rızkından yeyin. Dönüş ancak O'nadır.”*²²⁸ ayetinden kişinin, istediği yere seyahat etme özgürlüğüne sahip olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Ayrıca insanların iltica etme hürriyetine ve özgürce istedikleri yerde ikamet etme haklarına da sahiptir. Seyahat ve yerleşme hürriyeti bakımından modern hukuk sistemleri ile İslam hukuk sistemi arasında bir benzerliğin olduğunu söylemek yanlış olmamalıdır.²²⁹ İslam'ın bu alanda on dört asır önce açtığı, daha sonraki dönemler ve sistemler için örnek oluşturmuştur.

Kur'an-ı Kerim ve sünnet, özel hayatın gizliliğine ilişkin birçok hüküm ihtiva etmektedir. Anılan bu iki asli kaynağa göre insanın gizli sırlarının ve özel hayatının, korunmasına özen gösterilmesi oldukça önemsenmiştir. *“Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin.”*²³⁰ mealindeki ayet bir kimsenin özel hayatını ve ayıplarını araştırmayı ve öğrenmeye çalışmayı açıkça yasaklayıcı niteliktedir.

Hz. Peygamber'in sırların ve özel hayatın korunmasına dair şu hadisi çağlar üstü ve modern sistemler üstü bir özelliğe sahiptir; “Ey dili ile Müslüman oldukları halde iman henüz kalplerine ulaşmayanların topluluğu! Müslümanlara eziyet ve işkence etmeyiniz. Onların ayıplarını ortaya çıkarıp utandırmayınız. Müslümanların gizli sırlarını ve utanacakları hallerini araştırmayınız. Zira kim Müslüman kardeşinin

²²⁷ Yayla, a.g.e., s. 174.

²²⁸ Kur'an-ı Kerim, Mülk 67/15.

²²⁹ Armağan, a.g.e., s. 101.

²³⁰ Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/12.

gizli ve utanılacak hallerini araştırırsa, Allah da onunkileri ortaya kor. Allah kimin gizli ve utanılacak hallerini ortaya korsa, devesinin yükünün içinde dahi olsa, rezil ve rüsva eder.”²³¹

Yüce Allah’ın; “*Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi fark ettirip (izin alıp) ev halkına selâm vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha iyidir; herhalde (bunu) düşünüp anlarsınız.*”²³² ayetinde buyurdıkları ise konut dokunulmazlığına ve mahremiyet alanına girme yasağına net olarak işaret etmektedir.

Haberleşme hürriyeti ile haberleşmenin gizliliği ve özel eşyanın gizliliği, İslam’da özel yaşamın gizliliğinin bir parçası gibi değerlendirilmiş ve böylelikle kişi mahremiyetinin korunması amaçlanmıştır. Bu prensipler, genel normlar mesabesinde olup özel hayatın gizliliği konusunda, nas veya hadis bulunmayan durumlara da kıyasen uygulanabilecektir.

b. İktisadi ve Sosyal Hürriyetler

İktisadi ve sosyal hürriyetleri; mülkiyet hakkı, çalışma ve kazanma hürriyeti, sosyal güvenlik hakkı, aile kurma hakkı gibi çeşitlere ayırmak mümkündür.²³³ Neredeyse insanlık kadar eski olan mülk edinme olgusu hemen hemen tüm dinlerin de düzenleme alanına girmiştir ve tarih boyunca mal canın yongası sayılarak mal ve can güvenliği eşdeğer kabul edilmiştir. Günümüzde ise, liberal ve sosyalist görüş sahipleri başta olmak üzere bütün akımlar konuyu hukuki, iktisadi, siyasi ve sosyal açıdan tartışmaya devam etmektedirler.²³⁴ Mülkiyet hakkı diğer birçok hak gibi sınırlı kabul edilmiş ve bu sınırın İslam dininin koyduğu esaslara uygun olması

²³¹ Tirmizî, *es-Sünen*, Birr, 85. Aktaran: “İslamda İnsan Hakları Beyanamesi”, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1992, C. 28, S. 1, s. 59.

²³² Kur’an-ı Kerim, Nur 24/27.

²³³ Bayraktar, a.g.m., s. 266. Yayla, a.g.e., s. 184-191. Armağan, a.g.e., s. 169-203.

²³⁴ Muhammed Faruk Nebhan, “İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler”, Çeviren: Servet Armağan, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1978, C. 7, S. 1-2, s. 287.

istenilmiştir.²³⁵ İslam hukuk mevzuatına baktığımızda özel mülkiyet toplum menfaatine sıkıca bağlanmış ve fakirler ile muhtaçlar lehine mali yükümlülükler getirmiştir. Bunun yanı sıra, başına gelecek tehlikeyi bertaraf edecek ve zararı azaltacak hudutlar koymuştur. İslam'ın mülkiyet bağlamında koyduğu en ehemmiyetli mali yükümlülükler misal olarak zekât, fitır, öşür ve sosyal güvenlik gibi vecibeleri sayabiliriz. Bunlar, diğer hikmetleri yanında esas itibarıyla toplumdaki sınıflar arasındaki maddi dengenin sağlanmasına ve yardımlaşma ruhunun tesis edilmesine yöneliktir.²³⁶

Vurgulanması gereken bir nokta da şu ki, İslamiyet, insanı çalışmaya teşvik etmekle kalmamış; aynı zamanda boş durmayı, tembelliği ve toplum üzerinde asalak olmayı şiddetle reddetmiştir. Çalışma ve kazanma hürriyeti İslam anlayışına göre meşru olduğu sürece teminat altındadır. Bu konuda ayet şöyle buyuruyor; *“Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtil (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, sizi esirgeyecektir.”*²³⁷

Bununla birlikte insanlar, değişik kabiliyetlere ve özelliklere sahip olarak yaratıldıkları için meşru olmak kaydıyla çalışacakları işi ve mesleği serbestçe seçebilirler.²³⁸ *“Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.”*²³⁹ mealindeki ayeti kerime ile “Hiç kimse el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir.” hadisi şerifi konu için önemli ipuçları vermektedir. Buradan çıkan sonucu özetlersek İslam'da çalışmak ve el emeğiyle kazanıp yemek teşvik

²³⁵ Armağan, a.g.e, s. 176.

²³⁶ En-Nebhan, a.g.m., s. 288.

²³⁷ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/29.

²³⁸ Yayla, a.g.e., s. 189.

²³⁹ Kur'an-ı Kerim, Necm 53/39.

edilmiş; yasak, haram, ahlaka aykırı ve başkalarının zararına olmayan her nevi işte çalışmak ise -fertler için- serbest bırakılmıştır.²⁴⁰

Öte yandan İslam, sosyal güvenlik anlayışını bir insan hakkı olarak on dört asır öncesinden toplum içerisinde uygulamış ve bunun hem fert bazında ve hem de toplum bazında devam ettirilmesi emrini vermiştir. İslam'ın şartlarından biri olan zekâtın verilmesi sosyal güvenliğin zorunlu uygulanmasının ilk örneğidir. “*Mallarında, muhtaç ve yoksullar için bir hak vardır.*”²⁴¹ mealinde ayet ile mali gücü yeterli olanların yoksullara karşı zekat ve sadaka ile yardım etmelerini teşvik etmiştir. Söz konusu bu ayetten kişinin yapacağı yardımları kendilerinin bir lütfu olarak görmemeleri ve yapılacak yardımın muhtaçlara ödenmesi gereken bir hak olduğu gerçeği kolayca anlaşılmalıdır.²⁴²

Sonuç olarak İslam; nafaka²⁴³, zekât²⁴⁴, sakada-ı fitır²⁴⁵, adak (nezir)²⁴⁶, fidye²⁴⁷, keffaret²⁴⁸ ve kurban kesme²⁴⁹ ile sosyal güvenliğini gerçekleştiren ve kimisinde uyulması mecburî olan müesseseleri teşekkül etmiştir. Bunların dışında kalan yardımlar Müslümanların ihtiyarına bırakılarak ifa edildikleri takdirde sevap kazandıracak iyi işler (amel-i salih) olduğu bildirilmiştir. Gönüllü hayır ve sadakalar, vakıflar, vasiyetler, ziyafetler, eşyaların ariyeti, isar (başkasını nefesine tercih etmek), hediye-hibe, komşuya yardım, karz-ı hasen (faizsiz ödünç verme) gibi toplumsal

²⁴⁰ Karaman, a.g.e., s. 115.

²⁴¹ Kur'an-ı Kerim, Nisa 51/19

²⁴² Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. 5, s. 124-125.

²⁴³ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/63; Bakara 2/232.

²⁴⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/43, 83, 110, 277; Nisa 4/77; Enbiyâ 21/73, Beyyine 98/5.

²⁴⁵ Kur'an-ı Kerim, Tevbe 9/60, Bakara 2/177, 263.

²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/270; Hacc 22/30.

²⁴⁷ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/184, 196.

²⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, Maide 5/45, 89, 95.

²⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, Kevser 108/2.

bağları güçlendiren müessese ve eylemler, İslam'ın özgün uygulamalarıdır.²⁵⁰ Bunlar, insandaki cimrilik karakterinin önüne geçmek ve dayanışma ruhunu geliştirmek için teşvik edilmişlerdir. Böylece, İslam toplumunda insanların, açlıktan, yoksulluktan ve meydana gelebilecek dengesizliklerden emin olabileceği bir sosyal güvenlik limanının tesis edilmesi amaçlanmıştır.²⁵¹

Diğer önemli bir husus da aile düzenine önem verilmiş olmasıdır. Nitekim evlenmeyi her insan için bir sosyal hak olarak gören İslam, nikâh dışı münasebetleri kesinkes yasaklamıştır. *“Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah, (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir.”*²⁵² mealindeki ayet başta olmak üzere sayısız derecede ayet ve hadisler, güzel bir evlilik birliği oluşturmayı, bunu huzur içinde sürdürmeyi ve karşılıklı görevleri yerine getirmeyi emretmiştir. Peygamber'in sünneti olarak değerlendirilen evlilik müessesesi denilebilir ki, Müslümanların aile mefhumunu ayakta tutmakta esas rolü oynamıştır.²⁵³ Erkek ve kadın farkı olmaksızın hiçbir kimse istemediği biriyle evlenemeyeceği gerçeği yanında evlendikten sonra kişiler hukuki şahsiyetlerini asla kaybetmezler.²⁵⁴

c. Manevi Hürriyetler

Manevi hürriyetler; din hürriyeti, düşünce hürriyeti, fikir açıklama ve yayma hürriyeti ile cezaların şahsiliği şeklinde özetlenebilir.²⁵⁵ *“Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”*²⁵⁶ ayetinden her bireyin, inanç noktasında din hürriyetine sahip

²⁵⁰ Armağan, a.g.e., s. 201.

²⁵¹ Yaylalı, a.g.e., s. 191.

²⁵² Kur'an-ı Kerim, Nur 24/32.

²⁵³ Armağan, a.g.e., s. 172.

²⁵⁴ Yayla, a.g.e., s. 191.

²⁵⁵ Bayraktar, a.g.m., s. 265. Yayla, a.g.e., s. 192-210. Armağan, a.g.e., s. 126-168.

²⁵⁶ Kur'an-ı Kerim, Kafirun 109/6.

olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Başka bir deyimle, insan davranışlarında ve tavırlarında serbest olup tikel iradesiyle isterse iyiyi, isterse kötüyü tercih etmekle karşı karşıyadır.

Yüce Allah; “*Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*”²⁵⁷ ayetinde, insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan herkesi muhatap kabul etmek suretiyle iman etmek ve inkar etmek seçeneklerinden birini yeğleyebileceklerini belirtmiştir. Demek oluyor ki, bu ayet din özgürlüğü konusunda güçlü bir dayanak oluşturmakta ve dünyada inananlar kadar inanmayanların da temel insan haklarından yararlanabileceklerine işaret etmektedir.²⁵⁸ Çünkü insana irade özgürlüğünün verilmiş olduğu beraberinde düşünce ve fikir açıklama hürriyeti de getirmiştir.²⁵⁹ Buna karşılık Müslüman bir kimsenin, İslam dininin kesinlik kazanmış bütün hükümlerini kabul etme, bunlarla amel etme ve yasaklardan (haramlar) kaçınma zorunluluğunun olduğunu hatırlatmak gerekir.²⁶⁰

İslam’da özgür düşünce, sadece bir hak değil, aynı zamanda bir görev olarak kabul edilir. Mısırlı hukukçu Muhammed el-Mübarek; “Emr-i bi’l-maruf (haklı, iyi ve faydalı olanı yapmayı istemek) ve nehy-i ani’l münker (haksız, zulüm, şer, zararlı ve ifsat edici şeyleri terk ettirmek) prensibi Müslüman bir kimseye ifade hürriyeti, hatta ıslah gayesiyle tenkit ve görüş belirtme hakkını da vermiş bulunmaktadır.”²⁶¹ şeklinde görüş sergileyerek İslam’a mensup olanlara terettüp eden ödevlerin başka bir cephesini dile getirmiştir.

Nitekim “Düşünceye kısıtlama getirmemiş olan Hz. Peygamber, hayatı boyunca düşünce özgürlüğüne son derece önem vermiş, kişileri düşünce ve görüşlerini açıklamaya teşvik etmiş, onların düşünce ve görüşlerinden istifade

²⁵⁷ Kur’an-ı Kerim, Kehf 18/29.

²⁵⁸ Karaman vd. a.g.e., C. 3, s. 551-552.

²⁵⁹ Hüseyin Hatemi, “İslâm’da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları”, **Doğu’da ve Batı’da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 9.

²⁶⁰ Topaloğlu, a.g.m., s. 8.

²⁶¹ El-Mübarek, a.g.e., s. 153.

etmiştir. Zaman zaman ashabıyla istişare ederek verdiği bazı kararlarda onların düşünceleri etkili olmuştur. İstişare bir nevi görüş ve düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlayan bir eylemdir.”²⁶² Kaldı ki, İslam yüce hedeflerin gerçekleştirilmesi ve toplumun ıslah edilmesi için insanın düşünen bir varlık olmasını istemektedir.²⁶³ Bundan hareketle İslam hukuku, yasaklanmış sözleri veya fiilleri düşünmekten değil, bunları yapmaktan dolayı insanları sorumlu tutar.²⁶⁴ Görüş birliğini oluşturan hükmün dayanağı ise, Hz. Peygamber’in; “Allah, ümmetimin yapmadıkları ve söylemedikleri şeyleri içlerinden geçirmelerini bağışlamıştır.”²⁶⁵ hadisidir.

Bir adım daha ileri giderek diyebiliriz ki, İslam, insanları düşünme ve araştırmaya davet etmiş, körü körüne taklitten sakındırmış ve mahiyeti enikonu bir şekilde araştırılarak benimsenmiş bir inanca sahip olma gereği üzerinde durmuştur.²⁶⁶ Bu da insanın, düşüncede, inançta ve ifade etmede özgür olduğunun bir neticesidir.

İslam’da fikir açıklama hürriyetinin pratik örneği olarak Hz. Ebubekir’in halife olduğu zaman yaptığı şu konuşma verilebilir; “Ey insanlar! Ben en hayırlınız olmadığım halde üzerinize halife oldum. Beni hak üzere görürseniz bana yardım ediniz; hata üzere görürseniz, bana engel olunuz. Allaha ve Resulüne itaat ettiğim müddetçe bana itaat ediniz. Allaha isyan edersem, bana itaat vazifeniz yoktur.”²⁶⁷

Manevi hürriyetler kapsamında değerlendirilen cezai mesuliyetin şahsiliği gereği kim bir suç işlemişse, bu suçtan sadece o kimse mesul tutulur. Cezanın kişiselliği ilkesini ilk getiren İslam’ın asli kaynağı Kur’an’da konuya ilişkin birçok

²⁶² Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, C. 3, S. 2, s. 32.

²⁶³ El-Mübarek, a.g.e., s. 149-150.

²⁶⁴ Armağan, a.g.e., s. 150.

²⁶⁵ Buhari, İtk, 6, Talak, 11; Eyman, 15; Müslim, İman, 201-202; Ebu Davud, Talak, 15; Tirmizi, Talak, 8; Nesai, Talak, 22; İbn Mace, Talak, 14, 16; İbn Hanbel, 2/398, 425, 474, 481, 491.

²⁶⁶ En-Nebhan, a.g.m., s. 279.

²⁶⁷ En-Nebhan, a.g.m., s. 285.

ayet mevcuttur. Bu cümleden olmak üzere; *“Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.”*²⁶⁸, *“Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yükü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırorsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenmez.”*²⁶⁹ Ve *“Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”*²⁷⁰ ayetlerini sayabiliriz. Ayrıca İslam, cezaların kanuniliği prensibini de hukuk dünyasına kazandırmıştır.²⁷¹ *“Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz.”*²⁷² mealindeki ayet bunu en güzel biçimde özetlemektedir.

ç. Siyasi Hürriyetler

Siyasi hürriyetler; seçme ve seçilme, zulme karşı direnme hakkı, siyasi oluşumlara katılma vs. gibi²⁷³ haklar olup, siyasi bir topluluğun üyesi olmak ya da bireysel olarak bir siyasi aktivite gerçekleştirmek suretiyle elde ettiği haklardır.²⁷⁴ İslam siyasal yapısının temeli, genel iradenin tezahürü demek olan “Şura” ilkesidir.²⁷⁵ Yöneticilerin geniş halk kitlesi tarafından seçilmesini sağlayan bu prensip, toplumun genel iradesini doğrudan doğruya yansıttığı için devletin oluşumu ve işlev görmesi için oldukça önemlidir. Yönetime katılma noktasında en etkin fonksiyona sahip olan şura bir hak olduğu kadar insanlara terettüp eden bir yükümlülüktür. Kimi İslam hukukçuları ise şurayı parlamentoya benzetmişlerdir.

²⁶⁸ Kur’an-ı Kerim, En’âm 6/164.

²⁶⁹ Kur’an-ı Kerim, Fatır, 35/18.

²⁷⁰ Kur’an-ı Kerim, Fussilet 41/46.

²⁷¹ Armağan, a.g.e., s. 167.

²⁷² Kur’an-ı Kerim, İsrâ 17/15.

²⁷³ Bayraktar, a.g.m., s.266. Yayla, a.g.e., 211-214. Armağan, a.g.e., s. 204-222.

²⁷⁴ Topaloğlu, a.g.m., s. 11.

²⁷⁵ Yayla, a.g.e., s. 211.

Şura sistemi sayesinde toplumun üyesi her fert sadece yöneticilerin seçilmesinde rol oynamakla kalmayacak; aynı zamanda idarecilerden hesap sorma ve hatta azletme işlevini de görebilecektir. Yazar Muhammed el-Mübarek'in; "Toplumdaki her birey, idarecilerin yaptıkları hukuksuzluklara karşı itiraz etme, hesap sorma hakkına sahiptir."²⁷⁶ şeklindeki değerlendirmesi konuya açıklık getirmiştir. Hz. Ömer; "Hakkı söylemediğiniz zaman sizde hayır yoktur, söylediğinizi dinlemediğimiz zaman da bizde hayır yoktur."²⁷⁷ tarzındaki çıkışı söz konusu ilkenin İslam tarihindeki uygulamasının güzel bir tablosunu oluşturmaktadır.

Böylelikle, İslam, temel normlara ters düşen gerekçesiz keyfi uygulamaları reddetme hakkını insanlara vermiş; zulme ve zalim yöneticiye karşı tepki göstermenin ötesinde onları yönetimden uzaklaştırarak yeniden adaleti tesis etme hakkını da vermektedir.²⁷⁸

3. Medine Vesikası

Medine Vesikası, İslam tarihinde önemli bir yeri olan ve İslam'ın insan hakları konusuna ışık tutan ilk temel metinlerinden biridir.²⁷⁹ Hz. Muhammed'in

²⁷⁶ El-Mübarek, a.g.e., s. 152.

²⁷⁷ Yusuf el-Kardavî, *Öncelikler Fıkhi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 72.

²⁷⁸ Yayla, a.g.e., s. 213.

²⁷⁹ Tarih kitaplarında ve emval türü eserlerde Medine Vesikası'nın maddeleriyle ilgili bazı önemsiz farklılıklar olmakla birlikte ünlü araştırmacı Muhammed Hamidullah'ın kabul gören tespitine göre Medine Vesikası şu şekildedir;

"Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla.

1- Bu kitap (yazı), Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli Mü'minler ve Müslümanlar ve bunlara tâbi olanlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihad edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir).

2- İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet (camia) teşkil ederler.

3- Kureyş'ten olan muhacirler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler ve onlar harp esirlerinin fidye-i necatını Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

4- Benû Avf'lar, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye iştirak edeceklerdir ve (Müslümanların teşkil ettiği) her zümre harp esirlerinin fidye-i necatını

Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

5- Benû Hâris'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidye-i necatını Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

6- Benû Sâide'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

7- Benû Cuşem'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

8- Benû'n-Neccâr'lar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

9- Benû Amr İbn Avf'lar, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edecektir.

10- Benû'n-Nebî't'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, Mü'minler arasındaki iyi ve Makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

11- Benûl-Evs'ler, kendi aralarında âdet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, Mü'minler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeye iştirak edeceklerdir.

12a- Mü'minler, kendi aralarında ağır malî mesuliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, fidyei necat veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre vereceklerdir.

12b- Hiçbir Mü'min, diğer bir Mü'minin mevlâ (kendisi ile akdi kardeşlik rabitası kurulmuş kimse) sına müracaat edemez. (Diğer okunuşa göre): Hiçbir Mü'mîn, diğer bir Mü'minin mevlâsı ile onun aleyhinde olmak üzere bir anlaşma yapmayacaktır.

13- Takva sahibi Mü'minler, kendi aralarından mütecevize veya haksız bir fiil ika'ını tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahut da Mü'minler arasında bir karışıklık çıkarma kastını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evlâdı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.

14- Hiçbir Mü'min, bir kâfir için, bir Mü'mini öldüremez ve mü'min aleyhine hiçbir kâfire yardım edemez.

15- Allah'ın zimmeti (himaye ve teminatı) bir tektir: (Mü'minlerin) en ehemmiyetsizlerinden birinin (himayesi) onların hepsi için hüküm ifade eder. Zira, Mü'minler diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlâsı (kardeşi) durumundadırlar.

16- Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara muarız olanlarla yardımlaşılmaksızın yardım ve müzaheretimize hak kazanacaklardır.

17- Sulh, Mü'minler arasında bir ve tektir. Hiçbir Mü'min Allah yolunda girişilen bir harpde, diğer Mü'minleri hariç tutarak, bir sulh anlaşması akdedemez; bu sulh ancak onlar (Mü'minler) arasında umumiyet ve adalet esasları üzere yapılacaktır.

18- Bizimle beraber harbe iştirak eden bütün (askeri) birlikler, birbirleriyle münavebe edeceklerdir.

19- Mü'minler birbirlerinin Allah yolunda (uğrunda) akan kanlarının intikamını alacaklardır.

20a- Takva sahibi Mü'minler en iyi ve en doğru yol üzerinde bulunurlar.

20b- Hiçbir müşrik, bir Kureyşlinin mal ve canını himayesi altına alamaz ve hiçbir Mü'mine bu hususta engel olamaz. (Yani Kureyşlilere tecavüz etmesine mani olamaz).

21- Herhangi bir kimsenin bir Mü'minin ölümüne sebep olduğu kat'i delillerle sabit olur da, maktulün vesilesi (yani hakkını müdafaa eden) rıza göstermezse, kısas hükümlerine tabi olur, bu halde, bütün Mü'minler ona karşı olurlar. Ancak bunlara sadece (bu kaidenin) tatbiki için hareket etmek helâl (doğru) olur.

22- Bu sahife (yazı) nın muhteviyatını kabul eden, Allah'a ve ahiret gününe inanan bir Mü'minin bir katile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helal (doğru) değildir; ona yardım eden veya sığınacak bir yer gösterene kıyamet günü, Allah'ın lanet ve gadabı nasip olacaktır ki, o zaman artık kendisinden ne bir para tediyesi ne de bir taviz bedeli alınacaktır.

23- Üzerinde ihtilafa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir, selâm O'na olsun.

24- Yahudiler, Mü'minler gibi muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harp) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.

25a- Benû Avf Yahudileri Mü'minlerle birlikte (İbn Hişam'da bu, ma'a (ile) olarak; Ebû Ubeyd'de ise min (den) olarak zikredilir) bir ümmet (camia) teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, Mü'minlerin dinleri kendilerindedir. Buna, gerek, mevlâları ve gerekse bizzat kendileri dâhildirler.

25b- Yalnız kim ki haksız bir fiil irtikâp eder veya bir cürüm ika eder, o sâdece kendine ve aile efradına zarar vermiş olacaktır.

26- Benû'n-Neccâr Yahudileri de Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

27- Benû'l-Hâris Yahudileri de, Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

28- Benû Sâide Yahudileri de Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

29- Benû Cuşem Yahudileri de Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

30- Benû'l-Evs Yahudileri de Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

31- Benû Sa'lebe Yahudileri de Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. Yalnız, kim ki, haksız bir fiil irtikâb eder veya bir cürüm ika eder, o sadece kendini ve aile efradını zarardêde etmiş olacaktır.

32- Cefne (ailesi) Sa'lebe'nin bir koludur; bu bakımdan Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

33- Benû'ş-Şuteybe de Benû Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.(Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır.

34- Sa'lebe'nin mevlâları, bizzat Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

35- Yahudilere sığınmış olan kimseler (Bitâne), bizzat Yahudiler gibi mülâhaza olunacaklardır.

36a- Bunlardan (Yahudilerden) hiçbir kimse (Müslümanlarla birlikte bir askerî sefere), Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkmayacaktır.

36b- Bir yaralamanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki, bir kimse, bir adam öldürecek olursa neticede kendini ve aile efradını mesuliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır (yani bu kaideye riayet etmeyen bir kimse haksız vaziyette olacaktır). Allah bu yazıya en iyi riayet edenlerle beraberdir.

37a- (Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve Müslümanların masrafları kendi üzerindedir. Muhakkak ki, bu sahifede (yazıda) gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır.(Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır.

37b- Hiç kimse müttefikine karşı bir cürüm ika edemez; muhakkak ki zulmedilene yardım edilecektir.

38- Yahudiler Müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır.

39- Bu sahifenin (yazının) gösterdiği kimseler için Yesrib vadisi dâhili (cevf), mukaddes (haram) bir yerdir.

40- Himaye altındaki kimse (car), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir ve ne de (kendisi) cürüm ika edecektir.

41- Himaye verme hakkına sahip kimselerin izni müstesna, bir himaye hakkı verilemez.

42- Bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler, arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme yahut münazaa vakalarının Allah'a ve Resûlullah Muhammed 'e götürmeleri gerekir. Allah, sahifeye (yazıya) en kuvvetli ve en iyi riayet edenlerle beraberdir.

43- Ne Kureyşliler ve ne de onlara yardım edecek olanlar, himaye altına alınmayacaklardır.

44- Onlar (Yani Müslümanlar ve Yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.

45a- Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştirake davet olunurlarsa, bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlara) aynı şeyleri teklif edecek olurlarsa, Mü'minlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din mevzuunda girilen harp vakaları müstesnadır.

45b- Her bir zümre kendilerine ait mıntıka (gerek müdafaa ve gerekse sair ihtiyaçlar hususunda) dan sorumludur.

46- Bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler için ihdas edilen şartlar, aynı şekilde Evs Yahudilerine, yani onların mevlâlarına ve bizzat kendi şahıslarına, bu sahifede (yazıda) gösterilen kimseler tarafından sıkı ve tam bir muhafazakârlık ile tatbik olunur. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır. Ve haksız şekilde kazanç temin edenler, sâdece kendi nefesine zarar vermiş olurlar. Allah bu sahifede (yazıda) gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel riayet edenlerle beraberdir.

47- Bu kitap (yazı), bir haksız fiil ika eden veya cürüm işleyen (ile ceza) arasına engel olarak giremez. Kim ki, bir harbe çıkar, emniyette olur veya kim ki, Medine'de kalırsa yine emniyet içindedir; haksız bir fiil ve cürüm ikai halleri müstesnadır. Allah ve Resûlullah Muhammed himayelerini, (bu sahifeyi) tam bir sadâkat ve dikkat içinde muhafaza eden kimseler üzerinde tutacaklardır." Hamidullah, a.g.e., s. 99-105. İbn Hişam, a.g.e., s. 172-175.

önderliğinde hazırlanan Medine vesikasının orijinal metninde kitap ve sahife adları yer almış; kaynaklarda ise muvâdea ve muâhede gibi kavramlarla adlandırılmıştır.²⁸⁰

Medine Vesikası, zaman zaman Medine Sözleşmesi ve Medine Anayasası ismi ile de anılmaktadır. Medine Vesikası ilk olarak İbn-i İshak'ın siyer ile ilgili yazdığı ünlü eserde yer almış; daha sonra İbn İshak'ın kaynağını temel alan ve genişleten İbn-i Hişam, vesikaya tam metin şeklinde “es-Siretü'n Nebeviyye” adlı eserinde yer vermiştir.²⁸¹ Vesika tam metin halinde günümüze Ebû Ubeyd'in “Kitâbü'l-Emvâl”i²⁸², İbn Seyyidünnâs'ın “Uyûnü'l-Eser”i²⁸³ ve İbn Kesîr'in “el-Bidâye ve'n-Nihâye”si²⁸⁴ gibi klasik kitaplar aracılığıyla ulaşmıştır.

Medine Vesikası'nı batı dünyasına Alman oryantalist Wellhausen, “Skizzen und Vorarbeiten”²⁸⁵ adlı kitabı ile tanıtmıştır. Ardından Avrupalı yazar ve araştırmacılar konuya ilişkin değerli çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Çağdaş İslam ilim literatürüne vesikayı tanıtan ve ona gereken dikkati çektiren ise ünlü araştırmacı ve ilim adamı Muhammed Hamidullah'tır.²⁸⁶

Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra kaleme aldırıldığı rivayet edilen ve günümüzde Medine Vesikası veya Medine Anayasası olarak isimlendirilen tarihi belge, iki bölümden müteşekkildir. Birinci bölümü, din birliği şemsiyesi altında, birleşmiş değişik kabilelere mensup Medineli Müslümanlarla (Ensar), Mekke'den hicret eden Müslümanlar (Muhacirler) arasındaki ilişkileri

²⁸⁰ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2016, C. Ek-2, s. 212.

²⁸¹ İbn Hişam, *İslam Tarihi Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (es-Siretü'n Nebeviyye)*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006, C. 2, s. 11.

²⁸² El-Havâri, Kâsım bin Sellâm, (Ebu Ubeyd), *Kitabü'l-Emval İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, Ankara Okulu Yayınları, 2016.

²⁸³ Abdurrahim Arslan, *İbn Seyyidinnas ve Uyûnü'l-Eser*, Siyer Yayınları, 2019.

²⁸⁴ İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi; el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çağrı Yayınları, 2017.

²⁸⁵ Julius Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, Verlag Von Georg Reimer, Berlin, 1899. (Erişim) <https://archive.org/details/skizzenundvorar01unkngoog/page/11.06.2019>.

²⁸⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.

düzenlemektedir. İkinci bölümü ise, ortak vatan birliğine dayanan vatandaşlık statüsü baz alınarak kentteki Müslümanlarla Medine civarında ikamet eden Yahudi ve Hristiyan toplulukları arasındaki ilişkileri düzenlemektedir.²⁸⁷ Adı geçen vesika, bireysel ve toplumsal ilişkilere paralel olarak birtakım haklara yönelik genel çerçeve çizmektedir.

Hz. Muhammed, miladi 622’de Medine’ye geldikten beş ay sonra hicretin hedefine ulaşabilmesi için Mekke’den gelen muhacirlerin daha fazla mağdur olmaması ve Medineli Müslümanlarla aralarında sıkı bir bağ oluşturulması amacıyla 186 Mekkeli muhacir aileyi, aynı sayıdaki Medineli Ensar ailenin yanına yerleştirmiştir. Böylece Mekkeli muhacirler ve Medineli Ensar arasında manevi kardeşlik bağı tesis edilmiştir.²⁸⁸ Kur’an’ın; “*Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.*”²⁸⁹ mealindeki ayeti kerimesinin ifadesiyle kurulmuş olan bu bağ büyük bir ahlâkî fazilet, şanlı bir din kardeşliği ve kurtuluşa ermenin aracı bağlamında tarihte eşi görülmemiş bir örnektir.²⁹⁰

Hicret yılında Medine’de yaklaşık 1500 Müslüman, 6000 müşrik Arap, 4000 Yahudi ve 50 Hristiyan Arap unsuru yaşıyordu. Hz. Resûlullah ilk iş olarak bu ayrı grupları eşit ve ideal hukuk şartları dâhilinde ve bir tek siyasi düzen etrafında birleştirmek istemiştir.²⁹¹

²⁸⁷ Mehmet Erdem, “Medine Vesikası”nın Maddelendirme Şekli ve Türkçe Çevirileri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Publication of Association Esprit, Société et Rencontre, Strasbourg, 2012, C. 5, S. 8, s. 541.

²⁸⁸ Hamidullah, a.g.e., s. 162.

²⁸⁹ Kur’an-ı Kerim, Haşr 59/9.

²⁹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’anı Kerim’in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, s. 545.

²⁹¹ Hamidullah, a.g.e., s. 162. Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 98.

Çoğulcu bir yapıyı temsil eden Medine Vesikası, sadece yazıda kalan teorik bir metin olmaktan öte, pratikte başarıyla uygulanmış bir mutabakat metnidir. Bunun yanı sıra, “Medine Vesikası dinsel, etnik, dilsel ve kültürel grupların farklılığını tanıma, onların temel hak ve özgürlüklerini hukukun teminatı altına alma esasına dayanmış, böylelikle çok sayıda din, mezhep, kavim ve kültür bir arada yaşama imkânı bulmuştur.”²⁹²

Hamidullah’ın tespitine göre Hz. Muhammed, ideal bir hukukçu gibi hareket ederek hicret ettiği bu yerde yazılı ilk devlet anayasasını vazedmiştir.²⁹³ Medine Vesikası, “Hz. Muhammed’in Medine vadisini, önce bir site devleti haline getirmek, bilahare muhtemelen de Müslüman imparatorluğunun başşehri yapmak için ortaya koyduğu yazılı bir anayasadır; o zamanın hükümetinin bütün esas uzuvlarından ve doğum halindeki siyasi cemaatin diğerleri arasında müdafaa, teşri, adaletin tevzii gibi hususi ihtiyaçlarından bahsetmektedir.”²⁹⁴ Böylece Resûlullah’ın Medine Vesikasını (Medine Site Devleti Anayasası’nı) yürürlüğe koyması; dünyada ilk defa dinleri, inançları ne olursa olsun, insanların bir arada bir topluluk, bir ümmet oluşturmaları, sözleşmelere, hak ve hükümlülüklerle dayalı bir yönetim kurmaları modelini ortaya koymuştur.²⁹⁵

Kur’an-ı Kerim’in; “*Kim Resul’e itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince, seni onların başına bekçi göndermedik!*”²⁹⁶, “*Peygamber size ne veriyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının.*”²⁹⁷ ve “*O, nefis arzusu ile konuşmaz. Onun konuşması ancak, bildirilen bir vahy iledir.*”²⁹⁸ ayetleri ile

²⁹² Bilal Sambur, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, *Liberal Düşünce*, 2014, Y. 19, S. 76, s. 182.

²⁹³ Hamidullah, a.g.e., s. 99-105.

²⁹⁴ Fırat, a.g.e., s. 184.

²⁹⁵ Hayrettin Karaman, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak 2*, İz Yayıncılık, 2001, s. 233-240.

²⁹⁶ Kur’an-ı Kerim, Nisa 4/80.

²⁹⁷ Kur’an-ı Kerim, Haşr 59/7.

²⁹⁸ Kur’an-ı Kerim, Haşr 53/3-4.

Resûlullah'ın Allah'ın buyrukları doğrultusunda hal ve hareket içinde olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle diyebiliriz ki, Medine Vesikası'nın içeriği, kitabın yani Kur'an'ın ruhuna uygun olarak Allah'ın hükümlerini tatbik etmek gayesiyle O'nun tavsiyelerine uyularak yazılmıştır.

Medine Vesikası, İslam'ın evrensel kurallarını içermekle birlikte insan haklarına ilişkin birçok ilkeyi de ortaya koymuştur. Diğer taraftan, kişisel hak ve hürriyetler, kişi dokunulmazlığı, yaşama ve inanç özgürlüğü, insanın şeref ve onurunu koruma, suçların şahsiliği, adil yargılanma, kendini savunma ve zulüm-işkence-eziyet yasağı gibi hak ve özgürlüklere yer veren vesika bir bakıma çağdaş insan haklarının temelini atmıştır. Vesika'nın katılımcı ruha dayanması ve adalet ve merhamet temelli bir İslam toplumu örneğini ortaya koyması onun bir başka özelliğini yansıtmaktadır.

4. İslam Dünyasındaki İnsan Hakları Beyannameleri

İnsan haklarının bir listesini çıkararak ilan etme son dönemlerde ortaya çıkmış bir uygulamadır. Farklı medeniyet havzalarından, farklı ülkeler, ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından birçok insan hakları beyannamesi ve belgesi yayınlanmıştır.²⁹⁹ Batı medeniyeti içerisinde yayınlanan insan hakları beyannameleri gibi İslam medeniyeti içerisinde de birçok insan hakları beyannamesi yayınlanmıştır.

İslam âleminde ilk olma özelliğini taşıması ve Hz. Peygamber'in konuya ilişkin buyruklarını yansıtması ve en önemli beyanname elbette ki Veda Hutbesi'dir. Veda Hutbesi çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı olarak izah edilecektir.

Veda Hutbesi, Medine Vesikası, Tanzimat Fermanı³⁰⁰, Islahat Fermanı³⁰¹ ve Kanun-i Esasi³⁰² şekil olarak beyanname formatında olmamasına rağmen içerikleri

²⁹⁹ Recep Şentürk, "Farklı Dünya Medeniyetlerinde İnsan Hakları: İnsan Hakları Bildirgelerine Dayalı Karşılaştırmalı Bir İnceleme" *Kur'ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 26-27.

³⁰⁰ *Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)*, TBMM internet sitesi, (Erişim) https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_005.pdf, 05.06.2019; A. Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifak'tan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1985, s. 11-13.

itibariyle insan haklarını barındırdıkları için bu alanda kayda değer belgeler olarak tarihe geçmiştir.

Batı medeniyetinin oluşturduğu beyanname formatında ise 20. yüzyılın İslam dünyasında insan hakları hususunda bazı belgelerin yayınlandığını görüyoruz. Bunlara, Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi³⁰³, İslam'da İnsan Hakları Kahire Beyannamesi³⁰⁴ ve Arap İnsan Hakları Beyannamesi³⁰⁵ örnek verilebilir.

a. İslam Konseyi'nin Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi

Modern tarzda ilk İslâm insan hakları belgesi olarak kabul edebileceğimiz Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi³⁰⁶, İslâm Konferansı Teşkilatı Genel Sekreterliği tarafından Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na, 1979 yılında “Meşru’i Vesikat-i Hukuk ve Vâcibât’il-İnsaniyye Fi’l-İslâm” adıyla önce rapor olarak sunulmuştur. Anılan rapor daha sonra İslam Konseyi tarafından 1981 yılında Paris’te Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü binasında ilan edilmiştir.³⁰⁷

Bir kısım çağdaş İslâm hukukçuları ise, insan haklarını bir bütünsel tarzda sıralayan bir metnin hazırlanması çalışmasını başlatma gereksinimini duymuşlardır. Kur’an’ı ve sünneti rehber kabul edip İslâm Hukuku’nun temel kaynaklarına dayanarak konuyu bütün ayrıntıları ile incelemişler ve maddeler halinde batılı

³⁰¹ *Islahat Fermanı*, TBMM internet sitesi a.g.y.; Gözübüyük vd. a.g.e., s. 14-18.

³⁰² *Kanun-i Esasi*, TBMM internet sitesi, (Erişim) https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_006.pdf 05.06.2019; Gözübüyük vd. a.g.e., s. 31-44.

³⁰³ Ahmet Akgündüz, *İslâm'da İnsan Hakları Beyannamesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1993.

³⁰⁴ *İnsan Hakları Bildirgesi (Kahire Bildirgesi)*, İslam İşbirliği Teşkilatı. (Erişim) https://www.tihk.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551392957.pdf 06.05.2019.

³⁰⁵ “Arab Charter on Human Rights 2004”, Çeviren: Mohammed Amin Al-Midani, Mathilde, *Boston University International Law Journal*, 2006, S. 24, s. 147-164.

³⁰⁶ Universal Islamic Declaration of Human Rights.

³⁰⁷ *Declaration Islamique Universelle des Droits de l'Homme*, Arab Law Quarterly, S. 1. 16, C. 4, 2001, s. 374-387.

bildirgeler stilinde insan haklarının bir listesini çıkarmışlardır. Bunun ilk nüvesini de Birleşmiş Milletler’ce kabul edilen Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi oluşturmuştur.

Evrensel İslami İnsan Hakları Beyannamesi’ni batı dünyasında yayınlanan insan hakları beyannamelerinden ayıran en bariz fark hakların kaynağı ile öznelerinin farklı bir yapıya dayanmasıdır. Bu özellik, beyannamenin takdim yazısında yer alan şu değerlendirmeden de kolayca anlaşılmalıdır; “İslâm’da insan hakları, herhangi bir kralın yahut idarecinin bir lütfu olarak kabul edilmediği gibi, mahalli bir otorite ya da milletlerarası bir müessesenin aldığı kararın sonucu da değildir. Aksine insan hakları, kaynağı ilahi iradeye dayanan ve kesin olarak kabul edilmesi gereken fitrî haklardır. Bu sebeple bunların hiçbiri inkâr edilemez, ortadan kaldırılamaz, çiğnenemez, tecavüz edilmesine müsamaha ile bakılamaz ve kendilerinden asla vazgeçilemez.”

Bütün insanlara İslâm davetini iletmenin her Müslüman’a yüklenmiş dini bir görev olduğu gerçeğinden hareketle, İslam’ın tanıdığı ve korumaya özen gösterdiği hak ve özgürlükler katalogunu yayınlamayı adeta bir misyon gibi görülmüştür.

b. İslam Konferansı Teşkilatı’nın İslam’da İnsan Hakları Kahire Beyannamesi

1990 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı olarak ismini değiştiren İslam Konferansı Teşkilatı, “İnsan Hakları Kahire Beyannamesi” adı altında bir belge yayınlamıştır. Söz konusu belge İslâm’da insan haklarına dair modern tarzdaki ikinci belgedir.³⁰⁸

Adı geçen belgenin hazırlık aşamasından önce 1979 yılında İslâm Konferansı Teşkilatı tarafından bir komite oluşturulmuştur. Komite de 1980 yılında yirmi beş maddelik İslâm’da İnsan Hakları Projesi’ni hazırlamıştır. Bu girişim, İslâm’da insan

³⁰⁸ Şentürk, a.g.e., s. 32.

haklarının çağdaş bir perspektifle kanunlaştırılması alanında hazırlanan ve İslam ülkeleri tarafından onaylanmış bulunan ilk çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁹

Komisyunun çalışmalarını tamamlamasından sonra hazırlanan metin, İslâm Konferansı Teşkilatı'nın 1990 yılında düzenlediği 19. İslâm Konferansına katılan dışişleri bakanları tarafından imzalanmış ve "İslâm'da İnsan Hakları Kahire Beyannamesi" ismiyle yayınlanmıştır.

Beyanname, uluslararası hukuk terminolojisini paylaşıp da hak ve özgürlüklere referans olarak İslam inancının temel ilkelerini ve Şeriat kurallarını göstermiştir. Bu yönüyle o zamana kadar yayınlanmış diğer insan hakları belgelerinden ayrı bir konuma sahiptir. Sözü geçen beyannamenin batı menşeli olmayan insan hakları anlayışına ve uygulamalarına iyi bir model oluşturduğu yadsınmamaktadır.³¹⁰

Bununla beraber, Kahire Beyannamesi, Bileşmiş Milletler Şartı, Uluslararası Haklar Sözleşmesi ve ilgili uluslararası ve bölgesel insan hakları mekanizmaları ve sözleşmeleri dikkate alınarak insan haklarına katkıda bulunma hedefini gütmüştür. Diğer bir ifadeyle, beyanname insanları istismar ve zulümden korumayı ve İslam hukukunun yüce ilkelerine uygun olarak herkesin özgürlük ve onurlu bir yaşam sürme hakkını sağlamayı amaçlayan mutabakat metnidir.

Ayrıca Kahire Beyannamesi, tüm insan haklarının evrensel, bölünmez ve birbiriyle bağlantılı ve ilişkili olduğunu ve hak sahiplerini bütün insanların oluşturduğunu açıkça belirtir. Kahire Beyannamesi'nde öngörülen hak ve özgürlüklerin referansı Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti olduğuna göre bu hakların kullanılması, kısıtlanması, korunması ve ihlalinden doğan yaptırımları da belirleyen ana faktör İslam hukukunun asli kaynaklarıdır.

³⁰⁹ Şentürk, a.g.e., s. 33.

³¹⁰ Nalan Saraç, *İnsan Hakları ve Kültürel Görelilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 60.

c. Arap Birliği'nin Arap İnsan Hakları Beyannamesi

Ürdün, Suudi Arabistan, Suriye, Irak, Lübnan, Mısır ve Yemen devletleri bağımsızlık ve egemenliklerini korumak ve kendi aralarında siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkileri güçlendirmek düşüncesiyle uluslararası niteliği haiz olmak üzere kısa adı Arap Birliği veya Arap Ligi olan Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye ismi ile 22 Mart 1945 tarihinde birlik oluşturmuşlardır.³¹¹ Daha sonra diğer Arap ülkelerinin de birliğe katılmasıyla üye devlet sayısı 22 olmuştur.

Arap Birliği, insan hakları alanındaki gelişmelerden esinlenerek tüm Arap Devletleri'nin temsilcilerinden oluşan bir “Arap İnsan Hakları Komisyonu”nu kurmakla işe başlamıştır. İnsan hakları konularında Konsey'e yardım etmek amacıyla kurulan komisyon öncelikli olarak Filistin meselesi üzerinde çalışmalar yapmıştır. 1994 yılında Arap Birliği Konseyi tarafından³¹², Birlik'in 50. yılı anısına “İnsan Haklarına Dair Arap Şartı” üye devletler tarafından imzalanmıştır. Bir önsöz ve 43 maddeden oluşan bu Şart'ın en büyük eksikliği bu hakları izleyip denetleyecek bir mekanizmadan yoksun olmasıdır. Bu itibarla, anılan sözleşme, anlamsız veya ölü bir belge niteliğinde olduğundan kâğıt üstünde olmaktan öteye geçememiştir.³¹³

Bu kez Arap Birliği, 1994'te oluşturmuş olduğ 43 maddelik metin yerine 53 maddelik yeni bir taslak hazırlamış ve 22 Mayıs 2004 tarihinde “Arap İnsan Hakları Beyannamesi” adı altında yayınlamıştır. Söz konusu beyanname 15 Mart 2008 tarihinde de yürürlüğe girmiştir. Son beyannameyi kaleme alanların çoğunluğunun Arap milliyetçisi ve laik düşünceliler olmalarına rağmen İslam havzasında

³¹¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Arap Birliği”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, C. 3, s. 325.

³¹² **Arab Charter on Human Rights**, Fonden för Mänskliga Rättigheter, (Erişim) <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/Arab-Charter-on-Human-Rights.pdf> 06.05.2019.

³¹³ Süleyman Dost, “Uluslararası Bir İnsan Hakları Belgesi Olarak Arap İnsan Hakları Sözleşmesi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 2018, Y. 9, S. 35, s. 85.

yayınlanmış olması ve muhatap kitlenin Müslümanlar olması hasebiyle etkileyicilik ve yönlendiricilik bakımından inkâr edilmeyecek yansımaları olmuştur.³¹⁴

Zaten Arap Birliği'nin yayınladığı yukarıdaki beyannamenin metninde, daha önce uluslararası ölçekte ilan edilmiş bulunan Birleşmiş Milletler Ana Sözleşmesi, Çifte Sözleşmeler, Kahire Sözleşmesi ve diğer protokoller gibi belgelerin ölçü alındığı açıkça ifade edilmiştir.

³¹⁴ Şentürk, a.g.m., s. 34.

İKİNCİ BÖLÜM

VEDA HUTBESİNDE YER ALAN İNSAN HAKLARI

I. VEDA HUTBESİ ÖNCESİ DURUM

İslam hukuk anlayışına göre insanoğlu, dünya ve ahirette yaptıklarından sorumlu olduğu için Allah tarafından yeryüzünde yaşayan en değerli şahsiyetler peygamber olarak görevlendirilmişlerdir. Peygamberler de, kendilerine indirilen vahiy aracılığıyla insanları hakka davet ederek, doğru yola sevk etme görevini yerine getirmişlerdir.³¹⁵ İlk insan Hz. Âdem'den itibaren devam eden peygamberler zincirinin son halkası Hz. Muhammed'dir. İslam dinini yayan bu son peygamber miladi 610 yılında bu yüce misyonu üstlenmiş ve 23 yıllık bir zaman dilimi boyunca yaratının elçisi sıfatıyla insanoğlunu aydınlatmıştır.³¹⁶

Hz. Peygamber ve ashabı, vahyin başlangıcından itibaren büyük sıkıntılara göğüs gererek Allah'ın dinini yayma noktasında hiçbir tavsama göstermemişlerdir. Sabrın ve kararlılığın sembolü olan bunlar, hak, hukuk, adalet, eşitlik ve ahlak gibi yüce değerleri öğretme başarısı göstermişlerdir.

Hz. Peygamber, hicretin altıncı yılının zilkade ayında umre yapmak üzere yola çıktığında Mekkeli müşriklerin direnciyle karşılaşmıştır. Mekke'ye girmesine izin verilmemesi üzerine Peygamber, Mekkelilerle gelecek yıl Mekke'de üç gün kalabilme şartını da içeren bir barış antlaşması yapmıştır.³¹⁷ Kureyşlilerle yapılan

³¹⁵ Fırat, a.g.e., s. 94.

³¹⁶ Fırat, a.g.e., s.94, 113.

³¹⁷ Buhari, Bera'dan rivayet etmiştir. Said Havva, *Hadislerle Hz. Peygamber'in Hayatı (El Esas Fi's Sünnne)*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, C. 3, s. 169-170.

Hudeybiye Antlaşması gereğince iki bin Müslüman, Hz. Muhammed'in önderliğinde Mekke'ye geldikleri esnada Kureyşliler şehri tahliye etmek suretiyle umre ibadetini gerçekleştirmek için gelen Müslümanlara bırakmışlardır.³¹⁸

Mekke'deki Kureyşliler, din ve vicdan hürriyetine karşı olduklarının bir göstergesi olarak gelen ziyaretçileri yalnız bırakıp, dışlamakla tarihin en kötü sayfalarında yerlerini almışlardır. Müslümanların, Müşriklerin boşalttıkları Mekke'deki ikametleri süresince antlaşma gereğince sükûn ve asayiş dairesinde hareket etmeleri Mekkelilerden birçok insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur.³¹⁹ Kâbe'nin muhafızlığını ellerinde bulunduran Kureyşliler, Hz. Muhammed'in Kâbe'ye ve ona sahip çıkanlara düşman olduğu, Kâbe'ye saygı göstermediği, kutsallığını inkâr ettiğini ve hatta onu yakıp orada yapılan dini merasimleri iptal etmek istediği iftirasını yaymak suretiyle taraftar bulmaya çalışmışlardır.³²⁰ Lakin Hz. Resûlullah Mekke'ye geldiğinde Kâbe'de ibadet ederek onun kutsallığını perçinlemesi Kureyşlilerin elindeki son kozu da ortadan kaldırmıştır.

Mekke'nin fethinden önce anlaşma gereği gerçekleşen Hz. Muhammed'in umre ziyareti sırasında doğup yaşadığı Mekke'de kaldığı bu kısa süre içinde, din ve vicdan hürriyeti, can ve mal emniyeti, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı gibi insan haklarına gösterdiği saygı İslam'ın bu tür ahlaki değerlere verdiği değerin ve bu alandaki ilk uygulamanın örneğini oluşturmuştur.

Müslümanların bu üç günlük ziyaret süresi içerisindeki tüm hareketleri Mekkeli Müşriklerce dikkatle izlenmiş ve içlerinde İslamiyet'e girme arzusu taşıyanlar artmıştır. Hz. Resûlullah ile gelen Müslümanların Hudeybiye Antlaşması

³¹⁸ Ali Himmet Berki, Osman Keskiöğlü, *Hâtemü'l Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayâtü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s. 353.

³¹⁸ Fırat, a.g.e., s. 133.

³¹⁹ Şâkir Berki, *Bütün İnsanlara Gönderilen Peygamber Hazreti Muhammed*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1981, s. 37.

³²⁰ Havva, a.g.e., s. 178.

sonrası gerçekleştirdikleri Mekke ziyareti, İslam'ın insani ve ahlaki değerlerinin İslam düşmanlarına tanıtılması için bir fırsat olmuştur. İslam dininin getirdiği ahlaki ve hukuki değerler, umre ziyareti sonrası tüm Arap yarımadasına yayılmaya başlayınca bunu hazmedemeyen Kureyşliler tek taraflı ve sebepsiz olarak Hudeybiye Antlaşması'nı bozdular. İlk adım olarak da Müslümanların himayesindeki Huzaaoglulları kabilesine saldırıp katliam gerçekleştirdiler. Bunun üzerine Hz. Muhammed, Kur'an-ı Kerim'in çeşitli ayetlerinde buyrulan antlaşmalara saygılı olma kuralının³²¹ askıya alınması hakkını kullanarak on bin kişi ile Mekke'ye yürümüş ve Mekke'yi fethetmiştir.³²²

Hz. Muhammed, Mekke'nin fethi günü³²³, Kâbe'nin merdiveninde ayakta durarak şu hutbesini irat etmiştir:

“Hamd o Allah (c.c.)'a mahsustur ki vaadini doğruladı, kuluna yardım etti. Hizipler ordusunu tek başına mağlup etti.

Şunu bilin ki, kazaen öldürülen kimsenin diyeti (ki bu sopa ve kırbaç gibi şeylerle öldürülen kimsedir) kırk tanesi gebe olmak şartıyla yüz devedir.³²⁴

Şunu bilin ki, Kâbe'nin hizmetçiliği ve hacılara zemzem dağıtma vazifesi hariç, cahiliye devrinin iftihar ettiği bütün gelenekler şu iki ayağımın altındadır.³²⁵ Kâbe hizmetçiliği ve hacılara zemzem dağıtma görevini eskiden kim yürütüyorsa, yine o kimseler devam edeceklerdir.”³²⁶

³²¹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/177; Maide 5/89; Mü'minûn 23/8-9; Tevbe 9/3,7.

³²² Berki, a.g.e., s. 37-38.

³²³ Hicri 20 Ramazan 8, Miladi 11 Ocak 630.

³²⁴ Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı eserinde bu kısmı Veda Hutbesi metnine de dâhil etmiştir.

³²⁵ Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı eserinde bu kısmı Veda Hutbesi metnine de dâhil etmiştir.

³²⁶ Ebu Davud ve Nesai, Abdullah bin Amr el As'dan şöyle rivayet etmişlerdir; “Resûlullah fetih günü, Mekke'de hutbe irat edip, üç kere tekbir getirdi, sonra: “Allah'tan başka ilah yoktur. Yalnız O vardır. O vaadini yerine getirdi, kuluna yardım etti. Toplanan düşmanları tek başına bozguna uğrattı, iyi biliniz ki: cahiliye çağına ait olup övünme vesilesi edilegelen her şey, kan ve mal davaları... Bunların hepsi şu ayaklarımın altında kalmıştır... Ancak Beytullah perdedarlığı (hicabe) hizmeti ile

Hız. Peygamber, fetih gününde Kusva adlı devesinin sırtında Kâbe'yi tavaf etti. Elinde bulunan bir asa ile Kâbe'nin rükünlerini istilam ediyordu. O kadar kalabalık vardı ki, Hız. Peygamber, devesini çöktürecek bir yer bulamadı ve halkın elleri üzerinde yere indi. Deve de vadinin içerisine doğru götürülerek bir mekânda çöktürüldü. Sonra da Hız. Peygamber, devenin üzerinde bir hutbe daha okuyarak Allah (c.c.)'un şanına yakışır bir şekilde O'na hamd ve sena ettikten sonra şunları söyledi:

“Ey insanlar!

Allah sizden cahiliyetin kibrini, gururunu silmiştir. Babalar ve atalarla böbürlenmeyi tamamen kaldırmıştır. İnsanlar iki kısımdır. Birisi doğru, muttaki, Allah katında şerefli ve namusludur. Diğeri de facir, şaki ve Allah katında rezil bir kimsedir.³²⁷ Çünkü Allah'u Teâlâ “*Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir kadından yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi şubelere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız, Allah'tan en çok korkanınızdır. Allah bilendir, haber alandır.*”³²⁸ buyurmuştur.

Ben sözümü söylüyor, hem kendim için, hem de sizler için Allah (c.c.)'tan af talep ediyorum”.³²⁹

Hız. Muhammed, Mekke'nin fethinde irat ettiği bu hutbesiyle, Allah'ın yüceliğini, hak dinin esaslarını, yaşama hürriyeti ve müeyyidesi, sınıf, kabile,

hacılara su dağıtma (sıkâye) hizmeti bunun dışındadır.” Sonra Resûlullah sözüne devamla: “İyi bilin ki, kamçı veya sopa ile yapılan ve yarı kasıtlı sayılan hata cinayetine ağır diyet ödenmesi gerekir ki, bu da, içlerinde kırkının karınlarında yavruları bulunmak şartı ile yüz devedir.” buyurdu. Havva, a.g.e., C. 3, s. 256.

³²⁷ Tirmizi, Abdullah ibn Ömer'den şöyle rivayet etmiştir; “Ey ahali, Allah, cahiliyet gururunu ve cahiliyette atalarıyla övünmeyi sizden kaldırmıştır. Artık insanlar, iki kişi (sınıf)dır: Allah katında değerli olan doğru ve dindar kişi ile, Allah tarafından hor görülen isyankar ve haylaz kişi... Bütün insanlar, Âdemoğullarıdır ve Allah, Âdem'i topraktan yaratmıştır.” Havva, a.g.e., C. 3, s. 260.

³²⁸ Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/13.

³²⁹ Muhammed Yusuf Kandehlevi, *Hayatü's-Sahâbe*, Akçağ Yayınları, Ankara, C. 1, s. 158-159. Berki, Eskicioğlu, a.g.e., s. 375-376.

üstünlük gibi statülere bakılmaksızın insanlar arasında eşitlik prensibinin olduğunu ilan etmiştir.

Mekke'nin fethi şeklen savaş sayılsa da yerlilerin direnişi ile karşılaşılması için fiili bir savaş kabul edilmemektedir.³³⁰ Hz. Muhammed şehre girdiğinde ilk yaptığı iş Kâbe'yi tavaf olmuştur. Halk etrafında toplandıktan sonra da Mekke halkına hutbe irat etmiştir. Nihayetinde ise Hz. Yusuf'un kardeşlerine dediğini³³¹ tekrar ederek genel af ilan etmiştir.³³²

Buhari, Abdullah ibn Ömer'den rivayet ettiği hadisi şöyle beyan etmektedir; Hz. Peygamber: “Ey Kureyş topluluğu! Şimdi hakkınızda benim ne yapacağımı sanıyorsunuz?” diye sorar. Onlar da: “Hayır ve iyilik (yapacaksın). Sen kerem ve iyilik sahibi bir kardeşsin. Kerem ve iyilik sahibi bir kardeşin oğlusun.” dediler. Bu sözler üzerine Resûlullah: “Haydi gidiniz, hepiniz serbestsiniz.” buyurmuştur.³³³

Mekke'nin fethi sırasında, konut dokunulmazlığı, can ve mal emniyet, ırz, namus ve onurun korunması, yaşam hakkı ve eşitlik gibi insan hak ve özgürlüklerinin en önemli unsurlarına son derece özen gösterilmiştir. Unutulmamalıdır ki hicretin 8. yılında³³⁴ gerçekleşen Mekke'nin fethi³³⁵, küfür cephesi için bir kırılma noktası iken Müslümanlar için bir moral kaynağını oluşturmuştur. Nitekim söz konusu fetih anlayışının sonrası Arap kabilelerinin peş peşe topluca İslam'a intisap ettikleri ve iki yıllık zaman periyodu içinde Arap yarımadasının çoğunluğunun İslam sancağının altına girdiği görülmüştür.

³³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkîm En-Nisâbüri, *el-İklil*. Aktaran: Havva, a.g.e., C. 3, s. 246.

³³¹ Kur'an-ı Kerim, Yusuf 12/92; “(Yusuf) dedi ki: “Bugün sizi kınamak yok, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir.”

³³² Berki, a.g.e., s. 38

³³³ Havva, a.g.e., C. 3, s. 262.

³³⁴ Miladi 630 yılı.

³³⁵ Kur'an-ı Kerim, Fetih 48/1-3; “Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik. Böylece Allah, senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar. Sana olan nimetini tamamlar ve seni doğru bir yola iletir. Ve sana şanlı bir zaferle yardım eder.”

II. VEDA HACCI

A. Genel Hatlarıyla Veda Haccı

İslamiyet'in her yere yayılması ve dinin kemale ermesi neticesinde, İslam hukukunun esaslarını ve ahlakın temellerini, geniş halk kitlelerine en kısa ve en uygun araçlarla ulaştırma zarureti doğmuştur.³³⁶ O çağın şartlarında bu misyonun yerine getirilebileceği en uygun zaman halkın geniş katılımının gerçekleştiği Hac sezonudur.

Çünkü Hac, İslam'ın beş temel esasından biri olup³³⁷ Kur'an-ı Kerim'de ısrarla emredilmiştir.³³⁸ Yine Hac, "İslâm'ın evrenselliğini, birlik ve beraberliğini, ırk, renk, cinsiyet, dil, ülke ve kültür ayırımı yapmadan müminlerin kardeşlik ve eşitliğinin temsil edildiği bir ibadettir."³³⁹

Hz. Peygamber, Medine'ye geldikten sonra dokuz sene boyunca hac yapamamıştır. Mekke'nin fethini izleyen yılda Hz. Peygamber'in önderliğinde bir hac seferinin düzenleneceği haberi yayılmaya başlamıştır. Bahse konu haber çöl kabileleri dâhil yarımada yaşayan bütün Müslümanlara ulaştırılınca imkânı bulanlar Peygamber'in de katılacağı hac ziyareti için yola revan olmaya karar vermişlerdir.³⁴⁰ Böylece, hicretin onuncu senesi³⁴¹ zilhicceye beş gün kala Resûlullah öğle namazını kıldıktan sonra kendisi ile haccetmek isteyen topluluk ile beraber

³³⁶ Berki, Keskiöğlü, a.g.e., s. 428-429.

³³⁷ Buhari, 8. Müslim, 16.

³³⁸ Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 3/ 97; Hac 22/27.

³³⁹ İsmail Karagöz, Mehmet Keskin, Halil Altuntaş, *Hac İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 21.

³⁴⁰ İbn Hacer El-Askalânî, *Feth'ul Bârî*, Polen Yayınları, İstanbul, 2006, C. 8, s.432. Martin Lings (Ebubekir Siraceddin), *Hz. Muhammed'in Hayatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 379.

³⁴¹ Miladi 632 yılı.

Medine'den çıkıp Zü'l-Huleyfe'ye varmıştır. Ertesi gün ise ihrama girerek kırk bin hacı ile birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmıştır.³⁴²

Hz. Resûlullah, hac merasimini cahiliye zamanından farklı bir şekilde yerine getirmiştir.³⁴³ Peygamber, hem kendisi için hem de Hz. Ali için kurbanlıklar keserek halkla birlikte hac etmiş ve onlara haccın temel menasikini ve tali derecedeki sünnetlerini öğretmiştir.³⁴⁴

Hz. Muhammed'in Medine'den Mekke'ye gelip yaptığı son hacca "Haccül Vedâ", "Haccül Belâğ", "Haccü'l-Tamam" denilmektedir.³⁴⁵ Veda hacı denilmesinin nedeni Hz. Peygamber'in Mekke'ye son defa uğrayıp hac yapmasıdır. Belâğ hacıdır, çünkü dinin esasları tebliğ olunmuştur. Tamam hacı denilmesi ise dini hükümlerin tamamlanmış olmasındandır.³⁴⁶ Rivayete göre İbn Abbas bu hacca "Veda Hacı" denmesini mekruh görerek "İslam Hacı" demeyi yeğlemiştir.³⁴⁷

Hz. Peygamber'in ömrünü tamamlamaya yaklaştığının ilk işareti Veda Hacı'dır. Arafat'taki vakfe esnasında nazil olan; "*Bugün sizin dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, size din olarak İslamiyet'i beğendim.*"³⁴⁸ mealindeki ayet bu hususa açıkça işaret eder niteliktedir.³⁴⁹

³⁴² Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 235-236.

³⁴³ Berki, Eskicioğlu, a.g.e., s. 429.

³⁴⁴ İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, C. 2, s. 279.

³⁴⁵ Ebû Cafer Muhammed bin Cerir'üt Taberî, *Tarih-i Taberî*, Sağlam Yayınları, C. 3, s. 309.

³⁴⁶ Berki, Keskiöğlü, a.g.e., s. 434.

³⁴⁷ Şemsüddin Abdullah Muhammed ibni Ahmed ibni Osman Ez-Zehebi, *Tarih'ül İslam*, Cantaş Yayınları, İstanbul, 2002, C.4, s. 441.

³⁴⁸ Kur'an-ı Kerim, Maide 3/5.

³⁴⁹ Fırat, a.g.e., s. 264.

Hz. Peygamber'in, kurban günü bineğinin üzerinden şeytan taşlarken; "Hac ibadetinin nasıl yapılacağını benden iyi alın. Zira belki de bu haccımdan sonra bir daha hac etmeyeceğim."³⁵⁰ sözleri Müslümanlara veda etme anlamına geldiğinden bu son hac için yaygın şekilde Veda Haccı terimi kullanılmıştır.

İslam dininin maksadının hâsıl olduğu ve insanların yığın yığın İslam'a girdiği biçiminde özetlenen kazanım ve zaferi ihtiva eden "Îzâ câe nasrullahi vel feth" suresi³⁵¹ okunurken Hz. Abbas, bu surenin manasını anladığı için üzülüp ağlamıştır. Bir keresinde Resul-i Ekrem onu görmüş ve "Niçin ağlıyorsun?" diye sorunca, Hz. Abbas "Ey Allah'ın elçisi! Bu, sizin geçici âlem olan bu dünyaya veda edip gitmenize delalet ediyor" diye cevap vermiştir. Hz. Resûlullah; "Evet dediğin gibidir." buyurarak Veda Haccı'nı ifa etmeye karar vermiştir.³⁵² Konuyu vuzuha kavuşturma sadedinde Zeyd b. Erkam'ın; "Peygamber on dokuz gazve yaptı ve o hicret ettikten sonra sadece bir defa hac yaptı, ondan sonra da hac etmedi. Bu Veda Haccı'dır."³⁵³ rivayetini kaydetmekte yarar vardır. Hz. Ömer ise ilginç bir yaklaşımla Veda haccı deyiminin Peygamber hayatta iken de sahabiler arasında kullanıldığını söyleyerek şu ifadelere yer vermiştir; "Resûlullah aramızda olduğu halde biz veda haccından bahsederdik ve veda haccının ne olduğunu bilmezdik."³⁵⁴

Tekrar vurgulamak gerekir ki Hz. Peygamber son haccını, Hz. İbrahim'in sünnetine uygun bir tarz üzere ifa etmiş ve cahiliyet döneminden kalan uygulamayı ortadan kaldırmıştır. Böylelikle, kıyamete kadar Müslümanlarca yerine getirilecek hac ibadetinin usul ve erkânı ortaya konulmuştur.³⁵⁵

³⁵⁰ Ez-Zehebi, a.g.e., C. 4, s. 438.

³⁵¹ Kur'an-ı Kerim Nasr/110; "Allah'ın yardımı ve zaferi gelip de insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmekte olduklarını gördüğün vakit Rabbine hamdederek O'nu tesbih et ve O'ndan mağfiret dile. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir."

³⁵² Ahmet Cevdet Paşa, *Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Hayatı*, Erhan Yayınları, İstanbul, s. 315-316.

³⁵³ El-Askalânî, a.g.e., C. 8, s. 437.

³⁵⁴ Buhari, Hacc, 132; Edeb, 43, 95; Hudud, 9; Diyât, 2; Fiten 8. Müslim, İmân, 119.

³⁵⁵ Ez-Zehebi, a.g.e., C. 4, s. 431-432.

B. Tahir'ul Mevlevi'nin Anlatımıyla Veda Haccı Değerlendirmesi

Tahir Mevlevi 1924 yılında Mahfil Dergisi'nin 5. cilt 50. sayı 17. ve 18. sayfasında "Haccı Veda Hutbesi" başlığıyla Osmanlıca olarak Hz. Muhammed'in veda haccını kaleme almıştır. Tarafımızca Arap harflerinden Latin harflerine transkripsiyonu yapılan Tahir'ul Mevlevi'nin veda haccına ilişkin yazısı aşağıya alınmıştır:

"Kudümü bilcümle ehli imana mübarek olsun, şehri zilhicce hulûl etti. Malumdur ki bu ayın 9. günü "yevmü'l-Arâfa" 10.su da "yevmi'n-nahr"dır. Yevmi'l-Arafa'da Arafat'a çıkılır. Yevmi'n-nahr da kurban kesilir.

Arafat; Mekke'ye altı saatlik mesafede vaki bir vadidir. Bu vadi de "Cebelü'r-Rahme" namında bir dağ vardır. Her sene 9 Zilhiccede o vadi, hüccâc-ı Müsliminin vakfegâhı olur. Üstündeki binlerce ehli imanın yüreğinde hurûş eden "Lebbeyke Allahümme Lebbeyk" nidâları o mukaddes vadinin zemin ve semasında dalgalanır o felek-resâ telâtimin mütebâ'id ve mütezayit emvâcî, âlem-i İslam'ın yetim ve hicrânzede sahillerine dayanır. Mutehassir ve müte'ellim gönülleri sadamat-ı cûşâniyla sarsar, kalpleri coşkun gözyaşlarını taşkın bir hale getirir.

Yine o gün Cebel-i Rahme'de bir hutbe okunur, aleyhissalat efendimizin dini, içtimai ve ahlâkî bir sünnetine ittiba olunur. Çünkü bundan 1332³⁵⁶ yıl evvel, Resûl-i Ekrem efendimiz de aynı noktada ve bir deve üstünde bulunduğu halde bir hutbe irat eylemişti.

Şu suretle ki; Hicaz'da şeriat-ı İsmail'iye'nin bazı ahkâmı mensî ve metruk olduğu halde o, ahkâm cümlesinden olan hacc, asr-ı sa'âdete kadar devam ede gelmiş İbâdat-ı İslamiyye Tarihçesinde sırası gelince yazılacağı üzere Nebiyyi Ekrem Efendimiz de kable'n-nübuvve ifayı hac eylemişti.

³⁵⁶ 2019 senesi itibariyle hicri 1430 yıl evvel. 2019 senesi itibariyle miladi 1387 yıl önce 632 yılında veda hutbesi irat edilmiştir.

Müslümanlıkta edayı hac 9. sene-i hicriyesinde ve “*lillâhi ‘ale'n-nâsi hiccû'l-beyti menistetâ‘a ileyhi sebîlâ*”³⁵⁷ nazm-ı kerimi ile farz kılındı. Ve o sene taraf-ı nebeviden memur buyurulan Ebubekir es-Sıddık (r.a.)’ın idaresiyle hac edildi.

Ertesi yıl bizzat Resûl-i Ekrem Efendimiz hacca gitti. Arefe günü Cebelü’r-Rahme’de ve deve üstünde bir hutbe irat etti. 120.000 hacı tarafından dinlenen bu hutbeyi “Rabiatü’bnü Ümeyye bin Halef” tarafından ikinci ses olarak halka duyuruluyordu.

Bazı makamlarda aleyhissalat efendimizin “La‘alli lâ-elkâküm ba‘de ‘âmi haza” (belki bu seneden sonra mülâkat edemeyiz) şeklinde imalı surette veda eylemiş olmasından dolayı bu hacca “Haccı Veda”, hutbeye de “Haccı Veda Hutbesi” denilir. Haccı Veda Hutbesi’ne, hadis ve siyer kitaplarında muhtelif surette zapt ve nakl olunmuştur.”

III. VEDA HUTBESİ’NİN İÇERİĞİ

İslam peygamberi Hz. Muhammed’in hac ziyareti süresince hemen hemen tüm konuşmalarının derlendiği hutbeler tamamına Veda Hutbesi denilmektedir. Bu itibarla, Hz. Peygamber’in Veda Hutbesi tek bir zaman diliminde söylenmiş ve tek bir mekânda dile getirilmiş bir metin değildir. Dahası tarih kitapları ile hadis kaynaklarına göre Hz. Peygamber’e Veda Haccı boyunca isnat edilen birçok farklı hutbe mevcuttur.

Veda Haccı’nda Hz. Peygamber’e ait olan hutbeler ile ilgili hadis kaynaklarına bakıldığında otuz dört sahâbeden konuya dair rivayetlerin nakledilmiş olduğu ve bunların hadisçiler için güçlü bir referans teşkil ettiği görülür.³⁵⁸ İslam Tarihi kaynaklarında veda haccı ve Hz. Resûlullah’ın bu hac sırasında irat ettiği

³⁵⁷ Kur’an-ı Kerim, Al-i İmran 3/97; “*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”

³⁵⁸ Fidan Orhan, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarında Veda Hutbeleriyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2018, s. 237.

hutbelere ilişkin rivayetleri derleyip sonraki kuşaklara aktaran birçok İslam bilgini bulunmaktadır. Anılan bilginlerin başında; İbn İshak, İbn Hişâm, İmam Taberî, İbn Sa'd, Vâkîdî, Yâ'kûbî, İbn Hıbbân, İbn Hazm ve İbn Abdilberr gibi isimler gelmektedir.³⁵⁹ Öte yandan, Veda Haccı münasebetiyle Hz. Peygamber'in irat buyurduğu hutbe beşeriyet tarihinin en büyük nutuklarından biridir. Hutbenin içeriği ait oldukları bölümlere göre hadis kitaplarının çeşitli fasıllarına dağılmış bulunmaktadır. Bununla beraber siyer üzerine kaleme alınmış kitaplarda bu nutuk toplu halde yazılmış bulunmaktadır.³⁶⁰

Bu arada belirtmek gerekir ki, Resûlullah'ın terviye gününden bir gün önce, Mekke'de Arafat'ta arefe gününde, kurban bayramının birinci gününde Mina'da, kurban bayramının üçüncü gününde ve Mina'daki, Hiyf denilen yerde irat ettiği hutbelere dair ravilerin ayrıntılı açıklamaları mevcuttur. Söz konusu izahlara göre, Hz. Muhammed terviye gününden bir gün önce olan 7 Zilhicce Hicri 10 yılında Mekke'de insanlara ilk hutbesini vermek suretiyle (Hac) menâsikleri hakkında bilgi vermiştir.³⁶¹

Terviye gününde ise, Hz. Peygamber Mina'ya giderek hac için niyet getirmiş ve öğle, ikindi, akşam, yatsı ve sabah namazlarını burada kıldıktan sonra Arefe gününde (9 Zilhicce) güneş doğuncaya kadar burada kalmıştır. Bilahare buradan ayı gün Arafat'a ulaşmış ve Kasvâ isimli devesinin üzerinde Urâne Vadisi denilen mevki de insanlara bir hutbe irat etmiştir.³⁶²

Kurban bayramının birinci günü olan nahr günü (10 Zilhicce Cumartesi) Resûlullah, kuşluk vakti Mina'da ve bir dişi katırın üzerinde insanların kimisi ayakta, kimisinin de oturmaktayken dinlediği bir konuşma yapmıştır.³⁶³ Ebû Bekrâ, olayı şu

³⁵⁹ Orhan, a.g.e., s. 237-273.

³⁶⁰ Harun Han Şirvani, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1965, s. 170.

³⁶¹ Hâkim, a.g.e., C. 1, s. 460.

³⁶² Said Havva, a.g.e., C. 3, s. 446.

³⁶³ Ebu Davud Es-Sicistâni, *Sünen-i Ebu Davud*, Menâsik, Hadis No: 72, C. 2, s. 489.

şekilde rivayet etmiştir: “Hz. Peygamber kendisine ait olan bineğinin üzerinde olduğu halde; “Bugün hangi gündür?” diye sordu ve cevap vermeden epeyce suskun kaldı. Bu suskunluk o kadar sürdü ki onun bu güne başka bir isim vereceğini zannettik. “Kurban günü değil midir?” diye sordu. Evet, kurban günüdür, şeklinde cevap verdik.”³⁶⁴ Ümmü Hüseyin ise aynı hadiseyi; Resûlullah ile Veda haccı yaptım. Onu Akabe cemresine taş atarken gördüm. Sonra binekli olarak oradan ayrıldı, yanında Bilal ve Usame vardı. Onlardan birisi Resûlullah’ın bineğini çekiyordu, diğeri de elbisesini Resûlullah’ın başına doğru tutup onu güneşten koruyordu. Resûlullah oradaki konuşmasında birçok şeyler söyledi.”³⁶⁵ şeklinde nakletmiştir.

Resûlullah, kurban bayramının ikinci gününde bineğinin üstünde iken kan, mal davası, faiz ve zulüm üzerine hutbe irat etmiştir. Serra bint Nebhan şöyle rivayet etmiştir: “Resûlullah “yevmü’r-ruûs” yani teşrik günlerinin ikinci gününde bize hitap etti ve “Bu hangi gündür?” diye sordu. “Allah ve Resulü daha iyi bilir”, diye cevap verdik. “Teşrik günlerinin ortası değil midir?” buyurdu.”³⁶⁶

Teşrik günlerinin ortasında Nasr suresi nazil olmuş ve bu surenin inmesi ile sahabeden bazıları Hz. Peygamber’in görevinin tamamlandığı ve artık vefatının yaklaştığı sonucunu çıkarmışlardır.³⁶⁷ Konuya dair İbn Ömer’in rivayeti şöyledir: “Nasr suresi, Resûlullah’a teşrik günlerinin ortasında, Mina’da Veda Haccı’nda iken nazil oldu. Resûlullah, bunun bir veda olduğunu anladı. Bineği Kasvâ’nın kendisine getirilmesini emretti. Bineği kendisine getirilince, ona bindi ve Akabe’de insanların ortasında durdu, insanlar da onun etrafında toplandı. Allah’a layık olduğu şekilde hamd ve senada bulunduktan sonra buyurdu.”³⁶⁸

³⁶⁴ Nesai, *Sünen-i Kübrâ*, C. 2, s. 442.

³⁶⁵ Muhammed b. Hüseyin El-Beyhaki, *Sünen-i Beyhaki*, C. 5, s. 30. Vehbe Zuhayli, *Üsâme b. Zeyd*, Şam, 1990, s. 34.

³⁶⁶ Ebû Dâvûd, Menâsik, Hadis No: 70, C. 2, s. 488-489.

³⁶⁷ Karaman vd. a.g.e., C. 5, s. 707-708.

³⁶⁸ Abd b. Hümejd, *el-Müntehab min Müsned-i Abd b. Hümejd*, Kahire, 1988, C. 1, s. 270.

Hadis kaynaklarında, Hz. Muhammed'in Mina'da Hiyf denilen yerde de bir hutbe irat ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Enes b. Mâlik ve Cübeyr b. Mut'im'den nakledilen rivayetler şöyledir; “Resûlullah, Mina'da, Hiyf'de bulunduğu sırada ayağa kalkarak şöyle buyurdu: Allah, sözlerimi işitip de onu koruyan, sonra da onu işitmemiş olanlara ulaştıran kişinin yüzünü aydınlatsın. (Çünkü) Nice bilgi taşıyıcısı vardır ki, onu tam olarak idrak edememiş olabilir ve nice bilgi taşıyıcısı vardır ki onu kendisinden daha iyi idrak edebilecek kimselere taşımış olabilir. Üç şey Mü'minin kalbine kin ve kıskançlık sokmaz. Bunlar; ihlas üzere yapılan amel, Müslüman olan amirlere nasihatte bulunma ve Müslümanların cemaatine devamlılıktır.”³⁶⁹

Hadis ve siyer ile ilgili eserlere bakıldığında Hz. Muhammed'in Veda Haccı döneminde beyan ettiği sözlerin bazen birleştirilerek hutbe şekline getirildikleri, bazen de ayrı ayrı rivayet edildikleri gözlemlenmektedir. Temel kitapların bir kısmında ise aktarılan rivayetlerin irat edilen hutbelerin gününe ve yerine göre tasnif edildiği görülmüştür. Çalışmamızda ise söz konusu hutbelerin gün ayırımına gidilmeden derlenmiş asıl metin üzerinde durulacaktır.

Veda Hutbesi içeriğinde Hz. Muhammed'in bahsettiği konuları genel hatlarıyla şu şekilde sıralayabiliriz;

- Allah'a hamd, dua ve Kelime-i Şehadet,
- Allah'tan sakınmak ve Allah'a itaati tavsiye,
- Peygamberin buyruğunu dinlemeleri ve belki de bir daha buluşamayacakları hususu,
- Hutbeyi dinleyenlerin dinlemeyenlere aktarması,
- Tebliğ ettiğine şahit tutma,
- Yaşama hakkı (Can dokunulmazlığı), (İnsan öldürmenin yasaklanması, kısas ve diyet usulü),

³⁶⁹ İbn Hanbel, a.g.e., C. 27, s. 300, 301.

- Mülkiyet hakkı (Mal dokunulmazlığı),
- Kişi hak ve hürriyetleri, (İnsanın şeref ve onurunun dokunulmazlığı, eziyet ve işkence yasağı, yerleşme hürriyeti ve konut dokunulmazlığı),
- Güvenilir olmak ve emanetin sahibine verilmesi,
- Faiz uygulamasının ve tefeciliğin kaldırılması,
- Kan davasının kaldırılması,
- Cahiliye devrindeki hükümet görevlerinin kaldırılması,
- Şeytanın emellerine karşı uyarı,
- Nesi uygulamasının yasaklanması (Takvime yapılan müdahale),
- Kadın hakları,
- Kadın ve erkeklerin karşılıklı sorumlulukları,
- Kardeşlik hukuku,
- Eşitlik hakkı ve üstünlüğün ancak takvada bulunması,
- Kur'an-ı Kerim ile sünnetin rehber edinilmesi,
- Miras hakkı,
- Kölelik meselesi,
- Neslin muhafazası (aile hayatının korunması ve zinanın yasaklanması) ve nesebin (soy bağının) önemi,
- Rüşvetin yasaklanması ve hediyeleşmenin teşvik edilmesi.

Böylece Hz. Peygamber, veda haccında irat ettiği hutbede birçok farklı konudan bahsetmiş ve peygamberliği süresince yaptığı uygulamaları teyit eder nitelikte vurgulamalı yer vermiştir. Bu çalışmamız da Veda Hutbesi, insan hakları açısından incelendiği için hutbede dile getirilen insan haklarına ilişkin konulardan ileri sayfalarda detaylı olarak bahsedilecektir.

A. Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Derlediği Veda Hutbesi Metni

Müderriş Tahir'ul-Mevlevî, Osmanlı ulemasından Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin "el-Hakaik"³⁷⁰ adlı eserindeki "Rabia'tübnü Ümeyye" faslında yazılmış olan Veda Hutbesi metninin hem Arapça aslını ve hem de Osmanlıca tercümesini Mahfil Dergisi'nde neşretmiştir. Tarafımızca, Hacı Zihni Efendi'nin derlediği Veda Hutbesi metni Osmanlıca tercümesi ve Arapça aslı dikkate alınarak aşağıdaki gibi günümüz Türkçesine ve Latin harflerine ilk defa çevrilmiştir,³⁷¹

"Hamd'u senadan sonra;

Ey İnsanlar!

Hangi ayda, hangi günde ve hangi belde de olduğunuzu biliyor musunuz? Kutsal bir ayda, kutsal bir günde ve kutsal bir beldede (zilhicce ayında ve arefe gününde ve Mekke-i Mükerrreme'de) bulunmaktasınız (ki sair vakitte ve sair yerde mubah olan şeyler burada mubah değildir).

Haberiniz olsun ki sizin kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız bugünkü gününüz ve bu ayınız ve bu beldeniz gibi kıyamete kadar size kutsaldır.

Haberiniz olsun ki bir müminin malı kendinin rızasından başka bir yol ile helal olmaz.

Haberiniz olsun ki ben; bütün cahiliye adetleri ve cahiliyeden kalma kan davalarını ayaklarımın altına aldım. Yani ilga ve iptal ettim. En evvel iptal ettiğim de kendi amcazadem olan Rabia bin el-Haris bin Abdulmuttalib'in kanıdır ki Sadoğulları kabilesinden sütana aramaktayken Huzeyl kabilesi onu haksız yere katletmişlerdi.

³⁷⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakaik mimma fi'l-Camii's-Sagir ve'l-Meşarik min Hadisi Hayral Halaik*, 25 No'lu Matbaa, İstanbul, 1893. (Erişim) Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Merkez Kütüphane, Ankara, 297.392 ZİH 1893 Yer No.

³⁷¹ Tahir Mevlevi, "Hac Veda Hutbesi", *Mahfil Dergisi*, İstanbul, 1924, C. 5, S. 50, s. 17-20.

Haberiniz olsun ki zamanı cahiliye döneminden kalan faizlerin hepsi mülğadır. En evvel ilga ve iptal edeceğim faiz amcam Abbas'ın alacağı faizdir. Anaparanız hakkınızdır. Ne ondan ziyadesini talep ederek borçlulara zulmediniz, ne de hakkınızın altında olanı alarak zulme uğrayınız.

Haberiniz olsun ki zaman Allah'ın yerleri ve gökleri yarattığı gündeki asli tertibine göre dönmektedir. Sene on iki aydır.

Haberiniz olsun ki benden sonra cahiliye adetlerine dönerek kâfircesine birbirinizin boynunu vurmayınız (katletmeyiniz).

Malumunuz olsun ki şeytan kendisine tapılmaktan ümidini kesmiştir. Ancak aranızda bozgunculuk yapmaya çalışacaktır.

Kadınlar hakkında Allah'tan korkun, onları hoş tutun. Çünkü onlar sizin yanınızda himayeye muhtaç kimselerdir. Kendileri için hiçbir şeye malik olamazlar. Hâlbuki sizin onlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakkı vardır. Döşüğünüzde sizden başka kimseyi ayak bastırmasınlar. (Irz ve namuslarını koruyup gıyabınızda size hıyanet ve namuslarına ihanet etmesinler.) Eğer onların size isyan ve muhalefet üzere olmalarından korkarsanız kendilerine vaz ve nasihat edin ve icabına göre yatağınıza kabul etmemekle cezalandırınız. Daha ziyade icap ederse incitmeyecek derecede darp (hafifçe vurun) ile kendilerini terbiye eyleyin. Onlara örfe uygun bir şekilde yiyecek ve giyecekleri temin edin. Siz onları ancak Allah'ın emaneti yani emri ile nikâhınız altına aldınız ve yine Allah'ın emriyle kendileri ile münasebet kurmanıza mezun olunuz.

Her kimin yanında emanet varsa onu sahibine versin.

Tebliğ edebildim mi? Tebliğ edebildim mi?

Burada bulunanlar, bulunmayanlara tebliğ etsinler. Olur ki tebliğ olunan bizzat burada hazır bulunup dinleyenden bu sözleri daha çok aklında muhafaza etmiş olur.”

B. Muhammed Hamidullah'ın Derlediği Veda Hutbesi Metni

Veda Hutbesi'nin en meşhur metni, yirminci yüzyılın önde gelen İslam hukukçularından Muhammed Hamidullah'ın "el-Vesâiku's-Siyâsiyye" adlı eserinde yer almıştır. Aktarılan bu hutbe metninde kaynakçalar tarafımızca dipnot kısmına eklenmiştir. Metin şöyledir:

*"Hamd Allah'a özgüdür, O'na hamd ederiz, O'ndan yardım isteriz. Ondan bağışlanma dileriz, ona yöneliriz. Nefislerimizin kötülüklerinden ve kötü davranışlarımızdan Allah'a sığınırız. Allah kimi doğruya eriştirirse, kimse onu saptıramaz. Kimi de saptırırsa, kimse onu doğruya eriştiremez. Allah'tan başka tanrı olmadığını, tek ve ortaksız olduğunu kabul ederim. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğunu kabul ederim."*³⁷²

*Ey Allah'ın kulları, size Allah'tan sakınmanızı öğütlerim. Size O'na itaati tavsiye ederim. Sözlerime en iyisiyle başlamak isterim."*³⁷³

*Ey insanlar! Beni dinleyin, size açıklayayım. Çünkü bilemem, belki de bu yıldan sonra, bu yerde sizinle buluşmayabilirim."*³⁷⁴

*Ey insanlar! Kanlarınız (yaşama hakkınız), mallarınız, haysiyet ve şerefeleriniz, Rabbinizle buluşacağınız güne dek, bu ayda, bu yerde, tıpkı bugününüz gibi, birbirinize haramdır (birbirinize karşı korunmuştur). Acaba size olayı bildirmiş bulundum mu? Allah'ım sen tanık ol."*³⁷⁵

³⁷² Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut. C. 6, s. 29.

³⁷³ İbn Sa'd, a.g.e., C. 6, s. 29.

³⁷⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Amr Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, Beyrut, C. 1, s. 1111. Ebu'l-K'âsım Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mû'cemu'l-Kebîr*, Musul, 1983, C. 3, s. 261. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1987, C. 2, s. 205. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned* 1999, C. 23, s. 286.

³⁷⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, Beyrut, 1990, C. 2, s. 604-605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 8, s. 310, C. 6, s. 29. Vâkîdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1111. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205. el-Askalânî, a.g.e., C. 4, s. 233-236.

“Siz Rabbinizle karşılaşacaksınız. Yaptıklarınızı size soracak. Size ilemiş bulundum mu? Allah’ım sen tanık ol.”³⁷⁶

*Kimin yanında bir emanet varsa, bu emaneti sahibine geri versin.*³⁷⁷

*Cahiliye ribası (faiz) kaldırılmıştır. Ancak anaparalarınız sizindir. Ne siz haksızlık edeceksiniz, ne de size haksızlık edilecektir. Allah, bundan böyle riba olmayacağını buyurdu.*³⁷⁸ *Kaldıracağım ilk riba, amcam el-Abbas bin Abdulmuttalib’in ribasıdır.*³⁷⁹

*Cahiliye kanları (kan davaları) kaldırılmıştır, kaldıracağım ilk kan davası, Âmir bin Rebîa bin el-Hâris bin Abdulmuttalib’in*³⁸⁰ *kan davasıdır.*³⁸¹

“Sa’d bin Leys oğullarında süt çocuğu idi. Huzeyl, onu öldürdü. Acaba ilemiş bulundum mu? Dediler ki: Evet. Dedi ki: Allah’ım tanık ol. Burada bulunanlar burada bulunmayanlara iletsin.”³⁸²

Taammüden (kasten) adam öldürmenin cezası, kısastır. Taammüden öldürmeye benzeyen cinayet, sopa ve taşla öldürmedir. Cezası yüz devedir. Kim daha

³⁷⁶ Vâkıdî’nin eklemesidir. Hamidullah, a.g.e., s. 383.

³⁷⁷ Ahmed b. Ebu Ya’kûb b. Ca’fer b. Vehb İbn Vâdih El-Yâ’kûbî, *Tarîh’ul Yâ’kûbî*, Beyrut, C. 1, s. 148. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1111. Beyrut, 1990, C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205.

³⁷⁸ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605.

³⁷⁹ Vâkıdî, a.g.e., C.1, s. 1104. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 14, s. 134. El-Yâ’kûbî, a.g.e., C. 1, s. 148-149.

³⁸⁰ Çocuğun ismi konusunda farklı şekilde izahatlar bulunmaktadır. İyâs, Âdem, Temmâm gibi isimler ile de nakledilmiştir. İbn Sa’d, a.g.e., C. 4, s. 47.

³⁸¹ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. El-Yâ’kûbî, a.g.e., C. 1, s. 148-149. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., C. 14, s. 134.

³⁸² Vâkıdî’nin eklemesidir. Hamidullah, a.g.e., s.383. Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 1104, 1111. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., C. 3, s. 794, 797; C. 14, s. 125. Süleyman b. Amr’ın annesinden rivayet ile Taberânî şöyle nakleder; “Resûlullah’ı (a.s.), nahr günü Urane Vadisi’nden gelip, Akabe cemresini taşlarken gördüm. Şöyle buyuruyordu; ‘Ey İnsanlar! Bazılarınız, bazılarınızı öldürmesin...’” buyurmuştur. Taberânî, a.g.e., C. 25, s. 161.

*fazlasını isterse, o cahiliye insanlarından. Acaba size iletmiş bulundum mu? Allah'ım sen tanık ol.*³⁸³

*Cahiliye devrinin hükümet görevleri, Kâbe muhafızlığı (sidane) ve hacıları sulama (sıkâye) dışında, kaldırılmıştır.*³⁸⁴

*Şu halde ey insanlar! Şeytan, bu ülkenizde tapınılmaktan ümit kesmiş bulunuyor. Ancak, bunun dışındaki önemsiz gördüğünüz davranışlarınızda, sözünün dinlenmesinden hoşnut olacaktır.*³⁸⁵

*Ey insanlar!*³⁸⁶ *Sapıtmak için haram ayların yerlerini değiştirip geciktirmek, küfürde gerçekten ileri gitmektir. İnkâr edenler, Allah'ın haram kıldığı ayların sayısına uydurmak için, onu bir yıl helal, bir yıl haram sayarlar.*³⁸⁷ *Böylece Allah'ın helal kıldığını haram sayarlar. Oysa zaman, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü gibi akıp durur.*³⁸⁸ *Allah'a göre ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylarıdır.*³⁸⁹ *Üç tanesi peş peşedir, bir tanesi tektir: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve*

³⁸³ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el- Kinânî el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut, C. 2, s. 405.

³⁸⁴ Cahız, a.g.e., C. 2, s. 405. İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 603. Vâkîdî, a.g.e., C. 3, s. 1103. İbn Hacer'in Sahih-i Buhari şerhinde sucular ve bunun benzerlerinin Mekke'de kalabilmeleri yönünde 1743, 1744 ve 1745 numaralı hadislerde İbnî Ömer'in rivayetini nakleder; "Hazreti Peygamber izin verdi.", "Hazreti Peygamber izin verdi.", "Abbas, hacılara su verme sebebiyle Mina gecelerinde Mekke'de kalmak için Hz. Peygamber'den izin istedi, Hz. Peygamber de ona izin verdi." El-Askalânî, a.g.e., C. 4, s. 238-239.

³⁸⁵ Vâkîdî, a.g.e., C. 1, s. 1111-1112. İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206., El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1 s. 148-149. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, Riyad, 1998, C. 2, s. 119. Muhammed b. İsmâ Ebû İsmâ Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992, C. IV, s. 461-462. Muhammed b. Yezîd Ebû Abdullah el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992. C. 2, s. 890.

³⁸⁶ İbn Sa'd, a.g.e, C. 2, s. 187.

³⁸⁷ Kur'an-ı Kerim, Tevbe 9/37.

³⁸⁸ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 206. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206.

³⁸⁹ Kur'an-ı Kerim, Tevbe 9/36.

Mudar'ın Cumadî(l'âhir) ile Şaban arasındaki Recep ayıdır.³⁹⁰ Acaba size iletmış bulundum mu? Allah'im sen tanık ol.³⁹¹

Şunu belirteyim ey insanlar! Kadınlarınızın sizin üzerinizdeki hakkı, sizin de kadınlarınızda hakkınız vardır. Sizin onlardaki hakkınız, döşegenizi sizden başkalarına çiğnetmemeleri, hoşlanmadığınız kişileri izniniz olmadan eve sokmamaları ve çirkin davranışta bulunmamalarıdır.³⁹² Şayet yaparlarsa, Allah, onları engellemeğe, yataklarınızı ayırmanıza ve hafifçe vurmanıza izin vermiştir.³⁹³ Bunlardan vazgeçer ve size itaat ederlerse, herkesçe makul (normal) bilinen (ma'ruf) ölçülerde rızkını ve giyimini sağlamak borcunuzdur.³⁹⁴ Kadınlara iyi davranmalısınız. Çünkü onlar size sığınmışlardır, kendileri için hiçbir şeye sahip değillerdir.³⁹⁵ Siz onları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Allah adını anarak onların namuslarını helal edindiniz.³⁹⁶ Kadınlar konusunda Allah'tan sakının, onlara iyi davranın. Size iletmış bulundum mu? Allah'im sen tanık ol.³⁹⁷

Ey insanlar! Mü'minler kardeşdir.³⁹⁸ Kimseye kardeşinin malı, gönül rızası olmadıkça, helal olmaz.³⁹⁹ Size iletmış bulundum mu? Allah'im sen tanık ol.⁴⁰⁰

³⁹⁰ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1111-1112. İbn Sa'd, a.g.e., C. 2, s. 187. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, **Müslim Sahih**, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992 C. 2, s. 1305. Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, **Sünen-i Kübrâ**, C. 2, s. 469.

³⁹¹ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1111-1112. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

³⁹² Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112. İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s.605. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206.

³⁹³ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

³⁹⁴ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/34.

³⁹⁵ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112.

³⁹⁶ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605.

³⁹⁷ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1112. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

³⁹⁸ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1112; İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

³⁹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hâkîm En-Nisâbüri, **el-Müstedrek Ale's-Sahihayn**, C. 1, s. 93. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

*Lâ ilâhe illallah deyinceye kadar, insanlarla savaşmam emredildi. Bu sözcükleri söyleyince, kanlarını ve mallarını korumuş olurlar. Hesapları Allah'a aittir. Kendinize haksızlık etmeyin.*⁴⁰¹

*Benden sonra, birbirini boğazlayan kâfirler olmayın.*⁴⁰² *Size öylesini bırakıyorum ki, sınıksız sarılırsanız, asla sapıtmazsınız: Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünneti.*⁴⁰³ *Size ilemiş buldum mu? Allah'ım sen tanık ol.*⁴⁰⁴

*Ey insanlar! Rabbiniz tektir, babanız tektir. Hepiniz Âdem'den türediniz, Âdem de topraktanır. Allah katında en üstünüünüz, en çok sakınmanızdır. Bir Arab'ın, Arap olmayana takva'dan (Allah'a karşı yüksek sorumluluk bilincinden) başka üstünlüğü yoktur. Size ilemiş buldum mu? Dediler ki: Evet. Dedi ki: Burada bulunanlar, bulunmayanlara iletsinler.*⁴⁰⁵

*Ey insanlar! Allah, her mirasçısının, mirastaki payını belirlemiştir. Mirasçıya vasiyet yapılamaz. Vasiyet malın üçte birinden fazlası olmaz. Çocuk döşeğe (babaya) aittir. Zina edenin cezası taş(lama)dır. Babasından başkasına mensubiyet öne süren veya efendisinden başkasını veli edinen, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanetine uğrasın. Böylesinin ne nafîle, ne de farz ibadeti kabul edilir.*⁴⁰⁶

*Size esenlik diliyorum.*⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸

⁴⁰⁰ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁴⁰¹ Vâkîdî'nin eklemesidir. Hamidullah, a.g.e., s.383. Vâkîdî, a.g.e., C. 1, s. 1112.

⁴⁰² İbn Sa'd, a.g.e, C. 2, s. 187. Yâ'kûbî, a.g.e, C. 1, s. 149. Askalânî, a.g.e., s. 234-235. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 15, s. 30, 60.

⁴⁰³ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. Tirmizî, a.g.e., C. 5, s. 662. Taberânî, a.g.e., C. 3, s. 66.

⁴⁰⁴ Vâkîdî, a.g.e., C. 1, s. 1112-1113. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁴⁰⁵ el-Câhız, a.g.e., C. 1, s. 229. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 148. İbn Hanbel, a.g.e., C. 38, s. 474. Taberânî, a.g.e., C. 28, s. 12-13.

⁴⁰⁶ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 2, s. 184. İbn Hanbel, a.g.e., C. 29, s. 212, 214-215, 622; C. 36, s. 628. İbn Mâce, a.g.e., C. 2, s. 905. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁴⁰⁷ Ebu Davud, Menasik, s. 56. Diğer kaynaklara bakıldığında selam ve selamet dilemeden önce; "Ey insanlar! Yarın beni sizden soracaklar, ne dersiniz? (Ashap) Şöyle cevap verdiler: Allah'ın risaletini

C. Veda Hutbesi İle İlgili Rivayet Edilen Diğer Metin İçerikleri

Veda Hutbesi ile ilgili birçok rivayetin olması ve hutbenin günümüz beyannameleri gibi sıralamalı olmaması göz önünde bulundurduğumuz zaman Veda Hutbesi'ne ait değişik versiyonların olduğunu görürüz. Rivayetlerin bazıları Hadis kaynaklı, bir kısmı ise İslam Tarihi kaynaklıdır. Hacı Zihni Efendi ve Hamidullah'a atfedilen yukarıdaki metinlerde yer almayan ve fakat sahih kaynaklarda mevcut bulunan Veda Hutbesi metinleri vardır. Bunlardan önemli gördüklerimizin bir kısmına yer vermek istiyoruz:

- “Sözlerime kulak veriniz! Hiç kimse başka birinin işlediği suçtan dolayı cezalandırılmaz. Baba, çocuğunun işlediği suçtan ötürü cezalandırılmaz. Çocuk da aynı şekilde babasının işlediği suçtan ötürü cezalandırılmaz.”⁴⁰⁹

- “Resûlullah'ın, Veda Haccı'nda teşrik günlerinin ortasında irat ettiği hutbede şöyle buyurduğunu işittim: *Bu gün, mukaddes gün değil midir?* (Ashap:) Evet ey Allah'ın Resülü diye cevap verdi. *Şüphesiz ki kendi aranızdaki dokunulmazlık da bu gününüzün dokunulmazlığı gibidir.* “Müslümanın kim olduğunu size haber vereyim mi? diye sordu. Sonra da *Müslüman, insanların elinden ve dilinden salim olduğu kimsedir,* buyurdu. *Mü'minin kim olduğunu size bildireyim mi?* diye sordu. *(Mümin kişi) Müslümanların, canları ve malları konusunda kendisinden emin olduğu kimsedir,* buyurdu. *Muhacirin kim olduğunu size söyleyeyim mi?* diye sordu. Sonra da; *muhacir, Allah'ın haram kıldığı kötülükleri*

tebliğ ettin, risalet vazifeni ifa ettin, bize vasiyet ve nasihatte bulundun diye şahadet ederiz! Hz. Peygamber, bunun üzerine şahadet parmağını semaya kaldırıp onunla insanlara işaret ederek; Allah'im, şahit ol! Allah'im şahit ol! Allah'im şahit ol!” buyurmuştur.

Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1112. İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149. İbn Ebi Şeybe, a.g.e., C. 3, s. 794, 797. Müslim, a.g.e., C. 1, s. 886. Nesai, a.g.e., C. 5, s. 375.

⁴⁰⁸ Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 379-383.

⁴⁰⁹ Amr b. el-Ahvas rivayet etmiştir. İbn Mace, a.g.e., C. 2, s. 1025. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, C. 2, s. 119-120. Tirmizi, a.g.e., C. 4, s. 461-462.

terk eden kişidir, buyurdu.”⁴¹⁰ Bu gününüz, nasıl hürmete layık ve dokunulmaz ise; mümin de mümine karşı böylece hürmete layık ve dokunulmazdır. Müminin eti, mümine haramdır, onu gıyabında gıybet ederek yiyemez; ırzı kendisine haramdır, ırzına karşı herhangi bir hüremetsizlik yapamaz (ırzını çiğneyemez); yüzü kendisine haramdır, onu tokatlayamaz; kendisine eziyet etmesi haramdır, ona eziyet veremez; mümini yerinden sürmesi haramdır, onu zorlayarak yerinden süremez, uzaklaştırılmaz.”⁴¹¹

- “İyi bilirsiniz ki, kalpler üç şey ile bozulmaz. Bunlar; Allah’a ihlaslı bir şekilde amel etmek, Müslüman olan amirlere nasihatte bulunmak ve Müslümanların cemaatine tâbi olmaktır. Nitekim onlar (Müslümanların cemaati) dua ederlerse duaları müstecâbdır ve arkalarındakileri de şamildir.”⁴¹²

- “Benden sonra başka bir peygamber, sizden sonra başka bir ümmet yoktur.”⁴¹³

- “Ey İnsanlar! Allah’tan sakınınız. Başınıza kulağı kesik (siyahi) bir Habeşli köle emir olarak bulunsa bile, aranızda Allah’ın kitabını (dinini) kaim kaldığı müddetçe onu dinleyiniz (ona kulak veriniz) ve ona itaat ediniz.”⁴¹⁴

- “Kölelerinize karşı iyi davranınız. Onlara yediklerinizden yedirip, giydiklerinizden giydiriniz. Bir suç işledikleri zaman, onların cezalarını içindeki hürlerden o suçu işleyenlere kıyas ediniz. Şayet sizlere affetmek istemeyeceğiniz bir suç ile gelirlerse onları satın, onlara eziyet etmeyiniz! Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? diye sordu. Evet, dediler. Hz. Peygamber; Allah’ım şahit ol!”⁴¹⁵ buyurdu.

⁴¹⁰ Fedâle b. Ubeyd’de bu kısmı rivayet etmiştir. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhalik Bezzar, *Müsned*, C. 9, s. 206.

⁴¹¹ Ka’b b. Âsım rivayetidir. Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

⁴¹² Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104.

⁴¹³ İbn Ömer rivayet etmiştir. El-Haysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, C. 3, s. 268.

⁴¹⁴ Ümmü’l-Hüseyn rivayetidir. Tirmizî, a.g.e., C. 4, s. 209. Müslim, a.g.e., C. 2, s. 1468. İbn Sa’d, a.g.e., C. 2, s. 185.

⁴¹⁵ Zeyd bin el-Hattab rivayet etmiştir. İbn Sa’d, a.g.e., C. 2, s. 186. Yâ’kübî, a.g.e., C. 1, s. 149.

- İbn Ömer rivayetinde; “Biz, Veda Haccı’ndan bahsediyorduk, fakat onun Veda Haccı olduğunu bilmiyorduk. Veda Haccı olduğu zaman Resûlullah, hutbe irat ederek Mesih - Deccal’dan uzun uzun bahsetti. Sonra şöyle buyurdu: *Allah’ın gönderdiği her peygamber, onunla ümmetini uyarmıştır. Nuh peygamber ve ondan sonra gelen peygamberler de (ümmetlerini) uyarışlardır. Dikkat ediniz! Onun hali sizden gizli kalmayacaktır. Rabbinizin tek gözlü olmadığı size kapalı değildir. Dikkat ediniz! Onun hali sizden gizli kalmayacaktır. Rabbinizin tek gözlü olmadığı size kapalı değildir.*”⁴¹⁶ ibaresi bulunmaktadır.

- Ebû Ümâme ise; “Resûlullah ile beraber Veda Haccı’nda bulundum. Allah’a hamd ve senada bulunduktan sonra şöyle buyurdu: *Dikkat ediniz! Belki de bu yılımdan sonra beni bir daha göremeyeceksiniz.* (Hz. Peygamber, bu sözü üç defa söyledi). Topluluk içerisinde uzun bir adam kalkarak, “Ey Allah’ın Resulü! Ne yapmamız gerekiyor?” diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber, şöyle buyurdu: *Rabbinize kulluk ediniz, beş vakit namazınızı kılınız, Ramazan orucunuzu tutunuz, haccınızı ifa ediniz, mallarınızın zekâtını gönül hoşluğuyla veriniz, böylelikle Rabbinizin cennetine gireceksiniz.*”⁴¹⁷ biçiminde bir rivayet nakletmiştir.

- Ebu’z-Zevâid’den tahrîç edilen rivayet de; “Veda Haccı’nda Resûlullah ile beraberdim. İnsanlara hitap ederek, onlara “*Şunu yapın, bu şekilde yapın; şundan veya bundan sakının*” gibi şeyler söyledi. Sonra onlara “*Tebliğ ettim mi?*” diye sordu. İnsanlar; Allah’a yemin olsun ki evet tebliğ ettin, dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ellerini yukarı kaldırarak üç defa: *Allah’ım, şahit ol!* buyurdu. Sonra şöyle devam etti; *Hediye olarak kaldığı müddetçe hediyeleri alınız. Fakat hediye, Kureyş arasında dönüp dolaşan dine karşı bir rüşvet haline gelince onu almayın.*”⁴¹⁸ biçimindedir.

⁴¹⁶ İbn Hanbel, a.g.e., C. 10, s. 327.

⁴¹⁷ İbn Hanbel, a.g.e., C. 36, s. 595.

⁴¹⁸ Taberânî, a.g.e., C. 4, s. 238; C. 22, s. 356.

IV. VEDA HUTBESİ'NDE İNSAN HAKLARI

A. Yaşama Hakkı

Yaşama hakkı, insana doğuştan bahşedilen ve tüm insanlar için vazgeçilmez bir haktır. Dinler insan yaşamının ve varlığının sürdürülmesine önem verirken devletlerin hukuk sistemleri de onun korunması için temel ilkelere sahip olmuşlardır. İslam hukuku da insanlar arasında Müslüman - Gayrimüslim ayrımı yapmaksızın yaşam hakkına sahip olması ve bunun gereği gibi korunması bağlamında önemli kurallar getirmiştir.

İslam'ın ana kitabı Kur'an ve Hz. Muhammed, insanı yaratılanların en değerlisi olarak niteleyerek hayatını idame noktasında doğal olarak hak sahibi olduğunu sarahaten bildirmiştir. Veda Hutbesi'nde en çok vurgulanan hususların başında yaşam hakkı ile ona yönelen saldırıların geldiğini söylersek yanıltıcı olmaz. Adı geçen hutbede geçen Hz. Peygamber'in; *“Ey insanlar! Kanlarınız (yaşama hakkınız), mallarınız, haysiyet ve şerefleriniz, Rabbinizle buluşacağınız güne dek, bu ayda, bu yerde, tıpkı bugününüz gibi, birbirinize haramdır (birbirinize karşı korunmuştur). Acaba size olayı bildirmiş bulundum mu? Allah'ım sen tanık ol.”*⁴¹⁹ ifadeleri bunu açıkça doğrulamaktadır.

İslâm'ın beş şartından biri olan hac ibadetinin, umumî af ve bağışlama ayı olarak kabul edilen zilhicce ayına rastlaması Kur'an-ı Kerim'de zilhiccenin ilk on günü üzerine yemin edilmiş olmasıyla bağlantılandırılabilir. Ayet şu şekildedir; *“Fecre, on geceye (haccın on gecesine), çifte ve teke, (her şeyi karanlığı ile) örttüğü an geceye yemin ederim ki, akıl sahibi için bunlarda elbette bir yemin (değeri) var, değil mi?”*⁴²⁰

⁴¹⁹ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 604-605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 8, s. 310, C. 6, s. 29. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1111. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205. el-Askalânî, C. 4, s. 233-236.

⁴²⁰ Kur'an-ı Kerim, Fecr 89/1-5.

Dikkatimizi çekmesi gereken önemli bir nokta da Veda Hutbesi'nin irat edildiği beldenin Kâbe'yi içinde barındıran, güvenilir şehir olarak tavsif edilen ve emniyet sembolü sayılan Mekke olmasıdır. *“Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık.”*⁴²¹ ve *““Biz seninle beraber doğru yola uysak, yurdumuzdan atılırız” dediler. Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere (Mekke-i Mükerreme'ye) yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu bilmezler.”*⁴²² ayeti kerimeleri ile Resûlullah'ın Mekke'nin fethi sırasında toplanan şehir halkına yönelik; *“Muhakkak ki, Allah fili Mekke'ye girmekten men etmiştir. Resulünü ve müminleri de (bir defa olarak) Mekke ahalisine musallat etmiştir. Mekke benden evvel hiçbir kimse için helal olmuyordu. O yalnız bir gündüzün bir saatinde benim için helal kılınmıştır. Benden sonra da hiçbir kimse için ebediyen helal olmayacaktır. Mekke'nin av hayvanları ürkütülmez, dikenini (bile) koparılmaz. Yitiğini kimse (elini uzatıp) alamaz. Sahibini arayıp bulmak niyetiyle olsa bile...”*⁴²³ şeklindeki sözleri Mekke'nin ayrı bir kutsal konuma sahip olduğunu göstermektedir. Demek oluyor ki, İslam hukukunun ana kaynağı Kur'an Kerim'in ve Veda Hutbesi'nin kutsal kabul ettiği zilhicce ayı içinde, İslam'ın temel şartlarından olan hac ibadetinin yapıldığı sırada ve Allah'ın emin belde kabul ettiği Mekke'de gerçekleşmiş olmasının ayrı bir ehemmiyeti vardır.

Hz. Peygamber'in yaptığı konuşmalarını farklı kılan hac ibadeti, bayram günleri ve Mekke şehri gibi kutsallık unsurlar Hutbe'nin içerisine de yansımıştır. Çünkü yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, kişinin namus ve onurunun korunması adeta kutsanmıştır. O dönemin yerleşmiş örfüne ve anlatım üslubuna göre bir konuya daha iyi dikkat çekmek için benzetmeler ve somut örnekler üzerinden gidilirdi. Bu nedenle, Hz. Resûlullah da kendisini dinleyen on binlerce insanın daha iyi anlayabilmeleri ve unutmamaları adına yaşama hakkı, insanın şeref ve onurunun korunması ve mülkiyet hakkına değinirken benzetmeyi içeren cümleler ile vurgulu

⁴²¹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/125.

⁴²² Kur'an-ı Kerim, Kasas 28/57.

⁴²³ Buhari ve Müslim Ebu Hureyre'den rivayet etmiştir. Havva, a.g.e., C. 3, s. 257.

somut örnekler kullanmıştır. Ayrıca, sözünü kuvvetlendirmek maksadıyla sık sık Allah'ı şahit tutarak tebliğ görevini yaratana ilişkilendirmiştir.

Hutbe'de yer alan "*Cahiliye kanları (kan davaları) kaldırılmıştır, kaldıracağım ilk kan davası, Âmir bin Rebîa bin el-Hâris bin Abdulmuttalib'in*⁴²⁴ *kan davasıdır.*"⁴²⁵ ve "*Sa'd bin Leys oğullarında süt çocuğu idi. Huzeyl, onu öldürdü. Acaba iletmış buldum mu? Dediler ki: Evet. Dedi ki: Allah'ım tanık ol. Burada bulunanlar burada bulunmayanlara iletin.*"⁴²⁶ biçimindeki ifadeler bu örneklerin sadece bir ikisidir.

Kan davası, Cahiliye diye bilinen vahşi dönemde Arap toplumunda şeref ve soyluluk göstergesi, yiğitlik, kişilik ve insanlık gereği olarak görülen sapık bir inanç ve geleneğine dayanıyordu. Hatta bu yöndeki uygulamalar beraberlerinde farklı toplumsal sorunları getirmiştir.⁴²⁷

Cahiliye toplumlarının tüm zaman dilimlerinde yaygınlık kazanmış olan kan davası, kötü bir gelenek olarak sosyal tahribata yol açmış ve tortusu değişik biçimlerle günümüze kadar intikal etmiştir.⁴²⁸ Peygamber ise, o dönemin kötülükleri ile mücadele etmeyi temel amaç edinmiş ve kendi deyimiyle cahiliye adetlerini ayaklarının altına almıştır.

Kişilerin, ailelerin veya kabilelerin birbirinden herhangi bir sebeple öç alabilmek için misillemede bulunmak maksadıyla karşılıklı kan dökmesi, insan öldürerek devam ettirdikleri bu acı tablo, sadece o fert veya aileyi etkilemekle kalmamış; aynı zamanda tüm toplumu olumsuz etkileyen en dramatik sosyal bir

⁴²⁴ Çocuğun ismi konusunda farklı şekilde izahatlar bulunmaktadır. İyâs, Âdem, Temmâm gibi isimler ile de nakledilmiştir. İbn Sa'd, a.g.e., C. 4, s. 47.

⁴²⁵ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 148-149. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., C. 14, s. 134.

⁴²⁶ Hamidullah, a.g.e., s.383. Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 1104, 1111. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., C. 3, s. 794, 797; C. 14, s. 125.

⁴²⁷ Aktaş, a.g.e., s. 51-52.

⁴²⁸ Cihan Aktaş, *Veda Hutbesi*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 50.

soruna dönüşmüştür. Çünkü bu uygulamayla insan yaşamının değeri rafa kaldırılmaktadır.

Hz. Muhammed, Veda Hutbesi'nde bu eski çirkin töreyi kaldırmayı ilk olarak Allah'ı şahit tutarak kendi akrabalarından başladığını on binlerin önünde ilan etmiştir. Yakınlarına ait kan davası Hz. Resûlullah'ın kaldırdığı ilk kan davası örneğidir.⁴²⁹ Hz. Resûlullah'ın Veda Hutbesi'nde kan davasını ortadan kaldırma çağrısının o dönemin Müslüman toplumu tarafından itirazsız kabul edilmiş olması ilginçtir.⁴³⁰ İnsan canını değersizleştirici mahiyette kabul edilmesi gereken, zincirleme fitnelerin doğmasına neden olan ve tarih boyunca kanayan bir yara durumunda sayılan bu insanlık dışı uygulamanın önüne geçilmesi devrimci bir hareket olarak değerlendirilmelidir.

Hutbe'de Peygamber'e ait *“Taammüden (kasten) adam öldürmenin cezası, kısastır. Taammüden öldürmeye benzeyen cinayet, sopa ve taşla öldürmedir. Cezası yüz devedir. Kim daha fazlasını isterse, o cahiliye insanlarından. Acaba size iletmiş buldum mu? Allah'ım sen tanık ol.”*⁴³¹ sözleri söz konusu çirkin adetin yerine oturtulan İslam'a özgü bir normdur.

Kasten bir kişinin yaşam hakkına son vermek İslam hukukunda en büyük suç sayılmış ve en ağır cezai yaptırıma bağlanmıştır. Keyfi olarak insan öldürmenin sıradanlaştığı bir dönemde Hz. Muhammed'e inen Kur'an-ı Kerim'de *“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir*

⁴²⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerh ale'l-Müslim*, C. 8, s. 183.

⁴³⁰ Aktaş, a.g.e., s. 52.

⁴³¹ El-Câhız, a.g.e., C. 2, s. 405.

*azap vardır.*⁴³² buyrulması haksız yere cana kastetmenin vahametini ve terettüp ederek müeyyideyi vuzuha kavuşturmak yönünden belirleyici olmuştur.

İslam hukuku öncelikle suça iten sebepleri ortadan kaldırmayı amaçlayarak gerekli tedbirlerin alınmasına çalışmış; sonra da “cana kıyanın canına kıyılır” demek olan kısas gibi en caydırıcı müeyyideyi getirmiş; böylece suçun tehlike boyutu ile cezanın ağırlığı arasında denge bulmaya çalışılmıştır. Kur’an’ın “*Onda (Tevrat’ta) üzerlerine şunu da yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş kısas edilir. Yaralar da kısasa tabidir. Kim de bu hakkını bağışlar, sadakasına sayarsa o, kendisi için kefarettir olur. Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyenler, zalimlerin ta kendileridir.*”⁴³³ ayeti hak ve adaleti tesis etme adına kısasın uygulanabilecek müessir fiiller içinde geçerli olduğunu bildirmektedir.

Kaldı ki, Kur’an’ın “*Kısasta sizin için hayat vardır.*”⁴³⁴ ayetinden de İslam hukuku, maktulün yakınlarına diyet (tazminat) karşılığında katilin affına karar vermek yetkisinin bulunduğunu öngörerek zaman ve şartlar muvacehesinde esnek davranılabileceğini göstermiştir. Allah’ın Kur’an’daki “*Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın muhterem kıldığı cana kıymayın. Bir kimse zulmen öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki verdik. Ancak bu veli de kısasta ileri gitmesin. Zaten (kendisine bu yetki verilmekle) o, alacağını almıştır.*”⁴³⁵ buyruğu ışığında hareket eden Hz. Resûlullah, Veda Hutbesi’nde kısas ve diyetten bahsederek sınırları belirlemiş ve daha fazlasını isteyen cahiliye insanı olarak nitelemiştir.

Bununla birlikte, maktulün yakınlarının toplumsal yarar baz alınarak kısas hakkından vazgeçip katili bağışlamaları asil bir davranış olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda “*Kim, bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her*

⁴³² Kur’an-ı Kerim, Bakara 2/178.

⁴³³ Kur’an-ı Kerim, Maide, 5/45.

⁴³⁴ Kur’an-ı Kerim, Bakara 2/179.

⁴³⁵ Kur’an-ı Kerim, İsra 17/33.

*kim bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur.*⁴³⁶ mealindeki ayet Allah'ın bir insana hayat kazandırana bütün insanlara hayat kazandırmış gibi sevap vereceğini vaat etmektedir. Demek oluyor ki, İslam hukuku, insan haklarına ve bilhassa yaşam hakkına çok önem vermekle kalmamış ve cana kastedenin tüm insanları öldürmüş gibi olacağını, canı kurtarmanın da tüm insanları kurtarmış gibi büyük bir erdeme hak kazandığını veciz bir tarzda belirtmiştir.

Abdullah bin Ömer'in rivayetine göre, Hz. Peygamber Veda Haccı sırasında yaptığı konuşmaların birinde *“Benden sonra, birbirini boğazlayan kâfirler olmayın.”*⁴³⁷ Söyleyerek ciddi bir uyarıda bulunmuştur. Başka bir anlatımla, Hz. Resûlullah, insanların birbirlerini katletmelerini cahiliye âdeti gördüğünden İslam'ın kesinkes yasakladığı bu acımasız tatbikatın geri geleceğinden endişe duyarak adeta bir ulti-matom vermiştir. Cana kastetmenin cezasının dünyadaki yaptırımla sınırlı olmadığını beyan eden *“Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”*⁴³⁸ ayeti kerimesi yaşam hakkının ihlalinde uhrevi hayatta da müeyyide ile karşılaşacağı, Allah'ın lanetiyle lanetleneceği ve ebediyen cehennemde kalacağı ihtar edilmiştir.

*“Yine onlar ki, Allah ile beraber (tuttukları) başka bir tanrıya yalvarmazlar, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar ve zina etmezler. Bunları yapan, günahı(nun cezasını) bulur.”*⁴³⁹ ve *“De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: ...Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah'ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız.”*⁴⁴⁰ ayetlerinden anlaşılıyor ki, İslam hem dünyevi hem de uhrevi açıdan hayatın dokunulmazlığına ait

⁴³⁶ Kur'an-ı Kerim, Maide 5/32.

⁴³⁷ İbn Sa'd, a.g.e, C. 2, s. 187. Yâ'kübî, a.g.e, C. 1, s. 149. El-Askalânî, a.g.e., s. 234-235. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., C. 15, s. 30, 60.

⁴³⁸ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/93.

⁴³⁹ Kur'an-ı Kerim, Furkan 25/38.

⁴⁴⁰ Kur'an-ı Kerim, Enam 6/151.

prensiplerin ne denli önemli olduğuna ve bunlara işlerlik kazandırmak noktasında hangi tedbirleri alınmasına gerek duyulduğunu belirtmiştir.

Diğer taraftan, *“Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür ya da öldürülürse, gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiniz? Kim (böyle) geri dönerse, Allah'a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır. Allah, şükredenleri mükâfatlandıracaktır”*⁴⁴¹ mealindeki ayet ile Hz. Muhammed'in her insan gibi ölümlü olduğunu İslâm'ın ise kıyamete dek kalıcı olduğunu; bu sebeple, Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslamiyet'i tebliğ ve tatbik misyonunun Müslüman birey ve topluluklarına düştüğünü ifade etmektedir.

Nitekim Hz. Resûlullah'da insanlığa hitap ettiği Veda Hutbesi'nde “Benden sonra” kelimesini kullanarak bu hususa işaret etmiştir. Hutbede irat ettiği konunun Hz. Muhammed'in yaşamı ile sınırlı olmadığı, kendisinden sonrada devam edilmesi gerektiği ve bunların evrensel ve kalıcı normlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra, *“Şüphesiz biz diriltir ve biz öldürürüz! Ve her şeye biz vâris oluruz.”*⁴⁴² ve *“Şüphesiz biz diriltir ve öldürürüz. Dönüş de ancak bizedir.”*⁴⁴³ ayeti kerimeleri ile insan yaşamının Allah'ın bir ihsanı olduğu, can veren ile yaşatanın ancak Allah olduğu, hayata son verip öldürenin de Allah olduğu ve bundan dolayı hiçbir kimsenin yaşam hakkını ihlal edemeyeceği kesin surette bildirilmiştir.

Cahiliye döneminde putperestliğin merkezi haline gelen Mekke, Müslümanlar tarafından fethedildiğinde, Hz. Muhammed Kâbe kapısının önünde şehir halkını toplayarak şu tarihi soruyu yöneltmiştir; “Ey Mekkeliler, size ne yapmamı bekliyorsunuz?” Mekke ahalisi: “Ey cömert âlicenap kardeş ve âlicenap bir kardeşin oğlu; hayır ve iyilik...” diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine Resûlullah'da,

⁴⁴¹ Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran 3/144.

⁴⁴² Kur'an-ı Kerim, Hicr 15/23.

⁴⁴³ Kur'an-ı Kerim, Kâf 50/43.

“Gidin... Serbestsiniz sizler...” demek suretiyle af ve barış peygamberi olduğunu bir kez daha ispat etmiştir.⁴⁴⁴

Hız. Muhammed, birçok kere düşmanlarını öldürme - imha etme imkânını elde etmesine rağmen kendisiyle savaşanları ve eziyet edenleri bağışlamayı yeğlemiştir. Tarihte buna benzer bir olay hemen hemen görülmediği için ulvi davranışı sergileyen böyle bir örnek ancak İslam peygamberine nasip olmuştur.⁴⁴⁵ Mekke fethinde yaşanan yukarıdaki hadise, İslam'ın ve bu dinin peygamberi Hız. Muhammed'in insan yaşamına ve hürriyetine vermiş olduğu öneminin göstergesidir. Dolayısıyla tüm insanların hayatı kendi hayatımız gibi kutsal ve dokunulmazdır. Hız. Peygamber bu ilkeyi Veda Hutbesi'nde “canların mukaddes” olduğunu belirtmek suretiyle normatiflemiştir.

B. Eşitlik Hakkı

Eşitlik hakkını özetleyen en temel düstur Hız. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde dile getirdiği, “*Ey insanlar! Rabbiniz tektir, babanız tektir. Hepiniz Âdem'den türediniz, Âdem de topraktandır. Allah katında en üstünüünüz, en çok sakınanızdır. Bir Arab'ın, Arap olmayana takva'dan (Allah'a karşı yüksek sorumluluk bilincinden) başka üstünlüğü yoktur. Size iletmiş bulundum mu? Dediler ki: Evet. Dedi ki: Burada bulunanlar, bulunmayanlara iletinler.*”⁴⁴⁶ şeklindeki sözleridir.

Peygamber'den nakledilen bu konuşmanın bir başka versiyonu şu şekilde rivayet olunmuştur; “Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Ey insanlar! Dikkat edin, şüphesiz Rabbiniz birdir. Keza babanız da birdir. Dikkat edin! Arab'ın Acem'e, Acem'in Arab'a, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takva dışında bir üstünlüğü

⁴⁴⁴ Fırat, a.g.e., s. 251.

⁴⁴⁵ Fırat, a.g.e., s. 261.

⁴⁴⁶ el-Câhız, a.g.e., C. 1, s. 229. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 148. İbn Hanbel, a.g.e., C. 38, s. 474. Taberânî, a.g.e., C. 28, s. 12-13.

yoktur.” Resûlullah: “Tebliğ ettim mi?” diye sordu. İnsanlar da “Resûlullah tebliğ etti” diye cevap verdiler.”⁴⁴⁷

Bilinen odur ki, eşitlik hakkı insan hakları açısından olmazsa olmaz ilkelerden birisidir. Bu nedenle eşitlik üzerine yapılan tartışmalar ve mücadeleler insanlık tarihinin başlangıcından beri devam edegelmiştir. İslam hukukunda insanlar, Allah katında eşit sayılarak yaratılış itibarıyla bir kabul edilirler. İnsanların eşitliği ilkesi, İslam hukukunun ana kaynağı Kur’an-ı Kerim’de üzerinde durulan prensiplerden biridir. Hz. Muhammed’in, insanların birbirlerine üstünlüğü olmadığını ifade eden çarpıcı sözleri, insanların yaratıcısının tek olup insanların aynı kökten geldikleri için birbirlerine eşit oldukları anlamına gelmektedir.

Görülüyor ki Hz. Resûlullah, bahsi geçen hutbede bütün insanların renk, dil, ırk, cinsiyet farkı olmaksızın eşit olduklarını ve ancak insanların birbirlerinden üstünlüğünün Allah’a ulaşmanın yegâne aracı olan takva ile (Allah’ın emir ve nehiylerini yerine getirmekle) olabileceğini net bir biçimde ifade etmiştir. Peygamber’in halka hitap ettiği veda konuşmasında insanların eşitliğine vurgu yapılırken üstün görme yerine tevazuu öğütlemiştir.

Mehmet Nuri Yılmaz ise eşitlik hakkına ilişkin, “insanlık bir aile olarak kabul edilmiş ve insan olmak itibarıyla aralarında hiçbir farkın bulunmadığı, ırk, renk, dil farkının, üstünlük-aşağılık sebebi olmadığı, yaratılış itibarıyla insanların aralarında bir farkın bulunmadığını”⁴⁴⁸ ifade etmiştir.

Arap toplumunda ve hatta diğer çağdaş toplumlarda milleti ya da aşireti ile övünme, asil-reaya, zengin-fakir, akraba-yabancı kavramları bir üstünlük kriteri olarak son derece revaç buluyordu. İşte, Hz. Resûlullah insanların eşitliği ilkesini haykırmakla bu gibi köhne düşünceleri bir çırpıda yıkmış ve bu bağlamda yeni bir ahlaki nizam tesis etmiştir.

⁴⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., C. 5, s. 411.

⁴⁴⁸ Mehmet Nuri Yılmaz, “Hz. Peygamber ırkçılığı telin ediyor”, *Hürriyet*, İstanbul, 31.08.2007. (Erişim) <http://www.hurriyet.com.tr/hz-peygamber-irkciligi-telin-ediyor-7190681> 10.05.2019.

Yüce Yaratan'ın “*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.*”⁴⁴⁹ mealindeki ayeti, İslam'da insanların temelde birbirleriyle eşit olduğunu ifade etmiş ve Hz. Peygamber'in bu konuda söylediklerinin esin kaynağı olmuştur. Bu yönüyle ayet, farklı milletlere ve gruplara ayrılmanın ancak insanların birbirlerini tanımak, anlaşmak ve kaynaşmak amacıyla olabileceğini ve o zaman bir çeşitlilik ve zenginlik kazandıracağını beyan etmiştir.

Başka bir deyimle, farklı sosyal ya da etnik gruplara mensup olmanın bir üstünlük vesilesi olması ve soy-sopla övünmenin rutin bir davranış haline getirilmesi bütünüyle reddedilmektedir. Hele, ırktan doğan asabiyete karşı duyarlı olan Allah'ın Resulü, Veda Hutbesi'nde ve diğer hadislerinde bu anlamda insanların birbirine üstünlüklerin olmadığını ve eşitlik hakkının tek ölçü de olduğuna vurgu yaparak son noktayı koymuştur.

İrkçılığın cahiliye adetlerinden olduğunu anlatan bir hadisin serüveni şöylece rivayet edilmiştir; Sahabelerden Ebu Zer el-Gıfârî ile Hz. Peygamber'in müezzini Bilal-i Habeşi arasında bir konu hakkında ihtilaf çıkmış ve Ebu Zer, Bilal-i Habeşi'ye “kara kadının oğlu” diyerek hakaret etmiştir. Olayın seyrini Ebu Zer'den dinleyelim: “Benimle bir adam arasında bir söz (lü tartışma) olmuştu. Onun annesi de Arap olmayan bir kadındı. Annesi aleyhinde bazı sözler söyledim. O zat gidip beni Peygamber'e şikâyet etti. Bu sebeple bana Allah Resulü: Sen filanla karşılıklı olarak birbirinize sövdünüz mü? dedi. Ben: Evet, dedim. Allah Resulü: Annesi hakkında da ağır sözler söyledin mi? diye sordu. Ben: Evet, dedim. Allah Resulü: Şüphesiz ki sen kendisinde bir cahiliye kalıntısı bulunan birisisin, buyurdu. Ben: Şu saate kadar, yaşımın bu kadar ilerlemiş olmasına rağmen öyle mi, dedim. Allah Resulü: Evet, onlar kardeşlerinizdir.”⁴⁵⁰ buyurdu. Bunun üzerine, Ebu Zer el-Gıfârî bu sözü söylediğine pişman olmuş ve gidip özür dilemiştir. Renginden dolayı

⁴⁴⁹ Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/13.

⁴⁵⁰ El-Askalânî, a.g.e., C. 12 s. 133; C. 1, s. 112; C. 5, s. 450.

arkadaşını kınayan birine “cahiliye kalıntısı bulunan birisinin” buyurmak her halde renk ve ırk ayrımının kökten kaldırıldığıнын en iyi göstergesidir.

Hız. Resûlullah, Veda Hutbesi’nde hitap ettiği kitle kendisini o gün orada dinleyen Müslüman kişilerdi. Oradaki Müslümanlara öncelikle kendilerine yükletilen sorumluluğa vurgu yapmak maksadıyla “*Müminler ancak kardeşler.*”⁴⁵¹ ayeti de referans gösterilmiştir. Bu ayet ile şimdiye kadar naklettiğimiz diğer ayet ve hadislerle asla çelişki oluşturmamaktadır. Çünkü eşitlik salt bir hak olduğundan herkes için, ama bir duyguyu ifade ettiğinden sadece Müslümanlar için söz konusudur. Sonra, “Müminler hem bütün insanlık hem de iman kardeşlerine sorumludurlar. Yani dünyada haksızlığın engellenmesine⁴⁵² ve temel hak ve hürriyetlerin uygulanmasına katkıda bulunmak⁴⁵³, ülkede ise bunlara ek olarak mümin kardeşler arasındaki anlaşmazlıkları adaletle çözüme kavuşturmak ve haksızlıkta ısrar edenlere karşı haklının yanında yer almak ile yükümlüdürler. Bu ayet ikinci yükümlülüğe (İslam kardeşlerinin arasındaki çekişmenin giderilmesine) dikkat çekmektedir.”⁴⁵⁴

Diğer bir ifadeyle cahiliye Arap toplumunda soy üstünlüğü ve kabilecilik bağınazlığı doruğa çıkmış iken Allah Resulü onları Veda Hutbesi’nde buyurduğu, “*Ey insanlar! Mü’minler kardeşler.*”⁴⁵⁵ düsturuna tabii olan bir toplum haline

⁴⁵¹ Kur’an-ı Kerim, Hucurat 49/10.

⁴⁵² Kur’an-ı Kerim, Âl-i İmran 3/108; “*İşte bunlar, Allah’ın, sana hak olarak okuduğumuz ayetleridir. Allah hiçbir kimseye haksızlık etmek istemez.*”

⁴⁵³ Kur’an-ı Kerim, Nisâ 4/75; “*Size ne oldu da Allah yolunda ve “Rabbimiz! Bizi, halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!” diyen zavallı erkekler, kadınlar ve çocuklar uğruna savaşıyorsunuz!*”. Kur’an-ı Kerim, Hac 22/40; “*Onlar, başka değil, sırf “Rabbimiz Allah’tır” dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları (kötülüklerini) diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah’ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi. Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir.*”

⁴⁵⁴ Karaman vd., a.g.e., C. 5, s. 93.

⁴⁵⁵ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1112; İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. El-Yâ’kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

dönüştürmüş, cahiliye döneminden kalan kötü alışkanlıkları kaldırmak suretiyle eşitlik prensibini yerleştirmiştir.

Bununla birlikte, Veda Hutbesi'ne ilişkin kaynaklarda rivayet edilen “*Ey İnsanlar! Allah'tan sakınınız. Başınıza kulağı kesik (siyahi) bir Habeşli köle emir olarak bulunsa bile, aranızda Allah'ın kitabını (dinini) kaim kıldığı müddetçe onu dinleyiniz (ona kulak veriniz) ve ona itaat ediniz.*”⁴⁵⁶ mealindeki hadis dikkatimizi önemli bir hususa çekmektedir. O da insanların yöneticiliğini üstelenen kişi ve Allah'ın dinine göre hareket ettiği müddetçe rengi, milleti, statüsü ne olursa olsun, uyulması ve ona itaat edilmesi gerektiği gerçeğidir.

Ayrıca, Resûlullah Veda Hutbesi kara kadının oğlu nde, eşitlik bağlamında köleler hakkında söylediklerini, azatlık kölesi Zeyd oğlu Usame'yi Bizans İmparatorluğu ile savaşacak ordunun başına getirmekle pratik olarak uygulamıştır.⁴⁵⁷ Azatlı bir kölenin yirmi yaşındaki genç oğlunu o çağın şartlarında başkomutan sıfatıyla ordunun başına getirmek herkesin yaş, ırk, renk, sınıf, statü farkı olmaksızın eşit haklara sahip olduğunun büyük göstergesidir.

İnsanlık tarihinin her döneminde sınıfların varlığı ve sınıflar arası mücadele yadsınamayan bir gerçektir. Kültürel, toplumsal, siyasal, ırksal, ekonomik, cinsiyet gibi farklılıklardan doğan sınıfsal yapılar ve statüler sürekli tartışma konusu yapıldığı halde İslam'ın gelişine kadar kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır. Fakat İslam peygamberi sınıfsal ayrımı kaldırıp eşitlik statüsünü yerleştirme mücadelesinde eski gelenekçilerin direncine rağmen oldukça başarılı olmuştur. Dahası, Hz. Muhammed sadece Veda Hutbesi'nde değil, peygamberliği süresince eşitlik prensibi üzerinde çok durmuş ve dini fazilet dışında bir üstünlük faktörünün olmadığını her vesileyle açıklamıştır.

⁴⁵⁶ Ümmü'l-Hüseyin rivayetidir. Tirmizi, a.g.e., C. 4, s. 209. Müslim , a.g.e., C. 2, s. 1468. İbn Sa'd, a.g.e., C. 2, s. 185.

⁴⁵⁷ Berki, Keskioglu, a.g.e., s. 436.

Resûlullah'dan rivayet edilen: “Asabiyete/ırkçılığa çağıran bizden değildir. Asabiyet/ırkçılık için savaşan bizden değildir. Asabiyet/ırkçılık uğrunda ölen bizden değildir.”⁴⁵⁸ mealindeki hadis, ırk ayrımının tehlikeli boyutunu en veciz biçimde izah etmiştir. Yine, Mekke'nin fethi sırasında Resûlullah'ın yaptığı konuşmanın içinde; “Ey insanlar! Allah sizden cahiliyetin kibrini, gururunu silmiştir. Aba ve ecdatla böbürlenmeyi tamamen kaldırmıştır.”⁴⁵⁹ cümlelerine yer vermesi ırkçılık illetine indirilen bir darbedir.

İslam'da, insan olarak doğmanın sonuçlandığı eşitliğin bir parçası olan eşitliğin yanında adalet önünde eşitlik büyük önem kazanmaktadır. Nitekim Kur'an'ın ve peygamberin başlıca çabası adaletin önünde eşitliğin tatbik edilmesidir. Doğaldır ki, Peygamber'in adalet anlayışı vahiy kaynaklı⁴⁶⁰ olup hem o çağda hem de sonraki dönemlerde yol gösteren bir kılavuz olmuştur.

Nitekim şu aşağıdaki olay, Hz. Muhammed'in adalet ve eşitlik anlayışına çok iyi bir misal teşkil eder: “Bir gün Mahzunoğulları kabilesinden Fatıma adında asil bir kadın hırsızlık yapmış ve o kadının cezalandırılmaması için Usame b. Zeyd'i Hz. Muhammed'e göndermişlerdir. Bu duruma çok kızan ve üzülen Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur; “Nasıl oluyor da bazı kimseler, Allah'ın kanunu karşısında aracı olmaya kalkışıyor. Sizden öncekilerin mahvolmasının sebebi şudur: İçlerinden asil, ileri gelen birisi hırsızlık yapınca, onu serbest bırakıyor, zayıf ve fakir bir kimse hırsızlık yapınca, onu cezalandırıyorlardı. Allah'a yemin ederim ki Muhammed'in kızı Fatıma hırsızlık yapsaydı, onun da cezasını verirdim.”⁴⁶¹ Bu olay, İslam'da hukukun önünde eşitliği ve adil yargılanma hakkını güzel bir biçimde özetlemektedir.

⁴⁵⁸ Müslim, İmâre, 53, 57. Ebû Dâvud, Edeb, 121; İbn Mâce, Fiten 7. Nesâî, Tahrim, 27-28.

⁴⁵⁹ Havva, a.g.e., C. 3, s. 260.

⁴⁶⁰ Kur'an-ı Kerim, Şûra 42/15; “İşte onun için sen (tevhide) dâvet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum.”

⁴⁶¹ Müslim, Hudûd, 8-9. Buharî, Enbiyâ, 54; Meâzî, 53; Hudûd, 11-12. Ebû Dâvûd, Hudûd, 4. Tirmizî, Hudûd, 6. Nesâî, Sârik, 6. İbni Mâce, Hudûd, 6.

C. Malın Korunması ve Mülkiyet Hakkı

Mülkiyet hakkı insana eşya üzerinde düşünülebilecek en kapsamlı yetkileri sağlayan hakkın adıdır.⁴⁶² Her insanın mülk edinebilmesi tıpkı yaşam hakkı gibi tabii bir hakkıdır. Bir insan hakkı olarak mülkiyet hakkı, bugün bütün anayasalarda ve sözleşmelerde kendisine yer bulmuştur.⁴⁶³ İslam hukukuna bakıldığında ise mülkiyet hakkı tanındığı gibi onu koruyan düzenleme ve müesseseler de mevcuttur.⁴⁶⁴ Başka bir deyimle insanların mal edinme ve mülkiyet hakkına sahip olmaları ve bu mallarının korunması konusunda İslam hukuku büyük önem göstermiştir.⁴⁶⁵ Daha önce de değinildiği üzere malın dokunulmazlığı hakkı (İsmetü'l-Mal) İslam hukukunun beş temel hak ve hürriyetinden (El-Usul'ül-Hamse) biri olarak kabul edilmektedir.

Malın korunması ve mülkiyet hakkı İslam'ın getirdiği kurallar ve ilkeler çerçevesinde vazgeçilmez bir hak olarak insanlara tanınmıştır. Bu hakkın önemine binaen Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde de malın dokunulmazlığı konusunu bir kez daha vurgulamıştır. Veda Hutbesi'nde mülkiyet hakkına bağlı olarak, malın korunması ve faizin yasaklanması, özel mülkiyet hakkının muhafazası, zekâtın emredilmesi ve miras hakkı gibi konular üzerinde durulmuştur. Adı geçen hutbenin konumuz ile ilgili hadisi aynen şöyledir: *“Ey insanlar! Kanlarınız (yaşama hakkınız), mallarınız, haysiyet ve şereflerinizi, Rabbinizle buluşacağınız güne dek, bu ayda, bu yerde, tıpkı bugününüz gibi, birbirinize haramdır (birbirinize karşı korunmuştur). Acaba size olayı bildirmiş bulundum mu? Allah'ım sen tanık ol.”*⁴⁶⁶

⁴⁶² Hasan Hacak, “Mülkiyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006, C. 31, s. 543.

⁴⁶³ H. Burak Gemalmaz, *Mülkiyet Hakkı*, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi - 6, Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, Ankara, 2018, s. 1.

⁴⁶⁴ En-Nebhan, a.g.m., s. 288.

⁴⁶⁵ Eskicioğlu, a.g.e., s. 126.

⁴⁶⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdümelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, Beyrut, 1990, C. 2, s. 604-605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 8, s. 310, C. 6, s. 29. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1111. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205. El-Askalânî, a.g.e., C. 4, s. 233-236.

İslam, mülkiyet hakkını din ve dünya ile alakalı ihtiyaçların yerine getirilebilmesi için korunması gereken değerlerden birisi olarak görmüştür.⁴⁶⁷ Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'ndeki beyanına baktığımızda İslam'ın, insanın yaşama, mülkiyet ve kişisel bütün hakların aynı oranda güvence altına alındığı görülür. Hatta mülkiyet hakkının dokunulmazlığı, Hutbenin irat edildiği zaman (zilhicce ayı ve Hac ibadeti vakti) ve yer (Mekke) kadar kutsal sayılmıştır.

İslam hukuku, mal ve mülk edinmeyi tabii bir hak olarak görerek, mülkiyet hakkına yapılacak olan her türlü saldırıyı ve tecavüzü yasaklamıştır.⁴⁶⁸ Bu itibarla, Hz. Resûlullah Veda Hutbesi'ndeki beyanında mülkiyet hakkını mukaddes kabul ederek behemehâl koruma altına alınması gerektiği üzerinde durmuştur. Allah, Kur'an-ı Kerim'de; *“Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hâkimlerine) vermeyin.”*⁴⁶⁹ şeklinde insanlara seslenerek, kişiye ait özel malları hukuka ve ahlaka aykırı yollarla yememelerini ve bu hakka saygılı olmalarını istemiştir.⁴⁷⁰ Daha açık bir ifadeyle, insanın kendi malının başkası tarafından haksız yollarla ele geçirilmesine, rüşvet ya da çıkarıcılık metodu ile ellerinden alınmasına şiddetle karşı çıkmıştır.

Kaldı ki, İslam hukuku prensip olarak savaşta dahi mal ve can emniyetine son derece önem vermiştir. “Müslümanların Mekke'yi fethettikleri sırada Mekke müşriklerinin reisi Ebû Süfyan, Hz. Peygamber'in huzuruna çıkıp İslâmiyet'i kabul edince, mal ve can güvenliğinin emniyet altına alınması için eman dilemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Ebû Süfyan'ın evine giren, emniyet içindedir...” buyurmuştur. Ebû Süfyan da, “Evimin alabileceği kadar kimse...” diye ekleyince, Hz. Peygamber bu kez, “Mescide giren kimse de, emindir” diyerek güven alanını genişletmiştir. Ebû Süfyan, “Mescidin alabildiği herkes...” dediğinde, Hz. Peygamber

⁴⁶⁷ Toksarı, a.g.m., s. 82.

⁴⁶⁸ Toksarı, a.g.m., s. 82.

⁴⁶⁹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/188.

⁴⁷⁰ Toksarı, a.g.m., s. 82.

şu son noktayı koymuştur: “Silahını bırakan, güvendedir. Kapısını örten güvendedir.”⁴⁷¹

Yine, Hz. Peygamber’in, Medine’ye hicreti sırasında öldürmek için kendisini takip eden ve karşılaştığı ibretlik olay sebebiyle pişmanlık duyan Müdlicoğulları’ndan Sürâka b. Mâlik’e, isteği üzerine Hz. Ebubekir tarafından deri parçasına yazılan bir eman vesikası verilmiştir.⁴⁷² Mekke’nin fethine kadar can ve mal güvenliğini içeren bu evrakı saklayan Sürâka, o gün anılan belgeyi Allah Resulü’ne gösterince Hz. Muhammed: “Bugün vefa ve iyilik günüdür” buyurarak can ve mal güvenliğine ilişkin verilen sözün arkasında durulması gerektiğine işaret etmiştir.⁴⁷³

İslam’a göre eman talep eden; yani can ve mal güvenliğinin muhafazasını isteyen taraf ister kadın veya erkek, ister bir dine mensup veya dinsiz, ister tek bir kişi ya da bir topluluk olabilir. Dahası, bir erkeğe verilen eman hem kendisinin ve hem de yanında bulunan aile fertlerinin can ve mallarını hukukî güvence altına almaktadır.⁴⁷⁴

Hz. Peygamber’in Veda Hutbesi’ndeki, “*Mü’minin kim olduğunu size bildireyim mi? (Mümin kişi) Müslümanların, canları ve malları konusunda kendisinden emin olduğu kimsedir.*”⁴⁷⁵ söylediği hadisi de bunu teyit etmektedir. İslam’ın amaçlarından biri de malın korunması olduğuna göre insanlardan kendilerine ait olmayan mala tecavüz etmemelerini ve bu anlamda güvenilen kişiler olmalarını istemektedir. Nübüvvetten önce dahi “Muhammedü'l-Emîn” olarak tanınan ve böylece kendisine güvenilirlik vasfı verilen Hz. Resûlullah, insanlığa son

⁴⁷¹ Fırat, a.g.e., s. 251.

⁴⁷² Muhammed Hamidullah, a.g.e., s. 58-59.

⁴⁷³ İbn Kayyim El-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, İklim Yayınları, İstanbul, C. 3, s. 82-83.

⁴⁷⁴ Vehbe Zuhayli, “Eman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995, C. 11. s. 79-81.

⁴⁷⁵ Ka’b b. Âsım rivayetidir. Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

seslenişinde de can ve mal konusunda başkalarına karşı korku ve endişe yaratacak eylemlerden kaçınılmasını emretmiştir.

Makul ve meşru bir sebep olmadan kişinin mülkiyet hakkına tecavüzünün en bariz örneği hırsızlıktır.⁴⁷⁶ Kur'an, mala tecavüzün en kötü şekline en ağır cezayı şu şekilde öngörmüştür; "*Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir.*"⁴⁷⁷ Malın korunarak güvence altına alınmasının ve emniyetinin sağlanmasının en büyük göstergesi, hırsızlığa uygulanan caydırıcı yaptırımın çok ağır olmasıdır.⁴⁷⁸

Kur'an-ı Kerim, hırsızlık, gasp ve başkalarının malını telef etme gibi haksız fiiller nedeni ile mülkiyet hakkına yapılacak tecavüzün önünü kesmek adına insanların mallarına verilebilecek her türlü zararı yasaklamıştır. Keza, Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'ndeki "*Kimseye kardeşinin malı, gönül rızası olmadıkça, helal olmaz.*"⁴⁷⁹ sözü de buna işaret etmektedir. Bu bağlamda, insanın helal yoldan kazandığı ve elde ettiği mal ve servet kutsallığı kuşkusuzdur.⁴⁸⁰ İnsanların mallarını izinsiz elde etmek yani onların kutsal olan mülkiyet haklarını çiğnemek elbette haram kılınmıştır.⁴⁸¹

Diğer taraftan, Yüce Allah; "*Malı aşırı biçimde seviyorsunuz.*"⁴⁸² ayetinde insanların fitraten mal, mülk ve servet edinme temayülünde olduğuna işaret etmiştir. Ancak, fitraten sahip olunan bu his, özel mülkiyetin temelini oluşturmuştur.⁴⁸³ Bu

⁴⁷⁶ Eskicioğlu, a.g.e., s. 126.

⁴⁷⁷ Kur'an-ı Kerim, Maide 5/38.

⁴⁷⁸ Haydar Baş, *İnsan Hakları Açısından Veda Hutbesi ve Evrensel Beyanname*, İcmal Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 77.

⁴⁷⁹ En-Nisâbûrî, a.g.e., C. 1, s. 93. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁴⁸⁰ Sancaklı, a.g.m. s. 40.

⁴⁸¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Kitabü'l-Mebcut*, Bevrut, Daru'l-Ma'rifet Matbaası, C. 10, s. 172.

⁴⁸² Kur'an-ı Kerim, Fecr, 89/20.

⁴⁸³ Toksarı, a.g.m., s. 81.

nedenle İslam, kişiye mülk edinebilme hakkı vererek, belli şartlar ve şer'i kurallar çerçevesinde tasarruf imkânı vermiştir.⁴⁸⁴

Bundan hareketle, İslam; *“Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtil (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, sizi esirgeyecektir.”*⁴⁸⁵ ayeti gereğince mülkiyet hakkını (kişilerin mal mülk sahibi olmalarını) haksız ve haram yolların dışında meşru yollardan elde edilmiş olmak kaydıyla caiz görmüştür. Ayrıca, bu hakkı korumak için de tedbirler dizisi almıştır.⁴⁸⁶ Kur'an'da “Malların haksız yollardan elde edilip yenilmesini ve faydalanılmasını yasaklayan ifadesinin hemen ardında “Kendinizi öldürmeyin” buyrulması özellikle dikkat çekicidir. Çünkü haksızlık, hukukî ve sosyal adaletsizlik anarşiyi doğurur veya körükler. Bir kere toplum düzeni bozulup asayiş ortadan kalkınca can güvenliği de tehlikeye düşer; yalnız haksızlığa uğrayanlar değil, başkasının malını haksız olarak alıp yiyen veya başkasının canına haksız olarak kıyan da bu güvensizlikten nasibini alır; kendisi canından olduğu gibi yakınlarının da mal ve canları zarar görür.”⁴⁸⁷

Bunu göz önünde bulunduran Hz. Resûlullah, malların el değiştirmesi için ölçü belirlemek gayesiyle Veda Hutbesi'nde, hırsızlık, gasp, rüşvet, faizcilik ve tefecilik, fâhiş fiyat, aldatma, dalavere, zorlama, korkutma haram yollarla kazanmayı yasaklamış; buna karşılık meşru alış-veriş, hediye, sadaka, hibe ve miras gibi kazanç vasıtalarını helal kılmıştır.

Toplumunu kemiren ve insanları sömüren faiz belasına özellikle vurgu yapan Peygamber, Veda Hutbesi'nde; *“Cahiliye ribası (faiz) kaldırılmıştır. Ancak anaparalarınız sizindir. Ne siz haksızlık edeceksiniz, ne de size haksızlık edilecektir.*

⁴⁸⁴ En-Nebhan, a.g.m., s. 287.

⁴⁸⁵ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/29.

⁴⁸⁶ Hasan Dam, Meryem Karataş, “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Denizli, 2014, Y. 1, S. 2, s. 57.

⁴⁸⁷ Karaman vd., a.g.e., C. 2, s. 50-51.

*Allah, bundan böyle riba olmayacağını buyurdu.*⁴⁸⁸ *Kaldıracağım ilk riba, amcam el-Abbas bin Abdulmuttalib'in ribasıdır.*⁴⁸⁹ cümlelerine yer vermiştir.

Haksız kazanç yollarının tipik bir örneği olan faizin Veda Hutbesi'nde Hz. Resûlullah tarafından bu duyarlılık derecesinde dile getirilmesi faiz konusunda insanların titiz ve dikkatli davranarak harama girmemelerini sağlamaya yöneliktir. Başka bir ifadeyle, faizin kaldırılmasıyla kimsenin kimseye haksızlık yapamayacağı ve helal yollarla kazanç vasıtalarının izlenmesi gerektiği bir kez daha vurgulanmıştır.

Hz. Peygamber, Hz. Abbas'ın faizini kaldırdığını söylemekle işe en yakını olan amcasından başladığına işaret etmiştir. Bu seçkin davranış o zamana kadar alışlagelen kral ya da hükümdarların davranışlarından tamamen farklılık göstermektedir. Çünkü krallar bir yasağı getirirken önce yabancılara ve en sonra yakınlarına uygularlar idi. Hz. Peygamber, İslami hükümleri akraba ve yabancı ayrımı yapmaksızın herkese tatbik edildiğini göstermek adına bu olayda amcasını ilk örnek olarak vermiştir.

Öte yandan, İslam hukuku bu noktadan hareketle, haram yoldan kazanmayı en çok sembolize eden faiz konusunda çok titiz davranarak sadece yiyenleri değil, aynı zamanda bir şekilde yardım ve yataklık yapanları da suçlu saymıştır. Konuya ilişkin bazı ayetleri ise şöylece sıralayabiliriz;

Kur'an-ı Kerim'in; *"Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakının ki kurtuluşa eresiniz.*"⁴⁹⁰

"Allah faizi tüketir (Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve gınahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez."⁴⁹¹

⁴⁸⁸ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605.

⁴⁸⁹ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, C. 2, s. 304. Vâkıdî, a.g.e., C.1, s. 1104. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, C. 14, s. 134. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 148-149.

⁴⁹⁰ Kur'an-ı Kerim, Ali İmran 3/130.

“Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların “Alım-satım tıpkı faiz gibidir” demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinindir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemlidir, orada devamlı kalırlar.”⁴⁹²

“Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin.”⁴⁹³

Yukarıdaki ayetlerden anlaşılıyor ki, sömürücü ve tembelleştirici fonksiyonu olan faiz en sert biçimde yasaklanmıştır. Hatırlatılması gereken bir hususa değinecek olursak diyebiliriz ki, İslam dini her alanda olduğu gibi ekonomik alanda da kendi ruhuna uygun bir düzenlemeyi getirmiştir.⁴⁹⁴ Bu düzenlemenin nirengi noktasını da malın korunması ile haksız kazanç yollarının kapatılmasıdır. İşte, faiz temiz malı kirleten haksız bir kazanç sayılan ve kişinin emeği ile malını sömürme üzerine kurulmuş bulunan bir düzendir.⁴⁹⁵ İslam hukuku bu noktadan hareketle temel haklar cümlesinden saydığı mülkiyet hakkı kullanılırken kazanılacak mala herhangi bir şaibenin ya da kirletici bir unsurun karışmamasına özen göstermiştir.

Dikkate değer bir husus da İslam'a göre her şeyin gerçek sahibinin Allah oluşudur. Yani, Allah'a ait mal ve mülk insanlara emanet olarak verilmiştir.⁴⁹⁶ O halde, insan emanet aldığı mal ve serveti gerçek malikinin koyduğu esaslara göre kullanma ve ihanet etmeme zorunluluğu bulunmaktadır. Kurtubi'ye göre; *“Allah'a ve Resul'üne iman edin. Sizi, üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı şeylerden harcayın.*

⁴⁹¹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/275.

⁴⁹² Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/276.

⁴⁹³ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/278.

⁴⁹⁴ Vehbi Ünal, *Peygamberimizin Veda Hutbesi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2006, s. 89.

⁴⁹⁵ Ünal, a.g.e., s. 90.

⁴⁹⁶ Yayla, a.g.e., s. 184.

*Sizden iman edip de (Allah rızası için) harcayan kimselere büyük mükâfat vardır.*⁴⁹⁷ mealindeki ayet mülkün gerçek malikinin Allah olduğuna ve ancak tasarruf yetkisinin insanlara verildiğine dair bir delil oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kişi malını gerçek sahibinin razı olmadığı alanlarda ve şekillerde kullanmamalıdır.⁴⁹⁸

Faiz illetine karşı zekât İslam'ın beş şartından biri olarak mali bir ibadet niteliğindedir. Kur'an-ı Kerim'de mallara tasarruf etme yetkisine sahip Müslümanların mallarından zekât vermeleri ısrarla istenilmiştir.⁴⁹⁹ Hz. Resûlullah, Veda Hutbesi'nde *"Mallarınızın zekâtını gönül hoşluğuyla veriniz, böylelikle Rabbinizin cennetine girersiniz."*⁵⁰⁰ buyurarak malın, gerçekte sahibi olan Allah'ın rızası doğrultusunda paylaşılmasını ve helal kazancın yerli yerince kullanılmasını hatırlatmıştır.

Malın helâl yoldan kazanılmış olması şartıyla Allah rızası gözetilerek verilecek olan zekât sayesinde servet edinme ile üretim faaliyetlerine manevi ve ahlaki bir boyut kazandırmıştır. Böylelikle insanlara dürüst iş yapma, helal mal kazanma yanında yerinde harcama bilinci de aşılmıştır.⁵⁰¹ Diğer taraftan zekât, toplumdaki yoksul kimseler için hayati bir sosyal güvenlik müessesesidir.⁵⁰² Zekât aracılığıyla yoksul kimsenin muhtaç duruma düşmesi engellendiği gibi zekâtı alan kişinin aldığı yardımı sermayeye çevirerek üreticiliğe geçmesi sağlanır.⁵⁰³ Böylece, atıl şekilde fazlaca duran mal, başkasının eline geçmekle hem zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya ve hem de üretime dönük değerlendirilmesine yol açar.

⁴⁹⁷ Kur'an-ı Kerim, Hadid, 57/7.

⁴⁹⁸ Muhammed bin Ahmed El-Kurtubi, *el-Câmiu' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, C. 17, s. 238. Aktaran; Yayla, a.g.e., s. 186-187.

⁴⁹⁹ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/43, 83, 110, 177, 277; Nisa 4/77, 162; Maide 5/12, 55; Araf 7/156; Tevbe 9/5, 11, 18, 60, 71; Meryem 19/31, 55; Enbiya 21/73; Hac 22/41,78; Mü'minun 23/4; Nur 24/37, 56; Neml 27/3; Rum 30/39; Lokman 31/4; Ahzâb 33/33; Fussilet 41/7; Mücadele 58/13; Müzzemmil 73/20; Beyyine 98/5.

⁵⁰⁰ İbn Hanbel, a.g.e., C. 36, s. 595.

⁵⁰¹ Hadislerle İslam, C. 2, s. 459.

⁵⁰² Armağan, a.g.e., s. 199.

⁵⁰³ Ünal, a.g.e., s. 97.

Önemli mali haklardan biri de miras hakkıdır. Bu hak mülkiyet hakkının kazanılma yollarından biri olarak kabul edilmektedir.⁵⁰⁴ Anayasalarda ve evrensel beyannameler ile sözleşmelerde miras hakkı mülkiyet hakkı kapsamında öngörülmüştür. Yani, miras hakkı, mülkiyet hakkının özel bir kazanım türü olarak düşünülmelidir. Çünkü ölüm ile mülkiyet sona erdiğinden ölenin dünyada bıraktığı mallar, cenaze giderleri, borçlar ve varsa vasiyetler çıkarıldıktan sonra mirasçılara intikal eder.⁵⁰⁵

İslâm'dan önce Arap toplumunda ve eski kavimlerin hemen hemen tümünde vefat eden murisin bütün malları sadece erkek çocuklara geçerdi. Erkek çocuğu olmayanın mirası ise yakından uzağa doğru erkek akrabaları arasında taksim edilirdi. İslâm'ın gelmesiyle birlikte miras hakkına ilişkin temel ilkeler yerleşmiş ve bu alanda bir devrim gerçekleştirilmiştir. O kadar ki, Kur'an'ın en ayrıntılı ayetleri mirasla ilgili olanlardır.

Nisa suresinde mirastan detaylı bahseden ayetlerden başka birçok hadis bulunmaktadır. Bunların başında Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'ndeki, *“Ey insanlar! Allah, her mirasçısının, mirastaki payını belirlemiştir. Mirasçıya vasiyet yapılamaz. Vasiyet üçte birden fazlasında olmaz.”*⁵⁰⁶ konuşması gelir. Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'ndeki mirasa ilişkin beyanı ise Nisa suresindeki miras ayetlerini pekiştirici mahiyetindedir. Adı geçen surede Allah tarafından belirlenen mirasla ilgili ayet şudur: *“Artık o hakkın sahipleri, bir vasiyet edenin minnetine katlanmadan doğrudan doğruya vâris oldular. Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarıdır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuş ise, anasına üçte bir*

⁵⁰⁴ Rahmi Yaran, “İnsan Hakkı Olarak Mülkiyet Hakkı”, *Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 436.

⁵⁰⁵ Yaran, a.g.m., s. 439.

⁵⁰⁶ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 2, s. 184. İbn Hanbel, a.g.e., C. 29, s. 212, 214-215, 622; C. 36, s. 628. İbn Mâce, a.g.e., C. 2, s. 905. El-Yâ'kübî, a.g.e., C. 1, s. 149.

(düşer). Eğer ölenin kardeşleri varsa, anasına altıda bir (düşer). Bütün bu paylar (ölenin) yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size, fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş farzlardır (paylardır). Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.”⁵⁰⁷

Görülüyor ki, İslâm’ın miras hukukunda, yakınlık derecesi yanında paylar ile mükellefiyetler arasında bir dengeleme gözetilmiştir.⁵⁰⁸ “Eski Roma, Yunan, Mısır, Hint, İran, Çin ve Arap toplumlarında kadınlar mirastan tamamen mahrum bulunuyorlardı; miras taksiminde ulaşılmak istenen amaç, servetin ailede kalıp başka ailelere intikal etmemesi esas idi. Ortaçağ’dan sonra Batı’da, kadınlarla erkeklerin mirastan eşit pay almaları için bazı hukukî düzenlemeler yapıldı, Ancak bu defa kadınların, malları üzerinde serbest tasarruf haklarına sınırlamalar (özellikle erkeklerin izni şartı) getirildi. Daha sonraki dönemlerde yapılan mücadeleler sonunda elde edilen sonuç, mülkiyet ve tasarrufta eşitlik prensibi sağlanabilmiştir. İslâm’ın daha baştan verdiği hak ise mülkiyet bakımından kadına üçte bir olan, fakat tasarruf ve istifade bakımından üçte ikiyi bulabilen bir miras payıdır.”⁵⁰⁹

Daha öncede değinildiği üzere Hz. Muhammed, asırlar öncesi Veda Hutbesi’ndeki beyanlarında mülkiyetin dokunulmazlığı yanında miras hakkının da dokunulmazlığını bildirmiştir.⁵¹⁰ Kur’an ve sünnet, miras konusunda detaylı ve geniş düzenlemelere yer verdiği için İslam hukukçuları konuyu mülkiyet hakkı nokta-i nazarından değerlendirmek suretiyle mirasa ilişkin özgün incelemeler yapmışlar ve bu alanda faydalı eserler kaleme almışlardır.

⁵⁰⁷ Kur’an-ı Kerim, Nisa 4/11.

⁵⁰⁸ Ali Özek, “Kur’ân’da Kadın ve Kadın Hakları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 167.

⁵⁰⁹ Karaman vd., a.g.e., C. 2, s. 22-28.

⁵¹⁰ Yayla, a.g.e., s. 184.

Son olarak İslam'ın mülkiyet hakkına verdiği önemi belirtmek için Hz. Muhammed'in, malını vermemek için direnen ve bu yüzden can veren kimsenin şehit sayılacağını söylediğini nakletmekte yarar vardır.⁵¹¹

Ç. Kişisel Hak ve Hürriyetler

Söz konusu hak ve hürriyeti en güzel şekilde özetleyen “...*Bu gününüz, nasıl hürmete layık ve dokunulmaz ise; mümin de mümine karşı böylece hürmete layık ve dokunulmazdır. Müminin eti, mümine haramdır, onu gıyabında gıybet ederek yiyemez; ırzı kendisine haramdır, ırzına karşı herhangi bir hürmetsizlik yapamaz (ırzını çiğneyemez); yüzü kendisine haramdır, onu tokatlayamaz; kendisine eziyet etmesi haramdır, ona eziyet veremez; mümini yerinden sürmesi haramdır, onu zorlayarak yerinden süremez, uzaklaştıramaz.*”⁵¹² mealindeki hadistir.

Resûlullah'ın, Veda Haccı sırasında teşrik günlerinin ortasında irat ettiği hutbedeki bu beyanları Kâ'b b. Âsım'ın rivayeti ile günümüze ulaşmıştır. Konuyla ilgili tek bir rivayetin bulunduğunu da söylemekte yarar vardır. Anılan rivayetin tam metni Veda Hutbesi ile ilgili nakledilen diğer metinlerin başlangıcında yer almaktadır. Rivayetin ilk kısmını başka raviler de aktarmış ise de kişisel hak ve hürriyetler başlığında işlediğimiz bölüm Veda Hutbeleri ile ilgili nakledilen diğer rivayetlerde bulunmamaktadır.⁵¹³ Öneme binaen bu rivayet zincirinin belirtilmesinde fayda görmekteyiz: “Taberânî - Muhammed b. Ebân el-İsbehânî - Muhammed b. Ubâde el-Vasitî - Ya'kûb b. Muhammed ez-Zührî - Kerâme bint. Hüseyin b. Cafer b. Hâris el- Ensâriyye - babasından – Ebû İyâş ez-Zerkî - Câbir b. Abdullah - Ka'b b. Âsım el-Eş'arî.”⁵¹⁴

Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'ndeki bu beyanında kişisel hak ve hürriyetler kapsamına giren birçok husustan bahsedilmiştir. Bu cümleden olmak

⁵¹¹ Buhari, Mezâlim, 33. Müslim, İman, 141.

⁵¹² Ka'b b. Âsım rivayetidir. Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

⁵¹³ Orhan, a.g.e, s. 374.

⁵¹⁴ Orhan, a.g.e, s. 373.

üzere kişi dokunulmazlığı, ırz ve namusun korunması, eziyet ve işkence yasağı, yerleşme hürriyeti, hakaret yasağı ve onurun korunması gibi hakları sayabiliriz.

Ayrıca daha önce de çeşitli vesilelerle izahını yapmış olduğumuz Veda Hutbesi'ndeki; *“Ey insanlar! Kanlarınız (yaşama hakkınız), mallarınız, haysiyet ve şerefeleriniz, Rabbinizle buluşacağımız güne dek, bu ayda, bu yerde, tıpkı bugününüz gibi, birbirinize haramdır (birbirinize karşı korunmuştur). Acaba size olayı bildirmiş bulundum mu? Allah'ım sen tanık ol.”*⁵¹⁵ şeklindeki Hz. Resûlullah'a ait hitap, insanın haysiyet ve şerefının mukaddes olduğu ve koruma altına alınması gerektiğine ilişkin evrensel bir deklarasyon niteliğindedir.

Demek oluyor ki Veda Hutbesi'nde Hz. Peygamber, can ve mal dokunulmazlığıyla haysiyet ve şeref dokunulmazlığını (ırz dokunulmazlığı) da birlikte ele almıştır. Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde değindiği insanın şeref ve haysiyetini Mekke şehri, Zilhicce ayı ve arefe günü gibi Müslümanların kutsallarıyla eş değer görmesi son derece anlamlıdır. Bundan, İslâm'ın yaşama hakkını, mülkiyet hakkını ve manevi kişiliğe hemen hemen aynı değeri verdiği sonucu çıkmaktadır.

Başka bir deyimle, insanın üstün bir yaratık olmasına bağlı olarak kişinin değeri ve onuru, insanın gıyabında konuşulma ve çekiştirilme yasağı, haysiyet ve ırzın korunması, eziyet ve işkencenin yasak oluşu gibi haklar Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde vurguladığı önemli noktalardır. Hele, *“Bu gününüz, nasıl hürmete layık ve dokunulmaz ise; mümin de mümine karşı böylece hürmete layık ve dokunulmazdır.”*⁵¹⁶ cümlesiyle adeta kutsallık derecesine ulaştırılmıştır. Çünkü Hz. Resûlullah insanı saygın gördüğü için bu saygınlığa gölge düşürecek her türlü söz ve davranıştan kaçınılması yönünde uyarılar yapmıştır. Bir toplumda insan haklarına

⁵¹⁵ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 604-605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 8, s. 310, C. 6, s. 29. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1111. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 205. El-Askalânî, a.g.e., C. 4, s. 233-236.

⁵¹⁶ Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

değer verilip verilmediği özellikle insan unsuruna verilen değerden anlaşılmaktadır.⁵¹⁷

Kaldı ki, İslam ideali, insan merkezlidir.⁵¹⁸ İslam'da esas olan insandır. Gayesi ise, akıl sahibi düşünen insanı yüceltmektir.⁵¹⁹ Bu bağlamda, İslam, insanı eşref-i mahlûkat olarak tanımlayarak yaratılanların en şerefli, üstünü ve değerlisi olarak kabul eder. Yaratılış gereği değerli olan insanoğlunun hayat boyu değer görme isteği elbette devam eder.⁵²⁰ Bu nedenle insanın kendi değerinin korunmasını talep etmesi onun en tabii hakkıdır. Bütün bu gerçekleri göz önünde bulunduran İslam peygamberi Veda Hutbesi'nde; "*Müminin eti, mümine haramdır, onu gıyabında gıybet ederek yiyemez.*"⁵²¹ demek suretiyle toplumsal huzur ve barışın da önemli bir umdesini de ortaya koymuştur.

Bir kimsenin gıyabında gerek onun şahsıyla ilgili maddî, bedenî, dünyevî, manevi, ruhî, ahlâkî ve dinî kusurlarından söz veya yazı, ima, işaret veya taklit ile bahsedilmesi ve gerekse çocuklarına, ebeveynine ve diğer yakınlarına ait kusurların anlatılması gıybet sayılmıştır.⁵²² Hz. Resûlullah Veda Hutbesi'nde insanın gıyabında yasakladığı arkadan konuşmanın insan onurunu zedeleyen, toplumda dargınlık ve düşmanlıklara yol açan bir faktör olduğundan hareketle gıybetin insanın etini yemek kadar vahşice bir davranış olduğuna dikkat çekmiştir.

Yine, Veda Hutbesi'nde ırz ve namusun korunması bağlamında, "*İrzu kendisine haramdır, ırzına karşı herhangi bir hürmetsizlik yapamaz (ırzını*

⁵¹⁷ Sancaklı, a.g.m., s. 26.

⁵¹⁸ Mustafa Cevat Akşit, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s. 2.

⁵¹⁹ Nureddin Topçu, *İslam ve İnsan*, İstanbul, 1969, s. 31.

⁵²⁰ Dam, Karataş, a.g.m., s. 51.

⁵²¹ Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

⁵²² Mustafa Çağrıncı, "Gıybet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996, C. 14, s. 63-64.

çiğneyemez).⁵²³ mesajı yer almaktadır. İnsan, insan olmaklığıyla ve yaratılmışların en seçkini konumunda olması hasebiyle hem kendisine karşı hem de başkalarına karşı manevi kişiliğin, haysiyetin, şeref ve saygınlığın korumasını doğal olarak talep etme arzusundadır.

Hız. Resûlullah, Veda Hutbesi'ndeki beyanında, insanı insan yapan, ona toplum içinde şeref ve saygınlık kazandıran, bu sebeple de her türlü tecavüz karşısında dokunulmazlığı bulunan kişilik değerlerini ifade etmek amacıyla ırz kelimesini kullanmıştır.⁵²⁴ İnsan, değerli ve onurlu bir varlık olduğundan manevi kişilik değerlerini her türlü durum ve şartta koruma ve ihlali söz konusu olduğunda da mücadele etme lüzumunu duyar. Onun için, İslam'da ırza (manevi kişilik değerleri) yönelik haksız saldırılar kul hakkının ihlali sayılmıştır. Bu çerçevede ırzın korunması İslâm hukukunda hem fertlerin temel hak ve sorumlulukları arasında yer almış ve hem de pozitif beşeri hukukun önemli ilgi alanlarından birini teşkil etmiştir.

Hız. Resûlullah'ın Veda Hutbesi'ndeki; “Çocuk döşeğe (babaya) aittir. Zina edenin cezası taş(lama)dır. Babasından başkasına mensubiyet öne süren veya efendisinden başkasını veli edinen, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanetine uğrasın.”⁵²⁵ şeklindeki cümleleri manevi kişilik değerlerinin korunması ve cezai yaptırımların belirlenmesi bakımından dikkat çekicidir.

İslam hukukunda, iffetli olan bir kimseye zina iftirasında bulunmak anlamına gelen “Kazf” kavramı kullanılmaktadır.⁵²⁶ Kazf'ın cezası da 80 sopa olarak belirlenmiştir. Bu itibarla, Peygamber'in Veda Hutbesi'nde yer alan ve yukarıda zikredilen recm cezasına ilişkin hitabı ile Kazf'ın cezası birlikte değerlendirildiğinde, İslam'ın iffet, şeref ve haysiyetin korunmasına ne denli önem verildiğini açıkça

⁵²³ Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

⁵²⁴ Hayat Hökelekli, “Irz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, C. 19, s. 133.

⁵²⁵ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. İbn Sa'd, a.g.e., C. 2, s. 184. İbn Hanbel, a.g.e., C. 29, s. 212, 214-215, 622; C. 36, s. 628. İbn Mâce, a.g.e., C. 2, s. 905. El-Yâ'kübî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁵²⁶ Hamza Aktan, “Kazf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002, C. 25, s. 148.

göstermektedir. Hz. Resûlullah, iffete yönelik saldırıyı Allah'a ortak koşmak ve insan öldürmek gibi helak edici büyük günahlarla birlikte zikretmekle bu noktadaki hassasiyetini göstermiştir.⁵²⁷

Yukarıda nakledilen Veda Hutbesi'ndeki beyanda kişinin ana-babasını inkâr etmesi veya başkasına mensup olduğunu söylemesi Hz. Peygamber'in lanetlediği günahlardandır. Nitekim Ebu Zer el-Gıfârî; Resûlullah şöyle buyururken işittim demiştir; “Babasından başka bir kimse için, babası olmadığını bile bile, babamdır diye iddia eden, aile nimetine küfr etmiştir. O bizden değildir.”⁵²⁸ Bu duyarlılığını nihai Veda Hutbesi'nde de tekrarlamıştır. İslam hukuku ile ilgili eserlerde bu hususlar teferruatlı olarak ele alınmıştır.

Veda Hutbesi'ndeki Hz. Peygamber'in, “*Yüzü kendisine haramdır, onu tokatlayamaz; kendisine eziyet etmesi haramdır, ona eziyet veremez.*”⁵²⁹ şeklindeki ikazı ise, bütünüyle insan onurunu zedeleyen davranışların başında gelen eziyet ve işkenceye işaret etmektedir. İslam dini hayvana bile eziyet edilmesine şiddetle karşı çıktığına göre, mahlûkatın en değerlisi insana yapılacak eziyet ve işkenceyi haydi haydi kabul edemez.⁵³⁰

Kur'an'ı Kerim ise, kendisine ya da başkasına dönük her türlü azgınlığı, zulmü, hayâsızlığı ve kötülüğü genel bir ifadeyle şu ayetle yasaklamıştır; “*Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.*”⁵³¹ İnsan incitmenin günah olduğunu ifade eden; “*Mümin erkekleri ve mümin kadınları işlemedikleri şeyler yüzünden incitenler, bir iftira ve apaçık bir günah*

⁵²⁷ Hadislerle İslam, C. 5, s. 372.

⁵²⁸ Fırat, a.g.e., s. 371.

⁵²⁹ Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

⁵³⁰ Armağan, a.g.e., s. 98.

⁵³¹ Kur'an-ı Kerim, Nahl 16/90.

*yüklenmişlerdir.*⁵³² mealindeki ayet konumuz açısından önemlidir. Çünkü ayette geçen incitme sözcüğünü her türlü eziyeti kapsayacak şekilde geniş yorumlamak gerekir. Ayrıca, Hz. Resûlullah hutbede, insanın kendisine bile dahi eziyet etmesini yasaklamıştır.⁵³³ Hadis otoritelerinin çoğunun naklettiğine göre “işkence hür, köle, hükümlü, esir ve sanık gibi konumu ne olursa olsun hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün insanlar için mutlak olarak yasaklanmıştır.”⁵³⁴ Günümüzdeki anayasalar ile uluslararası sözleşmelerde de işkence ve onur kırıcı ceza ve muamele yasaklanmıştır. Örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde “Hiçbir kimse işkenceye, insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele ve cezaya tabi tutulamaz.”⁵³⁵ ibaresine yer verilmiştir. Dahası, çağdaş düzenlemelere göre, işkence uluslararası literatürde bir insanlık suçu sayılmaktadır.

Allah Resulü, Veda Hutbesi’nde köle ve cariyelere iyi davranılmasını ve onlara eziyet ve işkence yapılmamasını kati surette isterken; “*Kölelerinize karşı iyi davranınız. Onlara yediklerinizden yedirip, giydiklerinizden giydiriniz. Bir suç işledikleri zaman, onların cezalarını içinizdeki hürlerden o suçu işleyenlere kıyas ediniz. Şayet sizlere affetmek istemeyeceğiniz bir suç ile gelirlerse onları satınız, onlara eziyet etmeyiniz! Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi?*” diye sordu. Evet, dediler. Hz. Peygamber; *Allah’ım şahit ol!*⁵³⁶ ifadelerini kullanmıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan kolayca anlaşılan şu ki, Allah’ın yarattıklarına ve kullarına her türlü eziyet ve işkence uygulanması kesinlikle yasaklanmıştır.⁵³⁷ İslam hukuku, insan haysiyetiyle bağdaşmayan her türlü ceza ve muameleleri açıkça reddetmektedir. Diğer bir anlatımla, işlediği suç ne olursa olsun suçluya dahi işkence

⁵³² Kur’an-ı Kerim, Ahzab 33/58.

⁵³³ El-Haysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, C. 3, s. 268

⁵³⁴ Nasi Aslan, “Kur’ân ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Yakınları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, Is. 543.

⁵³⁵ AİHS m. 3; benzer ifadeler için bk. İHEB m. 5; İKBMS m. 1; Ay. m. 17/3.

⁵³⁶ Zeyd bin el-Hattab rivayet etmiştir. İbn Sa’d, a.g.e., C. 2, s. 186. Yâ’kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁵³⁷ Akşit, a.g.e., s. 105.

ve eziyet yapılmasına izin verilemez.⁵³⁸ Burada Hz. Peygamber'in değişik zamanlardaki tavsiye ve uygulamalarıyla esirlere iyi davranılmasına ve onlara eziyet ve işkence edilmesine dair uyarılarını eklemek gerekir.⁵³⁹

Yerleşme hürriyetine gelince, bunu en veciz biçimde özetleyen, “*Mümini yerinden sürmesi haramdır, onu zorlayarak yerinden süremez, uzaklaştıramaz.*”⁵⁴⁰ mealindeki hadistir. Bu normatif hükmü baz alan İslam hukuku; yerleşme hürriyetini, seyahat hürriyetini ve iltica hakkını asırlar öncesinden tanımıştır. Görülüyor ki, yer değiştirme ve oturma hürriyeti açısından modern hukuk anlayışı ile İslam hukuk düşüncesi arasında benzerlik vardır.⁵⁴¹ Çünkü İslam devlet anlayışına göre vatandaşlar ülkenin belli bir yerinde ikamet edilmeye mecbur tutulamazlar ve zorlama ile ikamet yerlerinden çıkarılamazlar. Ayrıca, her vatandaş, ülkenin her yerine yerleşme hakkına da sahiptir.

Nitekim Kur'an-ı Kerim, insanları yurtlarından çıkarıp atma geleneğine sahip Yahudilerin bu yöndeki eylemlerini suç olarak görmektedir.⁵⁴² Zaten, Yahudilerin bu tarzdaki uygulamalarını Kur'an, sözü edilen hürriyet için ana referans olarak kabul etmektedir.

D. Özel Hayatın Gizliliği

Hz. Resûlullah'ın Veda Hutbesi'nde kadın ile erkek arasındaki ilişkileri anlatırken, “*Sizin onlardaki hakkınız, döşeginizi sizden başkalarına çiğnetmemeleri, hoşlanmadığınız kişileri izniniz olmadan eve sokmamaları ve çirkin davranışta*

⁵³⁸ Yayla, a.g.e., s. 178-179.

⁵³⁹ Ahmet Özel, “Kuran ve Sünnette Esir Hakları”, *Kur'ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 419.

⁵⁴⁰ Taberânî, a.g.e., C. 19, s. 175.

⁵⁴¹ Yayla, a.g.e., s. 180.

⁵⁴² Yayla, a.g.e., s. 179.

bulunmamalarıdır.”⁵⁴³ buyurarak özel hayatın gizliliğine ve konut dokunulmazlığına işaret etmiştir.

Özel hayatın gizliliği deyince konut dokunulmazlığı, haberleşme özgürlüğü ve gizliliği ile özel durumların gizliliğini anlamak gerekir.⁵⁴⁴ Özel hayatın gizliliği, kişinin bir başkasından saklamaya hakları olan özel durumları ifade etmektedir.⁵⁴⁵

Özlü bir ifadeyle belirtmek gerekirse, bireyin ve ailenin özel hayatı mahrem saydığından saygın ve gizlilik derecelidir. Bu nedenle, kişiye ve aileye özel bazı hususların başkaları tarafından bilinmesi ve araştırılması, dinen, hukuken ve ahlâken doğru değildir. Çünkü bireyin özel hayatını ilgilendiren şeylerin ve aile üyelerinin kendi aralarında paylaştıkları her türlü ilişkinin başkaları tarafından öğrenilmesi ve diğer insanlara nakledilmesi özel hayata, dolayısıyla da kişilik haklarına müdahaledir.⁵⁴⁶

İslam hukukunda da kişinin aile hayatı onun özel yaşam alanı içerisinde değerlendirilmiştir. Hz. Resûlullah ise, aile yuvalarının korunması adına kişiye ve aileye özel bazı hususlara riayet etme görevini yüklemiştir. Bundan hareketle, kişilerin gizli olarak kalmasını istedikleri hususları izleyip ifşa etmek yasaklanmıştır. Sonra İslamiyet, kişiye ahlaki bir misyon yüklediğinden öncelikle helal-haram dairesi içerisinde hareket edilmesini istemektedir. Daha çok davranış biçimini ilgilendiren bu konu İslam ahlakı çerçevesinde ele alınmıştır.

Başkalarına ait gizli ve mahrem bilgilerin elde edilmeye çalışılması dinen yasak olduğu konusunda Hz. Muhammed’in “Kim bir kavmin (veya ailenin) evine müsaadelerini almaksızın bakıp (onların) gizli hâllerini öğrenmek isterse o aileye

⁵⁴³ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112. İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s.605. El-Yâ’kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206.

⁵⁴⁴ Tekin Hüseyin Gökmenoğlu, *İslam’da Şahsiyet Hakları*, Ankara, 1996, s. 122.

⁵⁴⁵ Armağan, a.g.e., s. 103.

⁵⁴⁶ Hadislerle İslâm, C. 4, s. 89.

onun gözünü çıkarmaları helâl olur.”⁵⁴⁷ hadisi oldukça manidardır. O kadar ki, o yasak fiili işleyenin gözü bile çıkarılabilecektir. Bir diğer hadis-i şerif ise, “Su-i zandan sakının; çünkü su-i zan (yersiz töhmet) sözlerin en yalanıdır. Müslümanların ayıplarını, kusurlarını araştırmayın.”⁵⁴⁸ şeklindedir. Başka bir hadiste de “Her kim, bir Müslüman’ın ayıbını örterse Allah da dünya ve ahirette onun ayıbını örter”⁵⁴⁹ buyrularak özel hayata ilişkin bir bilginin başkası tarafından öğrenilmesi halinde o gizli olanı saklamak ve ayıp sayılanı örtmek teşvik edilmiştir.

Özel hayatın gizliliği çeşitlilik arz etse de somut olarak konut dokunulmazlığı hakkı ile ortaya çıkar.⁵⁵⁰ Kur’an-ı Kerim’de özel hayatın gizliliği bağlamında en açık biçimde belirtilen husus konut dokunulmazlığıdır. İslam hukuku, konut dokunulmazlığı ilkesini ahlaki kuralların başında değerlendirmektedir. Bunun dayanağı konut dokunulmazlığı hususunda ise Allah’ın başkalarının evine izin ve rıza alınmadan girilmemesini emretmiştir.⁵⁵¹

Hz. Muhammed, Veda Hutbesi’nde kadın haklarına ilişkin beyanda bulunurken karı-koca ilişkileri çerçevesinde “hoşlanmadığımız kişileri izniniz olmadan eve sokmamaları” demek suretiyle yaşanan hanenin giz alanı olduğuna işaret etmiş ve dışarıdan gelen kişileri haneye alma tasarrufunu izne tabi kılarak mesken dokunulmazlığına açıkça dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber ayrıca “İzinsiz başkasının evine bakmak yasaktır” buyurarak bir başkasının evini dışarıdan gözetlemeyi de yasaklamıştır.⁵⁵²

Özel hayatın gizliliği hakkı ile alakalı olarak şu olay İslam’ın bu hakkı ne kadar enikonu bir şekilde muhafaza ettiğini anlatmaya çok güzel örnek teşkil

⁵⁴⁷ Buhari, Diyat, 15.

⁵⁴⁸ Müslim, Birr, 28, 30.

⁵⁴⁹ Tirmizi, Birr, 19.

⁵⁵⁰ Konan, a.g.m., s. 270.

⁵⁵¹ Kur’an-ı Kerim, Nur 24/27-28; Ahzâb 33/53.

⁵⁵² Ebu Davud, Edeb, 126.

etmektedir: Hz. Ömer, halifeliği sırasında bir gece Medine sokaklarında teftiş maksadıyla dolaşırken, evlerin birinden şarkı sesleri duyar. Pencereden baktığında birlikte içki içen bir erkek ve kadın görür görmez hemen bahçe duvarını aşarak eve girer ve onlara “Allah’a itaatsizlikte bulunduğunuz halde O’nun sizi koruyacağını mı zannettiniz?” diye çıkışmıştır. Evdeki adam, “Ey müminlerin emiri; durun, hemen karar vermeyin. Eğer ben, Allah’a bir kez itaatsizlik yaptıysam sen üç kez yaptın! Çünkü Allah Teâlâ, “Birbirinizin gizli hallerini araştırmayın...”⁵⁵³ buyurduğu halde, sen haneme girip ayıp araştırdın. Yine Allah, “...evlere arkalarından gelip girmenin asla iyi davranış olmadığını..., evlere kapılarından girilmesini...”⁵⁵⁴ buyurduğu halde, sen evimin duvarından atlayarak girdin. Sonra Allah, “Kendi evinizden başka evlere, geldiğinizi fark ettirip (izin alıp) ev halkına selâm vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha iyidir; herhalde (bunu) düşünüp anlarsınız.” buyurduğu halde sen evime hem izinsiz girdin hem de selam vermedin!”⁵⁵⁵ şeklinde karşılık verince Hz. Ömer “Bu kez beni bağışlarsan bir daha tekrar etmem” diyerek oradan ayrılır.

Yine Hz. Ömer devlet başkanı olduğu dönemde şehir bekçileriyle beraber teftişe çıktığı esnada, gecenin geç saatinde bir evde ışığın yandığını görmüş, dış kapıya doğru yaklaşırken, içerden yüksek seslerin geldiğini duymuştur ve Abdurrahman b. Avf’a bu evin kime ait olduğunu sormuştur. Abdurrahman ise Rebia b. Ümeyye b. Halef’in evi olduğunu ve içki içmekte olduklarını söyleyerek, hiddetli bir sesle cevap vermiştir. Bunun üzerine, Hz. Ömer, evet görüyorum. Biz Allah’ın yasakladığı bir işi yapıyoruz. Zira Allah, gizlilikleri araştırmayın buyurdu. Daha sonra Hz. Ömer bulunduğu yerden diğerleri ile birlikte ayrılmak zorunda kalmışlardır.⁵⁵⁶ Bu hadise, resmi görevlilerin de -bir zaruret olmadıkça- insanların özel hayatın gizliliğine müdahale edemeyeceğini göstermektedir.

⁵⁵³ Kur’an-ı Kerim, Hucurât 49/12.

⁵⁵⁴ Kur’an-ı Kerim, Bakara 2/189.

⁵⁵⁵ İbn Kesir, a.ge., C. 7, s. 357-358; Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed El-Gazâlî, *İhyâu Ulum’id-dîn*, İstanbul, 1974, C. 2, s. 500-501.

⁵⁵⁶ Yakubi, a.g.e., C. 2, s. 110- 134;

E. Kadın Hakları

Kadın haklarını en derli toplu açıklayan kaynak Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'ndeki konuşması olduğu için anılan konuşmayı olduğu gibi aşağıya almayı uygun buluyoruz:

“Şunu belirteyim ey insanlar! Kadınlarınızın sizin üzerinizdeki hakkı, sizin de kadınlarınızda hakkınız vardır. Sizin onlardaki hakkınız, döşeginizi sizden başkalarına çiğnetmemeleri, hoşlanmadığınız kişileri izniniz olmadan eve sokmamaları ve çirkin davranışta bulunmamalarıdır.⁵⁵⁷ Şayet yaparlarsa, Allah, onları engellemeğe, yataklarınızı ayırmanıza ve hafifçe vurmanıza izin vermiştir.⁵⁵⁸ Bunlardan vazgeçer ve size itaat ederlerse, herkesçe makul (normal) bilinen (ma'ruf) ölçülerde rızkını ve giyimini sağlamak borcunuzdur.⁵⁵⁹ Kadınlara iyi davranmalısınız. Çünkü onlar size sığınmışlardır, kendileri için hiçbir şeye sahip değillerdir.⁵⁶⁰ Siz onları Allah'ın emaneti olarak aldınız. Allah adını anarak onların namuslarını helal edindiniz.⁵⁶¹ Kadınlar konusunda Allah'tan sakının, onlara iyi davranın. Size iletmiş bulundum mu? Allah'ım sen tanık ol.”⁵⁶²

Görüldüğü gibi, kadının insandan sayılmadığı ve hatta bozulmuş Hristiyanlık ve Musevilik inancına göre bile lanetli bir varlık olarak kabul edildiği bir dönemde İslam peygamberi kadın hakları alanında en büyük devrimi gerçekleştirerek onlara yönelik kötü algıya ve fena muameleye set çekmiştir. Yahudi ve Hristiyanların inancında kadın lanetli olduğu için uğursuz sayılırken İslam bu düşüncüyü kökten reddederek kadınlara bazı noktalarda pozitif ayrımcılık yapmıştır.

⁵⁵⁷ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112. İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s.605. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206.

⁵⁵⁸ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605. Taberî, a.g.e., C. 2, s. 206. Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

⁵⁵⁹ Kur'an-ı Kerim, Nisa 4/34.

⁵⁶⁰ Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1104, 1112.

⁵⁶¹ İbn Hişâm, a.g.e., C. 2, s. 605.

⁵⁶² Vâkıdî, a.g.e., C. 1, s. 1112. El-Yâ'kûbî, a.g.e., C. 1, s. 149.

Hız. Peygamber'den önce cahiliye döneminde kadın, hemen hemen hiçbir hakka sahip olmayan değersiz bir nesne görülüyordu. Öyle ki, doğan kız çocukları horlanmakla kalmayıp toprağa diri diri gömülüyor, öldürülmeyenler istenildiği anda cariye olarak satılıyor ve mülkiyet veya miras gibi haklardan büyük çapta yoksun bırakılıyordu.⁵⁶³ Kısaca, eski Yunan ve Roma toplumları başta olmak üzere bütün eski kavimlerde olduğu gibi bu dönemde de kadın, insan yerine adeta bir meta biçiminde değerlendiriliyordu. İşte İslam'la birlikte bu insanlık dışı anlayış yerle bir olmuş ve kadına en nezih sosyal konum kazandırılmıştır.

İslam'a göre kadın ve erkek birbirlerini tamamlayan bir bütünün iki parçasıdır. *“Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz.”*⁵⁶⁴ mealindeki ayet bu gerçeği en çarpıcı şekilde açıklamaktadır. Bunun yanı sıra İslam, kadına yaratılıştan gelen bir takım farklılıklar haricinde insani ve medeni hakların hepsini vermiştir. Kur'an'ın, *“Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.”*⁵⁶⁵ ayetinde de buyrulduğu gibi üstünlük ölçüsü sadece takva (Allah'ın emirlerini yerine getirme) olduğundan kadın ve erkeğin eşit olduğunu vurgulamıştır.

İslam'ın kadınlara tanıdığı hakların ana kaynağı elbette Allah'ın kitabıdır. Bu haklardan kimi zaman özetle ve kimi zaman da ayrıntılı bahseden Kur'an konuya en çok Al-i İmran, Nisa, Meryem ve Talak surelerinde yer vermiştir.

Diğer taraftan, İslam hukukunda, bir insan olarak erkeğe tanınan temel insan haklarını kadına da aynı şekilde tanımıştır. Başka bir deyimle, yaşama hakkı, mülkiyet hakkı, eşitlik hakkı, adil yargılanma hakkı, hakkı, din hürriyeti, düşünce hürriyeti, şeref ve onurun korunması, özel hayatının gizliliği, konut dokunulmazlığı, evlenme ve aile kurma hakkı gibi temel haklar bakımından kadınla erkek arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, temel hakların türevi veya sonucu kabul edilen; fiil ehliyeti, şahsi mallar üzerinde tam tasarruf hakkı, miras

⁵⁶³ Aktaş, a.g.e., s. 86.

⁵⁶⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara 2/187.

⁵⁶⁵ Kur'an-ı Kerim, Hucurat 49/13.

hakkı, eğitim-öğretim hakkı, çocuğa velayet hakkı, nafaka isteme hakkı, ev masraflarına katılmama hakkı, mehir isteme hakkı ve meşru çerçevede çalışma hakkı da kadına aynı şekilde tanınmıştır.

Hz. Peygamber Arafat vadisindeki son seslenişinde kadın haklarına dair o ünlü hitabını bitirirken dinleyicilerin, o konuşmayı orada bulunmayanlara da iletmelerini isteyerek konunun ehemmiyetini ortaya koymuştur. Ayrıca, Peygamber'in konuşmaya "Ey İnsanlar" diye başlaması dikkat çekici başka bir husustur.

Resûlullah'ın yukarıdaki Veda Hutbesi'ne dönecek olursak, kadın-erkek ilişkisinde karşılıklı anlayışın hâkim olması ve ailenin sağlam temeller üzerine kurulması ana tema olarak yer almıştır. Karı-koca birlikteliğinden doğan karşılıklı hak ve sorumlulukların bazıları, özel hayatın gizliliği, sırların saklanması, eve yabancı kimseleri almama, iffeti koruma, kadının nafakasının erkeğe ait olması, kadının Allah'ın emaneti olması, kadınlar konusunda Allah'tan sakınılması ve kadına iyi davranılmasıdır. Sağlam bir temele dayanan ailenin muhafazası elbette az önce zikredilen karşılıklı haklara uyulmasına ve bunların güvence altında olmasına bağlıdır.

Tarih boyunca kadınların ekonomik, sosyal, toplumsal yönden zayıf olmaları nedeniyle hak ve hürriyetlerine dair sesler çok cılız çıkmıştır.⁵⁶⁶ Günümüzde ise kadın hakları üzerine tartışmaların yoğunlaşması, kadına şiddet ile diğer hak ihlallerine dair tepkilerin artması ve kadını korumak gayesiyle devlet içinde örgütlenmeye gidilmesi gibi hususlara baktığımızda bütün bunların düşünce arka planında İslam'ın rasyonel normlarının bulunduğunu görürüz. Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi doğrultusunda oluşan hukuk sistemi ve ahlaki düstur sonraki asırları oldukça etkilemiştir.

Hz. Resûlullah'ın asrısadet döneminde, kadınlar kişiliğine kavuşmuş, saygın bir duruma gelmiş ve hakları gereği gibi muhafaza edilmiştir. Günümüzde yaşanan

⁵⁶⁶ Dam, Karataş, a.g.m., s. 68.

sorununun kadın haklarıyla ilgili sorunların ortadan kaldırılması ve insan fitratına uygun bir uygulamanın yerleştirilmesi için, Hz. Peygamber'in normatif değerdeki sözlerine kulak vererek tatbikatını harfi harfine yerine getirmek gerekir. Hele hele, Veda Hutbesi'ndeki son uyarılar en etkin reçete olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Veda Hutbesi'nde dile getirilen hususlar kadın-erkek ilişkilerine açıklık getirilmek suretiyle reva görülen haksızlıkların önüne geçmektedir.⁵⁶⁷

Bununla birlikte, kadınların fiziki, maddi ve sosyal yönden güçsüz olmaları haklarının gasp edilmesini kolaylaştırmıştır.⁵⁶⁸ Bu durumu göz önünde bulunduran Hz. Peygamber kadının Allah'ın bir emaneti olduğunu ilan etmiştir. Kadının, Allah'ın emaneti olarak nitelenmesi konuya aynı zamanda manevi ve ahlaki boyut kazandırmıştır. Böylelikle, kadının hakkını çiğneyen erkek, emanete hıyanet etmiş sayılacağından Allah indinde sorumlu duruma düşmüş olacaktır.

Netice itibariyle, Hz. Muhammed'in kadın haklarına yönelik hamlesi, tarih boyunca hiçbir şahsiyet tarafından gerçekleştirilemeyen bir devrim mesabesinde olup, insanlık ve özellikle kadınlar için büyük bir zaferin adıdır.

F. Suçun Kişiselliği

Suç ve cezanın kişiselliği ilkesini ilk kez getiren İslam'dır. Oysa dünya bu prensiple ancak 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nden sonra tanışabilmiştir. Anılan ilkenin esas dayanağı Kur'an'ın, *“Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üslenmez.”*⁵⁶⁹ ayetidir. Konuya açıklık getiren Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde; *“Sözlerime kulak veriniz! Hiç kimse başka birinin işlediği suçtan dolayı cezalandırılmaz. Baba, çocuğunun işlediği suçtan ötürü*

⁵⁶⁷ Aktaş, a.g.e., s. 104.

⁵⁶⁸ Dam, Karataş, a.g.m., s. 68.

⁵⁶⁹ Kur'an-ı Kerim, İsrâ 17/15.

cezalandırılmaz. Çocuk da aynı şekilde babasının işlediği suçtan ötürü cezalandırılmaz.”⁵⁷⁰ şeklinde buyurmuştur.

Hz. Peygamber’in Veda Hutbesi’ndeki bu ifadeleri suçun bireyselliğine ve sorumluluğun şahsiliğine gösterilen özeni vurgulamaktadır. Herkesin malumu olduğu gibi eski çağlarda ve özellikle Cahiliye döneminde herhangi bir cinayet işlendiği zaman sadece suçu işleyen değil, bütün akrabaları da suçlu kapsamında kabul ediliyordu. Bu durum bitmek ve tükenmek bilmeyen kan davalarını doğurarak fitnenin yayılmasına neden oluyordu. İşte, İslam Peygamberi, Veda Hutbesi’ndeki veciz ifadeleriyle söz konusu çirkin uygulamanın önüne geçmiştir. Diğer bir anlatımla Hz. Muhammed, Veda Hutbesi’nde yaşama hakkı ve canın dokunulmazlığı hususlarına değinirken kan davalarını kaldırdığını ve cezanın yalnız suçu işleyene verileceğini net olarak açıklamıştır.

Nitekim İslam ceza hukukunda cezaların şahsiliği ilkesi kabul edilmiştir. Buna göre, bir kimsenin işlediği suçun cezasını bir başkası çekemez. Yani, insan, kendisine verilen akıl ve iradeden ötürü ancak yaptıklarından sorumludur.

Öte yandan Allah, insanın kendi iradesi ile yapacağı eylemlerden sorumlu olacağını birçok ayette bildirmiştir. Bu tür sorumluluk, aynı zamanda bütün insanların önemle üzerinde durduğu ahlaki bir değerdir. Zaten, insan olmanın en bariz sonuçlarından biri de sorumlu olmaktır.⁵⁷¹

İslam’ın getirdiği bu kural, suçsuz ve günahsız insanları koruyan, herhangi bir kimseye hak etmediği muameleyi yasaklayan insani ve medeni bir ilkedir. Bunun içindir ki Allah, Kur’an-ı Kerim’in çeşitli ayetlerinde günahların şahsî olduğunu, hiç kimsenin başkasının işlediği günahtan sorumlu tutulamayacağı açıkça bildirmiştir.⁵⁷²

⁵⁷⁰ Amr b. el-Ahvas rivayet etmiştir. İbn Mace, a.g.e., C. 2, s. 1025. İbn Ebî Şeybe, a.g.e., C. 2, s. 119-120. Tirmizî, a.g.e., C. 4, s. 461-462.

⁵⁷¹ Gürbüz Deniz, “Kur’an’a Göre İnsan Sorumluluğu”, *VIII. Kur’an Sempozyumu*, Fecr Yayınları, Ankara, 2006, s. 179.

⁵⁷² Hadislerle İslam, C. 5, s. 442.

Suç ve cezanın kişiselliğine direkt veya dolaylı vurgu yapan bazı ayetlere burada yer vermeyi uygun buluyoruz:

*“Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez.”*⁵⁷³

*“Kim kasıtlı veya kasıtsız bir günah kazanır da sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa, muhakkak ki, büyük bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmiş olur.”*⁵⁷⁴

*“De ki: Bizim işlediğimiz suçtan siz sorumlu değilsiniz; biz de sizin işlediğinizden sorulacak değiliz.”*⁵⁷⁵

*“Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yüğü (günahı) ağır gelen kimse onu taşımak için (başkasını) çağırrsa, bu çağırıldığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenmez.”*⁵⁷⁶

Sonuç olarak İslam tarafından hukuk dünyasına armağan edilen suç ve cezanın kişiselliği sayesinde⁵⁷⁷ adalet direği ayakta tutulmuş ve toplumlara sirayet etmiş olan vahim fitnelerin önüne bir set gibi çekilmiştir.

⁵⁷³ Kur’an-ı Kerim, En’am 6/164.

⁵⁷⁴ Kur’an-ı Kerim, Nisa 4/112.

⁵⁷⁵ Kur’an-ı Kerim, Sebe 34/25.

⁵⁷⁶ Kur’an-ı Kerim, Fatır 35/18.

⁵⁷⁷ Saffet Köse, “İslam Hukukunda İnsan Onuruna Dayalı Bazı Hükümler”, *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.133.

SONUÇ

İnsan hakları kavramı insanlık tarihi kadar uzun bir maziye sahiptir. İnsanoğlunun doğuştan ve sonradan kazandıkları bir takım hakları vardır. Herkese tanınması gereken insan hakları kavramı ve buna ilişkin ilkeler her zaman önemini korumuştur. Allah, başta İslam olmak üzere dinler aracılığıyla insanlara, insanca yaşamaları için temel haklar tanımıştır.

İslam, insana maddi ve manevi yönden kendisini geliştirmeyi bir hak olarak vermiştir. Dinin amaçları arasında sayılan bu haklar (el-Usul'ül-Hamse); dinin dokunulmazlığı hakkı, hayatın dokunulmazlığı hakkı, aklın korunması hakkı, neslin ve namusun korunması ve malın dokunulmazlığı hakkından ibarettir. İslam hukuku bu beş temel hakkı öncelikle hedef seçmiştir.

Kur'an-ı Kerim öncelikle Araplara ve Müslümanlara hitap etmekle beraber bütün beşeriyeti aydınlatan ve yönlendiren özgün kralları içermektedir. Keza, Hz. Muhammed, Veda Haccı sırasında irat ettiği Hutbe'de bütün insanlara hitap etmiştir.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'i bize; üstün ahlâk sahibi, gaybı bilmeyen bir beşer; vahye dayalı konuşan, görevini adaletle eksiksiz ve karşılık beklemeden yerine getiren, müjdecî, korkutucu, nur gibi etrafını aydınlatan ve âlemlere rahmet olan bir Allah'ın elçisi olarak tanıtmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, Allah'ın elçisi olan Hz. Muhammed, cahiliyet devrinin bütün çarpık uygulamalarını ayaklarının altına aldığı Veda Hutbesi'nde cihana ilan etmiştir.

O gün hitap edilen kitle, orada hac için bulunan Müslümanlar olmasına rağmen Peygamber'in seslenişi tüm zaman ve mekânlarda yaşayacak insanlara yöneliktir. Hz. Peygamber vefatından önce Veda Hutbesi'yle insanlığa son mesajında insan haklarına dair konulara gereği gibi değinmiştir.

Hiz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde yaptığı konuşmaya bakıldığında bu sunumun peygamberlik süresince ortaya konulan prensiplerin bir özeti olduğunu görürüz. Hiz. Muhammed'in bir peygamber olması hasebiyle Allah tarafından verilen en önemli misyonlar arasında; tebliğ⁵⁷⁸ (bildirme), tebyin⁵⁷⁹ (açıklama), teşriî⁵⁸⁰ (hüküm koyma) gibi görevler bulunmaktadır. Hiz. Peygamber'e verilmiş bulunan yukarıdaki üç görevin aynı anda gerçekleştirilmesine en güzel örnek Veda Hutbesi'dir.

Veda Hutbesi'nin Veda haccı dönemine rastlaması ve Hiz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre öncesinde gerçekleşmesi dolayısıyla söz konusu tebliğ, tebyin ve teşriî vazifelerinin yerine getirilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu arada Hiz. Peygamber, tebliğ görevini eksiksiz yerine getirmek bağlamında, "Tebliğ ettim mi" sorusunu yönelterek hazır bulunanlara tasdik ettirmesi mesaja verdiği ehemmiyetin başka bir veçhesidir.

Veda Hutbesi incelenirse; yaşama hakkı, eşitlik hakkı, kişisel haklar, malın korunması ve mülkiyet hakkı, kardeşlik hukuku, sosyal güvenlik, faiz, kan davası, nesie (takvimde ayarlama) yasağı, kadın hakları, kadın ve erkeklerin karşılıklı sorumlulukları, vasiyet, nesep, neslin muhafazası, emanete riayet, borç, kefalet, rüşvet ve miras hakkı gibi ana hukuki meselelere yer verildiği görülecektir.

Hiz. Peygamber'in hac ibadeti esnasındaki hutbelerin diğer zamanlarda irat etmiş olduğu hutbelerden farkı Hiz. Peygamber'in en son mesajlarını içermesidir.

⁵⁷⁸ Kur'an-ı Kerim, Nahl 16/125; "(Resulüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin, kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidayete erenleri de çok iyi bilir." Kur'an-ı Kerim, Maide 5/99; "Peygamberin üzerine düşen ancak tebliğdir."

⁵⁷⁹ Kur'an-ı Kerim, Nahl 16/44; "(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünceleri için sana bu Kur'an'ı indirdik." Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran 3/164; "Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, (kötülüklerden ve inkârdan) kendilerini temizleyen, kendilerine Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar apaçık bir sapıklık içinde idiler."

⁵⁸⁰ Kur'an-ı Kerim, Ahzâb 33/36; "Allah ve Resulü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resulüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur." Kur'an-ı Kerim, Haşr 59/7; "Peygamber size ne veriyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir."

Hatta bazı sahabiler Veda Haccı sırasında dinin kemale erdiğini söyleyen ayet ile Nasr suresinin nüzulünü Peygamber'in görevinin tamamlandığına ve vefatının yaklaştığına işaret saymışlardır. Veda Hutbesi'nde yer alan "Size öylesini bırakıyorum ki, sınıksız sarılırsanız, asla sapıtmazsınız: Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünneti." beyanı ise Peygamber'den sonra sahabilerin izleyeceği metodu belirlemiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki, Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde dile getirdiği hususlar evrensel insan haklarını ortaya koymak açısından bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Hz. Muhammed'in Hutbe'de "Ey Müminler" ve "Ey Müslümanlar" yerine "Ey İnsanlar" şeklinde hitap etmesi yani belli bir din, belli bir cemaat ve belli bir topluluk ile sınırlandırmaması evrensel bir mesaj olduğunun göstergesidir.

Veda Hutbesi'nde yer alan haklar, hem hukuki ve hem de dini mahiyet içeren haklardır. Çünkü bu hakların bazıları İslam hukukunun işlev alanına girerken diğer bazıları dini ve ahlaki mahiyettedir. Bu nedenle, insan hakları ihlali hukuki anlamda suç, dini tabirle günah oluşturur.

Şu var ki, insan haklarının korunması, otorite makamlarının başat görevlerindedir. Fakat modern laik düşüncüyü benimseyen hukuki sistemler insan haklarının korunmasında yetersiz kalmaktadır. Hâlbuki İslam bir yandan hukuki yaptırım öngörürken diğer yandan dini ve ahlaki sorumluluğa parmak basmaktadır.

Veda Hutbesi'nde insanların eşit olduğunu ve sınıf farklılıklarının olmadığını ifade sadedinde bütün insanların Âdem'den geldiği için eşit olduklarını söylemek suretiyle en güzel mantık ölçüsünü hatırlatmıştır.

İbni Teymiyye, Sırât-i Müstâkîm adlı eserinde, Veda Hutbesi'nde Hz. Peygamber, "Bütün cahiliye adetlerini ayaklarımın altına aldım." diyerek o dönemin İslam dışı tüm gelenek ve uygulamalarını, din anlayışlarını ve hatta bayram törenlerini ortadan kaldırdığını belirtmektedir. O kadar ki Hz. Muhammed, Buhari'de geçen bir hadisinde "Cahiliye davasıyla hak iddia eden kimse bizden değildir"

buyurarak cahiliye döneminden kalan davaların asla dinlenilmeyeceğini dile getirmiştir.

Her şeyden önce bu tarihi hutbe, insanoğlunun insan hakları konusunda 20. ve 21. yüzyılda ancak ulaşabildiği seviyenin çok üstünde bir insan hakları anlayışına sahiptir. Veda Hutbesi asırlar öncesinde irat edilmesine rağmen insanlığa hitap ettiğinden güncelliğini hala korumaktadır. Bu yönüyle Hutbe, Müslümanlar için her zaman kılavuz, tüm insanlık için de referans metni olmalıdır.

Veda Hutbesi insan hakları açısından değerlendirildiğinde günümüze kadar gelen diğer bildirgelerden önemli bir farkı göze çarpar; Hutbe'de belirtilenler bizzat peygamberin sözleri olup Kur'an'ın koyduğu düsturları açıklamaktan ibarettir. Bu da son ve mükemmel din olan İslam'ın temellerini oluşturmaktadır. İslam'ın kuralları ise zaman ve mekânları aşarak kıyamete kadar devam eder. İlahi kaynaklı bu kurallarda hata aramak beyhude bir çabadır. Buna karşılık, beşeri bildirgeler insanların eseri olduğundan hata içerme, eksik alma, değişime açık olma ve yanlış algıya meydan verme gibi sakatlıklarla maluldür. Nitekim bahse konu bildirgeler, sıralı maddeler halinde kaleme alınmış, sınırlı konuları ihtiva etmiş ve birbirinin eksikliğini tamamlamış olan yazılı belgelerdir.

Hız. Peygamber'in, insan haklarına ilişkin temel ilkeleri yazılı metin yerine konuşarak deklare etmesi o çağın şartlarının gereğidir. Okuma-yazma oranının düşük olduğu ve hele matbuatın bulunmadığı o dönemde egemen olan kültür şifahi kültür idi. Onun için, mesajı halka iletmenin tek aracı hutbeler idi. Zaten Kur'an bile nazil olduktan sonra sahabilerin hafızalarında saklanmıştır. Buna işaret eden Hız. Peygamber, Veda Hutbesi'ni dinleyenlere bu hutbeyi dinlemeyen insanlara bildirilmesini görev olarak vermiştir.

Bazı çağdaş insan hakları uzmanlarına göre, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde yer alan maddelerin bir kısmı Veda Hutbesi'nden esinlenmiştir. Hemen belirtmek gerekirse içerik itibarıyla adı geçen Beyanname, Veda Hutbesi ile örtüşürse de daha önce de belirtildiği üzere onun kadar geniş

kapsamlı ve etkileyici olmamıştır. Çünkü o, bir peygamberin kıyamete dek devam edecek ümmetine bir ultiatomudur.

Batı menşeli beyannameler her ne kadar tüm dünyaya yönelik ise de farklı coğrafyalardaki devletler de kendilerine özgü bölgesel bildirgeler ilan etmişlerdir. Örneğin, Afrika İnsan Hakları Bildirgesi, Amerika Kıtası İnsan Hakları Bildirgesi ve İslam Devletleri İnsan Hakları Beyannamesi bunlardan bir kaçıdır. Ancak, bu bildirgelerde Evrensel Beyanname'nin izleri kolayca görülmektedir.

Hatırlatılması gereken bir nokta da daha önce de işaret edildiği gibi Veda Hutbesi'nin kendi alanında bir ilke imza atmasıdır. Çünkü hak ihlallerinin gırla devam ettiği ve insani değerlerin yerde süründüğü dönemde bu evrensel sesleniş gerçekleşmiştir. O çağda ayrımcılık, ırkçılık, saldırganlık, zulüm ve adaletsizlik gibi insanlık dışı uygulamalar hüküm sürerken, Hz. Peygamber bir kurtarıcı sıfatıyla insanlara doğruyu göstermiştir. Dolayısıyla, bu konuşma nebevi buyruk olması hasebiyle kutsal bir hitap olmakla kalmamış; aynı zamanda evrensel nitelikte bir kalıp oluşturmuştur.

Batı dünyası insan hakları ile ilgili düzenlemeleri 1215 tarihli Magna Carta Libertatum ile başladığını iddia etmektedirler. Fakat insan haklarının doğuşu çok eskilere dayanmış olmasına rağmen batı dünyası kasıtlı olarak Hz. Muhammed'in Medine Vesikası'nı, Fetih Hutbesi'ni ve Veda Hutbesi'ni görmezden gelmektedir. Halbuki Veda Hutbesi bu sözleşmeden 583 yıl önce gerçekleşmiştir.

Netice itibariyle yirmi üç yıl devam eden peygamberlik süreci, Kur'an'ın son ayetiyle tamamlanmıştır. Bu sürecin sonuna rastlayan Veda Hutbesi ise Kur'an'ın muhtelif yerlerinde geçen hükümleri pekiştirici ve yorumlayıcı bir özelliğe sahip olmuştur. Değindiği konuların önemini de hazır olanların orada bulunmayanlara iletmesini talep etmekle vurgulamıştır.

Böylece, ortaya çıkan bu eserle akademi dünyasında hukuk tarihi ile insan hakları alanında çalışma yapanlara katkı sunacak değerde olmasını arzu ediyoruz. Bu tezin, insanlarımızın zihinlerine İslam'ın orijinal bakışını yerleştirmesine bir nebze de olsa ışık tutması temennisiyle...

KAYNAKÇA

Acer, Yücel, Kaya, İbrahim, *Uluslararası Hukuk Temel Ders Kitabı*, Legal Yayıncılık, 2011.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Ahmet Cevdet Paşa, *Hız. Muhammed (s.a.v.)'in Hayatı*, Erhan Yayınları, İstanbul.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1994.

Akbaş, Muhsin, “Lingua Franca’dan Lingua Sacra’ya: İnsan Hakları Sistemi Küresel Sekülerizmin Amentüsü mü?”, *İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler*, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 2010, s.267-278.

Akgündüz, Ahmet, *İslâm’da İnsan Hakları Beyannamesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1993.

Akıllıoğlu, Tekin, *İnsan Hakları - I - Kavram, Kaynaklar ve Koruma Sistemleri*, Ankara Üniversitesi SBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, Ankara, 1995.

Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1969.

Akşit, Mustafa Cevat, *İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976.

Aktan, Coşkun Can, *Değişim Çağında Devlet*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Aktan, Hamza “Kazf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002, C. 25, s. 148-149.

Aktaş, Cihan, *Veda Hutbesi*, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Altuntaş, Mehmet, *Türk Anayasalarında İnsan Hakları*, Uzmanlık Tezi, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara, 2002.

Apak, Adem, “İslam’da İnsanın Değeri ve Hakları Üzerine”, (Erişim) <http://www.islamtarihi.info/2017/04/islamda-insann-degeri-ve-haklar-uzerine.html> 08.04.2019.

Arab Charter on Human Rights 2004, Çeviren: Mohammed Amin Al-Midani, Mathilde , Boston University International Law Journal , 2006, S. 24, s. 147-164.

Arab Charter on Human Rights, Fonden för Mänskliga Rättigheter, (Erişim) <http://www.humanrights.se/wp-content/uploads/2012/01/Arab-Charter-on-Human-Rights.pdf> 06.05.2019.

Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Arslan, Abdurrahim, *İbn Seyyidinnas ve Uyunü'l-Eser*, Siyer Yayınları, 2019.

Aslan, Nasi, “Kur’ân ve Sünnete Göre Sanık ve Mahkûm Yakınları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 531-557.

Aşur, Muhammed Tahir Bin, *İslam Hukuk Felsefesi Gaye Problemi / Mekasıdu's-Şeri'ati'l-İslamiyye*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999.

Atalay, Orhan, *Doğu-Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul, 1999.

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul, 1988.

Aybay, Rona, *İnsan Hakları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2015.

Bardakoğlu, Ali, “Delil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994, C. 9. s. 138-140.

Baş, Haydar, *İnsan Hakları Açısından Veda Hutbesi ve Evrensel Beyanname*, İcmal Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Bayraktar, İbrahim, “İslâm’ın İnsana Tanıdığı Bazı Temel Haklar ve Veda Hutbesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, S. 9, s. 245-269.

Berber, Yunus Emre, *Türkiye’de İnsan Hakları Söyleminin Toplumsal Karşılığı*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Berki, Ali Himmet, Keskiöglu, Osman, *Hâtemü’l Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayâtı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Berki, Şâkir, *Bütün İnsanlara Gönderilen Peygamber Hazreti Muhammed*, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1981.

Bezzar, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhalik, *Müsned*.

Bıçak, Vahit, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi”, Editörler: Çalış, Şaban H., Akgün, Birol, Kutlu, Önder, *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006, s. 281-308.

Bill of Rights, Bill of Rights Institute, (Erişim) <http://billofrightsinstitute.org/wp-content/uploads/2011/12/BillofRights.pdf> 10.05.2018.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye*, C. I.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*.

Birleşmiş Milletler İnsan Haklarının Korunması ve Yaygınlaştırılması için Ulusal Kurumların Kurulması ve Güçlendirilmesi El Kitabı, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Merkezi Yayını, 1995.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri, (Erişim)
<http://www.un.org.tr/humanrights/tr/birlesmis-milletler-insan-haklari-belgeleri>
05.04.2018.

Boynukalın, Ertuğrul, “Makāsıdü’ş-Şerîa”, ***TDV İslâm Ansiklopedisi***, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2003, C. 27, 423-427.

Brohi, A.K., Hasan, Perviz, Han, Niyaz-ül Hak, Masumi, M.S.H., Said, M.A., Ahmed, Nefise, Sarraf, M. Yusuf, ***İnsan Hakları (Müslümanca Bir Yaklaşım)***, Akabe Yayınları, İstanbul, 1978.

Canan, İbrahim, ***Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi***, C. 2, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.

Canlı, Mustafa, “Riyazü’s-Salihin ve Tercemesi” Adlı Esere Yazmış Olduğu Mukaddime Bağlamında Ahmed Hamdi Akseki’nin Hadis ve Sünnete Bakışı”, ***Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi***, C. 1, S. 34, s. 126-143.

Civelek, Jale, “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”, ***İstanbul Üniversitesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni***, C. 9, S. 1, 1989, s. 1-9.

Charter of the United Nations, (Erişim)
<https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/uncharter.pdf>,
http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_01.pdf
07.04.2017.

Coşkun, Vahap, *İnsan Hakları: Liberal Açıdan Bir Tahlil*, Liberte Yayınları, Ankara, 2006.

Çağırın, Mehmet Emin *Uluslararası Alanda İnsan Hakları*, Barış Kitap, Ankara, 2011.

Çağrıcı, Mustafa, “Gıybet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996, C. 14, s. 63-64.

Çağrıcı, Mustafa, “Hak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997, C. 15, s. 137-139.

Çalık, Etem, “İnsan Hakları Meselesinin Gelişimi ve Siyasî ve Sosyal Faktörlerle İlişkisi”, *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 16, 2017, s.41-67.

Çalık, Tacettin, “Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmeleri Kapsamında İnsan Haklarının Korunması”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1, 2016, s. 69-120.

Çubukçu, İbrahim Agâh, “Din ve İnsan Hakları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, s. 119-130.

Çüçen, A. Kadir, “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, 2006, s. 25-34.

Dam, Hasan, Karataş, Meryem, “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Denizli, 2014, Y. 1, S. 2, s. 48-75.

Declaration Islamique Universelle des Droits de l'Homme, Arab Law Quarterly, S. 1. 16, C. 4, 2001, s. 374-387.

Deniz, Gürbüz, “Kur’an’a Göre İnsan Sorumluluğu”, *VIII. Kur’an Sempozyumu*, Fecr Yayınları, Ankara, 2006.

Doi, Abdur Rahman I., *Non-Muslims Under Shari'ah (Islamic Law)*, Kazi Publications, Lahore, 1981.

Dost, Süleyman, “Uluslararası Bir İnsan Hakları Belgesi Olarak Arap İnsan Hakları Sözleşmesi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 2018, Y. 9, S. 35, s. 81-110.

Ebu Zehra, Muhammed, *Kur'an Nizamı*, Kazdal Yayınları, Ankara, 1969.

El-Beyhaki, Muhammed b. Hüseyin, *Sünen-i Beyhaki*.

El-Buhârî, Muhammed, *Sahihi Buhârî*.

El-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el- Kinânî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrut, 1968.

El-Cevziyye, İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, C. 3, İklim Yayınları, İstanbul.

El-Askalânî, İbn Hacer, *Feth'ul Bârî*, Polen Yayınları, İstanbul, 2006.

El-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed, *el-Mustasfâ*, C. 1, Beyrut, 1994.

El-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed, *İhyau Ulum ud-Din*, C. 1, İstikamet Matbaası, Mısır.

El-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Muhammed bin Ahmed, *İhyâu Ulum'id-din*, C. 2, İstanbul, 1974.

El-Haysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, C. 3.

El-Havâri, Kâsım bin Sellâm, (Ebu Ubeyd), *Kitabü'l-Emval İlk Dönem Ekonomi Yönetimi*, Ankara Okulu Yayınları, 2016.

El-Hudari, Muhammed, *İslâm Hukuku Tarihi*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1987.

El-Kardavi, Yusuf, *el-Medhal li Dirâseti's-Sünneti'n-Nebeviyye*.

El-Kardavî, Yusuf, *Öncelikler Fıkhu*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007El-Mübarek, Muhammed, *İslam Nizamı Devlet ve Hükümet*, Nida Yayıncılık, 2013, İstanbul.

El-Kurtubi, Muhammed bin Ahmed, *el-Câmiu' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, C. 17.

El-Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc, *Müslim Sahîh*, C. 2, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

El-Yâ'kûbî, Ahmed b. Ebu Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb İbn Vâdih, *Tarîh'ul Yâ'kûbî*, Beyrut.

En-Nebhan, Muhammed Faruk, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1980.

En-Nebhan, Muhammed Faruk, “İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler”, Çeviren: Servet Armağan, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1978, C. VII, S. 1-2, s. 275-288.

En-Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Şerh ale'l-Müslim*, C. 8.

En-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkîm, *el-Müstedrek Ale's-Sahîhayn*.

En-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkîm, *el-İklil*.

Erdem, Mehmet, “ “Medine Vesikası”nın Maddelendirme Şekli ve Türkçe Çevirileri Üzerine Bazı Mülahazalar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Publication of Association Esprit, Soci t  et Rencontre, Strasbourg, 2012, C. 5, S. 8, s. 525-542.

Erdoğan, Mehmet, “Müzakere”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.

Erdoğan, Mustafa, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Kitabevi, Ankara, 2007.

Eren, Abdurrahman, *Türkiye’de İnsan Haklarının Korunması, Uluslararası Koruma Mekanizmaları ve Ulusal İnsan Hakları Kurumlarının Rolü*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

Eroğlu, İzzet, *Devletin İnsan Haklarını Koruma Mekanizmaları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

Eskicioğlu, Osman, *İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1996.

Es-Sicistâni, Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud*.

Es-Suyuti, Celaleddin, *El’Cami ’s-Sağir*.

Es-S heyl , *er-Ravz ’l- n f fi şerhi’s-S reti’n-Nebeviyye li’bni Hişâm*, C. 4, Mısır.

Eş-şatibi, *el-Muvafekat*, C. 4, Mısır.

Et-Tert r , Hüseyin Mutavi, “Fıkıh Us lc erinin Sünnet’le İlgili Bazı Meselelere Yaklaşımları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006, S. 8 s. 303-340.

Ez-Zehebi, şems ddin Abdullah Muhammed ibni Ahmed ibni Osman, *Tarih’ l İslam*, C.4, Cantaş Yayınları, İstanbul, 2002.

Es-Sicistâni, Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud*.

Fırat, Abdulilah, *Seyyidü'l Enbiya Ve'l Mürselin Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) Ve Ehl-i Beyt'i*, Ankara, 2013.

Fırat, Muhammed Sabır, “Hukuk Devleti Açısından İnternette İnsan Hakları ve Kişilik Haklarına Saldırı Sorunu”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 2, 2015, s. 101-116.

Gemalmaz, H. Burak, *Mülkiyet Hakkı*, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru El Kitapları Serisi - 6, Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi, Ankara, 2018.

Gemalmaz, Mehmet Semih, *Devlet, Birey ve Özgürlük*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Gökburun, İbrahim, *Türkiye’de İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi ve İlköğretim Ders Kitaplarına Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Gökmenoğlu, Tekin Hüseyin, *İslam’da Şahsiyet Hakları*, Ankara, 1996.

Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2010.

Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı), TBMM internet sitesi, (Erişim) https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_005.pdf, 05.06.2019; A. Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifak’tan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1985, s. 11-13.

Gülmez, Mesut, “İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Ulaştığı Nokta” , *Farklı Bakış Tarzlarıyla İnsan Hakları Uygulamaları*, Emniyet Genel Müdürlüğü APK Dairesi Başkanlığı, 2000, Ankara, s. 17-35.

Habeas Corpus Act, (Erişim) <http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2/contents>
10.05.2018.

Hacak, Hasan, “Mülkiyet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006, C. 31, s. 543-548.

Hadislerle İslam, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2013, C. IV.

Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye (Hz. Peygamber Döneminin Siyasi-İdari Belgeleri)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Anayasa Hukuku*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2012.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.

Hatemi, Hüseyin, “İslâm’da İnsan Hakkı ve Adâlet Kavramları”, *Doğu’da ve Batı’da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994)*, T.D.V.Y., Ankara, 1996, s. 1-11.

Havva, Said, *Hadislerle Hz. Peygamber’in Hayatı (El Esas Fi’s Sünne)*, C. 3, Hikmet Neşriyat, İstanbul.

Hökelekli, Hayat “İrz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999, C. 19, s. 133-134.

Hümejd, Abd b., *el-Müntehab min Müsned-i Abd b. Hümejd*, C. 1, Kahire, 1988.

İslahat Fermanı, TBMM internet sitesi a.g.y.; Gözübüyük vd. a.g.e., s.14-18.

İbni Teymiyye, *Sırât-i Müstâkîm*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 158.

İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi (İslâm Tarihi)*, C. 2, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *Musannef*.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *Müsned*, Riyâd, 1998.

İbn Hanbel, Ahmed, *el-Müsned*, C. 5, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, 1999.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li İbni Hişam*, Beyrut, 1990.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik, *İslam Tarihi Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi (es-Sîretü'n Nebeviyye)*, C. 2, Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006.

İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi; el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çağrı Yayınları, 2017.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd Ebû Abdullah el-Kazvînî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

İbn 'Useymîn, *Fıkıh Usûlüne Giriş*, Guraba Yayınları, İstanbul.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabâkâtü'l-Kübrâ*, Beyrut.

Ignatieff, Michael, *Human Rights as Politics and Idolatry* Princeton University Press, New Jersey, 2001.

İhsanoğlu, Ekmeleddin "Arap Birliği", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991, C. 3, s. 325.

İmam Şafîî, *el-Umm*, C. 1, Buruc Yayınları, İstanbul, 2011.

İnsan Hakları Bildirgesi (Kahire Bildirgesi), İslam İşbirliği Teşkilatı. (Erişim) https://www.tihk.gov.tr/upload/file_editor/2019/03/1551392957.pdf 06.05.2019.

International Covenant on Civil and Political Rights, United Nations, (Erişim)
http://www.un.org.tr/humanrights/vm/1_International_Covenant_on_Civil_and_Political_Rights.pdf,
http://www.uhdigm.adalet.gov.tr/sozlesmeler/coktaraflioz/bm/bm_05.pdf,
06.04.2017.

International Covenant on Social, Economic, and Cultural Rights, United Nations, (Erişim)
<http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cescr.pdf>,
http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin134.pdf, 06.04.2017.

“İnsan Hakları”, *Ana Britannica*, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994, C. 16, s. 368-370.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, (Erişim)
<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/pdf01/203-208.pdf> 09.05.2019.

İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme, (Erişim)
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf 20.04.2019.

“İslamda İnsan Hakları Beyannamesi”, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1992, C. 28.

Kaboğlu, İbrahim, “İnsan Haklarının Gelişimci Özelliği ve Anayasa Yargısı”, *Anayasa Yargısı*, 1992, C. 9, s. 121-136.

Kalabalık, Halil, **İnsan Hakları Hukuku**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2009.

Kandehlevi, Muhammed Yusuf, **Hayatü's-Sahâbe**, C. 1, Akçağ Yayınları, Ankara.

Kanun-u Esasi, Memaliki Devleti Osmaniye, İstanbul, 1876, (Erişim)
<http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/kanunuesasi.html>
01.04.2018.

Kanun-i Esasi, TBMM internet sitesi, (Erişim)
https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin001/001_00_006.pdf
05.06.2019; Gözübüyük vd. a.g.e., s. 31-44.

Kapani, Münci “Cumhuriyet Döneminde İnsan Hakları” 1973, s. 9-17, (Erişim) <http://kutuphane.dogus.edu.tr/makale/13011308/1974/cilt31/sayi1-4/M0002089.pdf/> 29.03.2015.

Kapani, Münci, ***Kamu Hürriyetleri***, Yetkin Yayınları, Ankara, 1993.

Karagöz, İsmail, Keskin, Mehmet, Altuntaş, Halil, ***Hac İlmihali***, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Karaman, Hayreddin, ***Anahatlarıyla İslâm Hukuku***, İstanbul, 1984.

Karaman Hayreddin, Çağrıci, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, ***Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir***, C. 5, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları,

Karaman, Hayrettin, ***Laik Düzendeki Dini Yaşamak 2***, İz Yayıncılık, 2001.

Karatepe, Şükrü, “İnsan Haklarının İlahi Temelleri”, ***Doğuda ve Batıda İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-1994)***, TDV Yayınları, Ankara, 1996, s. 109-115.

Kara, Uğur, Şen, İlker Gökhan, Nalbant, Atilla, Karakaş, Ayşe Işıl, ***İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri***, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2014.

Konan, Belkıs, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış” ***Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi***, C. 15, S. 4, s. 253-288.

Kur'an-ı Kerim.

Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Mealî, Hazırlayanlar: Özek, Ali, Karaman, Hayreddin, Turgut, Ali, Çağrıci, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kafi, Gümüş, Sadreddin, Hâdimü'l-harameyni's-şerîfeyn Kral Fehd Mushaf-ı Şerif Basım Kurumu, Medine-i Münevvere, 1992.

Lings, Martin, (Siraceddin, Ebubekir), *Hz. Muhammed'in Hayatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.

Magna Carta, Çeviren: Eran İlal, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 34, S. 1-4, 1968.

Malik, *Muvatta*.

Malik Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Fon Matbaası, Ankara, 1987.

Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakaik mimma fi'l-Camii's-Sagir ve'l-Meşarik min Hadisi Hayral Halaik*, 25 No'lu Matbaa, İstanbul, 1893. (Erişim) Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Merkez Kütüphane, Ankara, 297.392 ZİH 1893 Yer No.

Mevdûdi, Ebu'l Â'lâ, *İslam'da İnsan Hakları*, Düşün Yayıncılık, İstanbul.

Mevlevi, Tahir, "Hac Veda Hutbesi", *Mahfil Dergisi*, İstanbul, 1924, C. 5, S. 50, s. 17-20.

Musulın, Janko, *Hürriyet Bildirgeleri - Magna Charta'dan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne*, Belge Yayınları, İstanbul, 1983.

Müslim, Ebu'l-Hüseyib b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünen-i Kübrâ*.

Orhan, Fidan, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarında Veda Hutbeleriyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2018.

Özek, Ali, "Kur'an'da Kadın ve Kadın Hakları", *Kur'an ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 125-172.

Özel, Ahmet, “Kuran ve Sünnette Esir Hakları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 407-425.

Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2016, C. Ek-2. s. 212-215.

Paçacı, Mehmet, Görmez, Mehmet, Çalışkan, İbrahim, *İslam Dininin Temel Kaynakları - Kitap (Kur'an) - Sünnet (Hadis), İctihad (Uygulama Örnekleri)*, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 1999.

Saraç, Nalan, *İnsan Hakları ve Kültürel Görelilik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Schwarz, Andreas B., *Roma Hukuku Dersleri*, Çeviren: Türkan Rado, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, 1965.

Saifuddin Fedamohammad, *Fıkıh Usûlüe Göre Sünnette Emir ve Nehyin Delâleti*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2017.

Sambur, Bilal, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, *Liberal Düşünce*, 2014, Y. 19, S. 76, s. 179-186.

Sancaklı, Saffet, “Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, C. 3, S. 2, s. 23-51.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Kitabü'l-Mebcut*, C. 10, Daru'l Ma'rifet Matbaası, Beyrut.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, C. 2, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1984.

Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1987.

Sunar, Cavit, “İslam Dininin Gayesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 1979, s. 59-95.

Şâban, Zekiyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.

Şahin, Adil “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010, s. 711-766.

Şentürk, Recep, “Doğu ve Batı Medeniyetlerinde İnsan Hakları”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.

Şentürk Recep, “Farklı Dünya Medeniyetlerinde İnsan Hakları: İnsan Hakları Bildirgelerine Dayalı Karşılaştırmalı Bir İnceleme” *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 21-52.

Şentürk, Recep, *İnsan Hakları ve İslâm*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.

Şirvani, Harun Han, *İslam’da Siyasi Düşünce ve İdare*, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1965.

Taberânî, Ebu’l-K’âsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mû’cemu’l-Kebîr*, Musul, 1983.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerir, *Tarih-i Taberî*, C. 3, Sağlam Yayınları, İstanbul.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarîhu’l-Ümem ve’l-Mulûk*, Beyrut, 1987.

Tanilli, Server, *Devlet ve Demokrasi*, 3. Basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1996.

Tanör, Bülent, *Türkiye’nin İnsan Hakları Sorunu*, Genişletilmiş 3. Basım, BDS Yayınları, İstanbul 1994.

Tepe, Harun, “İnsan Hakları: Kavram, Kapsam ve Ölçüt”, Derleyen: Selda Çağlar, *Disiplinlerarası Yaklaşımla İnsan Hakları*, Beta Yayınları, İstanbul, 2010.

Terzi, Mahir, “İnsan Haklarının Bölgesel Düzeyde Korunması Üzerine Bir İnceleme: İnsan Hakları ve Amerika”, *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, C. 27, S. 2, 2017, s. 53-92.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, (Erişim) <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm> 05.05.2018.

Tezcan, Durmuş, Erdem, Mustafa, Ruhan, Sancakdar, Oğuz, Önok, Rifat, Murat, *İnsan Hakları El Kitabı*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016.

Teziç, Erdoğan, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınevi, Ankara, 2002.

The Petition of Right, (Erişim) <http://www.legislation.gov.uk/aep/Cha1/3/1/contents> 10.05.2018.

The unanimous Declaration of the thirteen united States of America, (Erişim) <https://bcourses.berkeley.edu/courses/1461572/files/71224674/download?verifier=kXCQPPTeid75b5kzl5tA21ikVQECUgyBCBSfi4kT&wrap=1> 11.05.2018.

The Virginia Declaration of Rights, (Erişim) <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights> 11.05.2018.

Tirmizî, Muhammed b. İsa Ebû İsa, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Toksarı, Ali, “Farklı Bir Açıdan İnsan Hakları”, *Diyanet İlmî Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011, C. 47, S. 2, s. 73-90.

Topaloğlu, Bekir, “Hak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997, C. 15.

Topaloğlu, Nuri, “İnsan Hakları ve İslam”, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1990, C. 26, S. 1, s. 3-12.

Topçu, Nureddin, *İslam ve İnsan*, İstanbul, 1969.

Türe, Fatih, “İnsan Haklarının Normatif Kökeni”, **Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 32, 2014, s. 149-161.

Universal Declaration of Human Rights, United Nations, (Erişim)
<http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>,
http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/trk.pdf,
06.04.2017.

Udeh, Abdülkadir, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşerî Hukuk*, C. 1, Rehber Yayınları, Ankara, 1990,

Uygun, Oktay “İnsan Hakları Kuramı”, Editör: Korkut Tankuter, *İnsan Hakları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ünal, Şeref, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi: İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2001.

Ünal, Şeref, “İnsan Haklarının Tarihi, Felsefi ve Hukuki Temelleri”, *Ankara Barosu Dergisi*, S. 1, 1994, s. 41-74.

Ünal, Vehbi, *Peygamberimizin Veda Hutbesi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2006.

Üskül Engin, Zeynep Özlem, “Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 72, S. 1, 2014, s. 201-218.

Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Amr, *Kitâbü'l-Meğâzî*, Beyrut.

Wellhausen, Julius, *Skizzen und Vorarbeiten*, Verlag Von Georg Reimer, Berlin, 1899. (Erişim) <https://archive.org/details/skizzenundvorar01unkngoog/page/11.06.2019>.

Yaman, Ahmet, “İslam'ın Temel Kaynakları ve Tarihî Tecrübe Işığında Gayri Müslimlerle Birlikte Yaşamının Hukukî Çerçevesi”, *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Hukuku" Sempozyumu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016.

Yaran, Rahmi, “İnsan Hakkı Olarak Mülkiyet Hakkı”, *Kur’ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 431-443.

Yayla, Mustafa, *İslâm Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.

Yılmaz, Mehmet Nuri, “Hz. Peygamber ırkçılığı telin ediyor”, *Hürriyet*, İstanbul, 31.08.2007. (Erişim) <http://www.hurriyet.com.tr/hz-peygamber-irkciligi-telin-ediyor-7190681> 10.05.2019.

Ziyâü'l-Hak Muhammed, “İslami Bir Düzenin Kurulması”, *Değişim Sürecinde İslam*, Derleyen: J. Donohue-J. Esposito, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

Zuhayli, Vehbe, “Eman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995, s. 79-81.

Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, C.5, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, C. 5, Risale Yayınları, İstanbul, 2012.

Zuhayli, Vehbe, *Üsame b. Zeyd*, Şam, 1990.

